Լեյլի Գորելկինը

169

ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԸ

6600

ԳԱՆՁԱՍԱՐ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
Երեւան 1998

Նուիրւում է Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելու 1700-ամեակին

ԳՏՀ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Մ 991

Աշխատասիրութեամբ՝ Պարոյր Մուրադեանի (Մաս Ա)
Աստղիկ Մուշեղեանի (Մաս Բ)
Սրբագրիչ՝ Անժելա Նազարէթեան
Համակարգչային շարուածքը՝ Աշոտ Մովսիսեանի

Արմաշի դպրեվանքը:
Պարոյր Մուրադեան, Աստղիկ Մուշեղեան – Եր.,
Գանձասար, 1998: – 260 էջ:
Մ 991

Արմաշի վանքը հայոց ուշ միջնադարի եւ նոր ժամանակների առաւել նշանակալի կրթա-մշակութային կենտրոններից էր, որի դպրեվանքեան շրջանի սաները արեւմտահայութեան լուսաւոր գործիչներ, ապա եւ խնկելի նահատակները դարձան:
Գիրքը կոչուած է ամփոփելու Արմաշի եւ արմաշականների համառօտ, բայց հաւաստի պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ վանքում գործառող մշակութային-երաժշտական աւանդոյթները:

Մ $\frac{0403000000}{846(01)-98}$ 98 ԳՄԴ 86.37

© «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 1998

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

Տ. ՊԱՐԳԵՒԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ԱՐՁԱԽԱՅ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԵԱՄԲ
ԺԻՐԱՅՐ ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ՄՕՐԵՂԲԱՅՐ
ԳԵՂԱՄ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ՝
ՈՐԴՈՒ
ՅԱԿՈԲՈՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ

ՄԱՍ
ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱՐՄԱՇԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Միջնադարեան վանական պատմութիւնները ըստ էութեան տեղում սերնդէ-սերունդ պատմուող աւանդական զրոյցների եւ վաւերականութիւն ունեցող տեղեկութիւնների խառնուրդ ներկայացնող հարաստումներ են: Նրանց ստեղծմամբ միաբանութիւնները աշխատում են ճանաչելի դարձնել հաստատութեան վաղեմի գոյութիւնը, նրա տնտեսական իրաւասութիւնների չրջանակը, աթոռի հաստատութեան պատմութեան հետ նաեւ սրբատեղիի յայտնութեան պարագաները եւ այլն:

Սակայն պատմական Հայաստանի տարածքից դուրս հաստատուած վանքերն ու նրանց կից գործող հաստատութիւնները, ի տարբերութիւն երկրի ներսում եղածների, չեն փորձում իրենց հիմնարկեքը սրբագործել Թադէոս կամ Բարթուղիմէոս առաքեալների, Գր. Լուսաւորչի կամ Տրդատ արքայի հետ կապուած աւանդապատումով, այլեւ գոհանում են հրաշագործ նշխարքի, պատկերի կամ մէկ այլ սրբութեան՝ այստեղ յայտնուելու պատմութեամբ[1]: Այդ առումով բացառութիւն չի կազմում եւ Արմաշի վանական հաստատութիւնը: Վանքիս վանահայր եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ (1784–1809) Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսը, որը յայտնի է Կապուտիկ անունով եւս, ձեռքին ունեցել է անանուն ոմն ծերունու վերագրուող գրութեան պատճէնը, ուր տրուած է եղել Արմաշի վանքի հիմնարկեքի պատմութիւնը: 1859 թ. Յովհ. Տէրոյենցը աշխարհաբար թարգմանութեամբ հրատարակել է Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսի պահպանած այդ գրութիւնը[2]: Ըստ այդմ՝ Էջմիածնի Մայր Աթոռից նուիրակութեան եւ սուրբ միւռոն չնորհելու ելած Թադէոս եպիսկոպոսը «սուրբ Էջմիածնի աթոռոյն պայծառութեանը համար տուրքերը հաւաքելով Արմաշ կուգայ, որուն անունը տաճիկները Արմաղան չահ կըսեն եղեր. եւ հոն այցելութեան գործը լըմընցուներով, երբ մեկնելու վրայ էր, տեսիլքին մէջ Աստուածածին կերեւի իրեն, որ գիւղին արեւմտեան կողմը աւերակ եկեղեցի մը կեցած ըլլալը իմացընելով հրաման կընէ, որ այն եկեղեցին չինէ»[3]: Գիւղի ծերունիները հաստատում են եռախորան աւերակի առկայութիւնը, սակայն Թադէոս եպիսկոպոսը, «Աստուածոյ կա-

1 Վանական պատմութիւնների մասին տես Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, Հ. Ա. Երեւան, 1995, էջ 108–114:

2 «Երեւակ», տետրակ կիսամեայ. տնօրինէ եւ յօրինէ Յովհ. Պրու. Կարապետեան Տէրոյենց, հատ. Ե, Կոստանդնուպոլիս, 1859, էջ 105–108:

3 Անդ, էջ 106 Աւանդութիւնը գրառուած է ԺԹ դարի այլ գրառումներում եւս (տես «Շողակաթ», 1975, էջ 186):

մայը կատարումը նոյն իսկ Աստուածոյ յանձնելով», շարունակում է նուիրակութիւնը եւ Քէֆէ (Կաֆա, այն է՝ Թէոդոսիա) մեկնում: Կրկնւում է տեսիլքը, ուստի Նիկոմիդիա է դառնում եւ այստեղով պարսից դէմ պատերազմի մեկնող օսմանեան փոխարքայից եկեղեցին կառուցելու «հրաման առնում: «Այսպէսով եկեղեցին եւ վանքը շինեցաւ: Լըմբընցած առենը՝ Նոր կիւրակէին օրը հարիւր քսան գառն մատաղացու ընծայեցին եկեղեցւոյն եւ վանքին»:

Այլ մանրամասներ յայտնի չեն, «այսքանն ալ ծերունիէ մը լսեր է Բարթուղիմէոս սրբազան եպիսկոպոսին ձգած գրութեան հեղինակը, բայց ծերունին անունն ալ չկայ: Թուական նշանակուած է Ռճժ (1661), Ռճժե (1666): Եւ կը պատմէ այն ծերունին, թէ Քէօբրիւլիւ օղլու վէզիրին հետ պըտըտեր է եւ կիրիա կղզին առնուելուն ալ հոն գտնուեր է»[4]:

Մեզ այստեղ թուականները ստուգելու խնդիրը չի մտահոգում, քանի որ առ այդ անհրաժեշտ են եւ կան միանգամայն վստահելի աղբիւրներ[5], այլ այն, որ այս աւանդութիւնը կրկնուած ենք գտնում Արմաշի պատմութեանը վերաբերող գրեթէ բոլոր ուսումնասիրութիւններում: Մասնաւորապէս՝ պահպանուել եւ հայագէտ Յ. Քիւրտեանի խմբագրութեամբ լոյս է տեսել Յովհ. քահ. Մավեանի աշխատութեան՝ Արմաշի միաբան («գանձապետ միաբանութեան արկղին») Արսէն վարդ. Կէյվեցու ձեռքով համառօտուած խմբագրութիւնը[6]: Այստեղ նոյնպէս վանքի հիմնարկութիւնը կապուած է նուիրակ Թադէոս եպիսկոպոսի հետ, աւելի ստոյգ՝ կրկնուած է Կապուտիկ սրբազանի պահպանած գրութիւնն ամբողջութեամբ, բայց եւ բերուած են նոր ձեռագրական յիշատակարաններ: Նրանցից մէկը վերաբերում է 1593 թ., միւսը՝ 1661-ին, որ «Տիրոջ

4 Անդ, էջ 10:

5 Ըստ Տէրոյենցի կամ նրա աղբիւրի՝ Արմաշի շինութիւնը թուագրելի է ՌՀՀ (1629), որովհետեւ փոխարքան նոյնացւում է Սատրազամ Խիւսրէվ փաշայի հետ, իսկ վերջինս Իզմիտում (Նիկոմիդիա) եղել է այդ թուի մայիսի 2-ին (անդ, էջ 108):

6 Խմբագրում-համառօտումը կատարուել է 1888 թ. Հրատ. տես Յ. Քիւրտեան, Պատմութիւն եւ սահմանադրութիւն Արմաշի վանքին, «Հասկ», 1971, յունիս-յուլիս, էջ 242–251, հոկտեմբեր–դեկտեմբեր, էջ 388–394, 1972 թ., յունուար–փետրուար, էջ 23–30, մարտ–ապրիլ, էջ 118–124, մայիս–յունիս, էջ 180–186: Պարզորոշ թիւրիմացութեան արդիւնք պիտի նկատել Արսէն վրդ. Կէյվեցու տուած տեղեկանքը, թէ Մավեանը «Արմաշի պատմութիւնը» շարադրել է իր «եօթանասնամեայ ալեւոր հասակին մէջ ի թուին փրկչին 1885–1886», Խորէն արքեպ. Աշըղեան վանահօր խնդրանօք (տե՛ս «Հասկ», 1971, էջ 245), որին լիակատար վստահում է հրատարակիչը: Մինչդեռ Յովհ. Տէրոյենցի վերոնշեալ յօդուածում («Երեւակ», 1859, էջ 209) Մավեանի աշխատութիւնը յիշատակւում է:

համբարձման օրը» Ղըշլա գիւղի եկեղեցու նաւակատիքին մասնակցած Երեմիա Քէօմիւրճեանի յիշատակարանն է:

Մ. Օրմանեանը, ինչպէս կարելի է հղումներից կռահել, օգտուել է Մավեանի այս աշխատութիւնից (բայց բուն օրինակից եւ ոչ կէյվէցու համառօտութիւնից), հարկաւ նաեւ Բարթուղիմէոս սրբազանի վերոյիշեալ աշխատութիւնից, եւ վերապատմել աւանդութիւնը: Ի դէպ, այդ աւանդութիւն-պատմութիւնը ունեցել է նաեւ թուրքերէն տարբերակ, ուր, Մ. Օրմանեանի վկայութեամբ, «իբր աւելորդ պարագայ մը կը գտնենք պատմուած, թէ Կաֆայի մէջ տեսիլքը ոչ միայն Թադէոս եպիսկոպոսի է եղած, այլ Կաֆայի գլխաւորներէն Զալել պէյ անուն իշխանի մը, որ ամէն կերպ օգնութիւն խոստացած է եպիսկոպոսին»[7]: Թադէոս եպիսկոպոսի հիմնադրութեան աւանդութիւնը (ճիշտ կլինէր այն այլեւս աւանդավէպ կոչել) նոյնութեամբ վերապատմուած է տէր Միքայէլ աւագ քահ. Երամեանի «Պատմութիւն Արմաշու» գրքոյկում, գրուած դարասկզբին նախ՝ ընդարձակ, ապա՝ եւ համառօտ տարբերակներով[8]:

Կարելի էր հիմնարկէքի յիշատակութեան այլ հրապարակումներ եւս թուարկել[9], բայց այն կարող է սոսկ մատենագիտական հետաքրքրութիւն ներկայացնել, մինչդեռ մեր նպատակը հիմնարկութեան իրական պատկերը պարզելն է:

Թէեւ «վանքերն եղած են յաճախ պահարաններ յիշատակներու եւ արձանագրութեանց, բայց Արմաշու վանքը քանի-քանի անգամներ աւերի ու աւարի մատնուած է դժբախտ պարագաներու բերումով, եւ իր սկզբնաւորութեան ժամանակէն ոչ մէկ գրութիւն եւ ոչ մէկ յիշատակ կը գտնուի այժմ մեր ձեռքը: Ուստի պարտաւորուած ենք քաղել ինչ որ մեզմէ առաջ եղողները աւանդութիւններէ քաղելով հասուցած են մեզ»[10]: Փաստելու համար, թէ այդպիսի յիշատակարաններ, այդ չարքի մէջ եւ վիմագրեր, իրօք եղել են ու չեն պահպանուել (իմա աւերածութիւնների զոհ են դարձել), կարելի է վկայակոչել հետեւեալ իրողութիւնը. Յակոբ Նալեան Պատրիարքի ձեռնասուն աշակերտ Աթանաս եպիսկոպոսը Ար-

7 Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեան, Պատմութիւն Արմաշու դպրեվանքին, «Շողակաթ», 1956, էջ 368:

8 Լոյս է տեսել համառօտը, Գ. Բամպուքճեանի եւ Բ. Թօփճեանի խմբագրութեամբ, Երեւան, 1991.:

9 Օրինակ՝ Սուրբ Փրկիչ Ազգային հիւանդանոցի 1900 տարուայ օրագոյցում (էջ 175–186), որի հեղինակը, Գ. Բամպուքճեանի ենթադրութեամբ կարող է բանասէր Հրանդ Ասատուրը լինել: Տես Միքայէլ ա. քահ. Երամեան, Պատմութիւն Արմաշու, էջ 8:

10 Մ. Արքեպ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., «Շողակաթ», 1956, էջ 367:

մաչի վանքի առաջնորդութեան տարիներին (1758–1767) ուսուցչի օգնութեամբ կատարել է նորոգչական ու շինարարական աշխատանքներ, սակայն այդ մասին պատմող վիմագիր յիշատակարաններից ԺԹ դարի կէսերին պահպանուած միակ նմոյշը վանքի աղբիւրի քարի վրայ եղածն է[11]: Չի պահպանուել նոյնիսկ եպիսկոպոսի տապանագիրը, եւ ելէկ Յովհ. Տէրոյենցը ժամանակին հրատարակել է, ապա «տապանագիրը մէկը բերան սերտած ըլլալու» չնորհիւ է[12]: Մոռացումից փրկելու համար բերում ենք տապանագրի՝ «Երեւակում» հրատարակուած տեքստը (էջ 209)՝ Գ. Բամպուքճեանի լրացում-ուղղումներով («Շողակաթ», 1975 էջ 186):

Գանձ թագուցեալ յայրի (յայսմ – Պ. Մ.) չիրմի
Ատ է ոսկերք հօրըն մեծի
Աթանասի վարդապետի
Զարխափանի սըրտացաւի.
Այն որ բազմաց տայր ողորմի՝
Ինքն խընդրէ ըզՀայր մեր մի:

Մի խօսքով, իրաւացի է Մ. Օրմանեանը՝ աղբիւրները իրօք սակաւ են: Այժմ, սակայն, բանիբուն գիտնականի արձանագրումից հարիւր տարի անց, վիճակը նշանակալիօրէն փոխուել է. 1915 թ. Երուսաղէմում Մեսրոպ վարդապետ Նշանեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսաւ Գրիգոր Կամախեցու «Ժամանակագրութիւնը», ուր յիշատակւում են Արմաչն ու նրա հիմնադիր-առաջնորդը: Ձեռնադրութիւն չունեցող, բայց ինքնակոչ քահանայագործող մէկի մասին պատմելուց յետոյ մեր պատմիչը չարունակում է. «Նա՝ Թադէոս անուն, թերահաւատ, ի պոռնիկ երիցաթողէ եղած եպիսկոպոս, որ կայր ի Նորաշէն վանս Արմաչու, որ ոչ օրինաց հոգ ունէր եւ ոչ յԱստուծոյ ահ եւ երկիւղ կու կրէր եւ ոչ ի մարդոյ ամօթ, ոչ պաս գիտէր եւ ոչ ուտիս, ի գինամոլութիւնն, ոչ մեղայ բնաւ զղջումն չունէր, այլ անյուսութեամբ գործէր զամենայն չարիս եւ էր բարիատեաց եւ չարասէր եւ այնպէս անզղջութեամբ մեռաւ: Եւ նա ընդ ամենայն անօրէն գործոցն վերայ գնա այլ գաղտ ի դիշերի կրօնաւոր աբեղայ եւ քահանայ ձեռնադրելով, եւ ուղարկէր յԱլովու կոզմն յիւրեանց գեղջացոց միջումն, որ Ղլիջգեղ ասեն, եւ ես

11 Արձանագրութեան անդրանիկ հրատ. տես «Երեւակ», 1859, էջ 208:

12 Անդ, էջ 209: Ի դէպ, տապանը գտնուել է Նիկոմիդիոյ եկեղեցու բակում (Մ. քահ. Երամեան, նշւ. աշխ., էջ 27):

Պուլամաճ կոչեցի վասն առաւել մորտի ցեխ լինելոյն, որ ի ձմերան աւուրսն տանէ ի տուն ոչ ոք չէ կարող գնալոյ, ի յայս գեղս իրիցութիւն կառնէ ինն տարու ի վեր»[13]:

Այս տողերը գրուած են ՌՁԴ (1635) թուին եւ, ինչպէս երեւում է, բաւական անյաջող են խմբագրուած. եպիսկոպոսը գիւղում իրիցութիւն անել չի կարող, ուստի պիտի մտածել, որ Թադէոսին վերաբերող դրուագը միջարկուած է երէցին վերաբերող պատմութեան չարադրանքում: Ներկայ դեպքում, սակայն, կարեւորն այդ չէ, այլ այն որ Թադէոսը պատմական իրական անձնաւորութիւն է եւ նրա վանահայրութեան չրջանն էլ ընկնում է 1630-ական թուականներից առաջ «ի նորաշէն վանս Արմաչու»: Հակառակ աւանդութեան մէջ ընդգծուող «նուիրակ» եւ «միւռոն բաժանող» առաքելութեան, կամախեցին այդ վերաբերութեամբ ոչինչ գիտէ, մինչդեռ Մ. Օրմանեանը նշեալ պարագաների վրայ է կառուցում Թադէոսին առնչուող ողջ տեսութիւնը: Ի դէպ, էջմիածնի նուիրակ լինելու պարագային կամախեցին չէր յանդգնի այդքան խտացնել նրա անարժանաւորութիւնը, քանզի նա պիտի լինէր կաթողիկոսի կամքը կատարող պատուական մէկը:

Յ. Քիւրտեանը մեզանում առաջինը այս հարցը քննարկելիս ուշադրութեան առաւ Սիմէոն Լեհացու «Ուղեգրութեան» բովանդակած տեղեկութիւնը. 1609/10 թուականին նա այցելում է «Նիկիայ, որ այժմ կոչի Զինիկ Իզնիկ», ուր «կայր ի քաղաքն երկու երէց եւ ԺԵ(15) տուն հայ»: Տասերկու օր այստեղ մնալուց յետոյ Լեհացին անցնում է «ի գիւղ մի Զաքարայ անուն, ուր կայր էրէց մի եւ երեսուն տուն հայ: Եւ անտի եկաք ի տափարակ տեղ մի, որ մին կողմն անտառ էր, եւ միւսն՝ լեռ քարէայր, եւ այս լերինս վրայ քարակոփ փոքրիկ վանք մի էր շինած ի վիմէն. եւ կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից եւ երկու մալազ: Եւ հուպ վանաց իրեք նոր գեղ էր շինած, հայ սաֆի: Կացանք անդ իրեք օր»[14]: Մեր նշանակած 1609/10 թուականը մակաբերւում է Լեհացու ուղեգրութեան յիշեալ դրուագում եղած երկու իրողութեամբ. Թէքիրտաղում նա տեսել է Յակոբ Զէյունցի վարդապետի գերեզմանը, որը ըստ Գրիգոր Կամախեցու տեղեկութեան, մահացել է 1608 թ.,[15] իսկ Զաքարայից յետոյ անցնում է Իզմիտ, ապա «Ստամպօլ»

13 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ: Հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 478–479:

14 Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն. տարեգրութիւնք եւ յիշատակարանք, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ներսէս Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 42–43:

15 Գրիգոր Կամախեցի, նշւ. աշխ., էջ 320:

եւ այնտեղ մնում երեք ամիս ու Ռկ (1611) թուականի յունիսի 11-ին մեկնում է «Էջմիածին»[16]: Ուրեմն Զաքարայ/Սաքարայ բնակավայրում նա պիտի լինէր այդ թուականների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում:

Լեհացու Ուղեգրութեան հրատարակիչ Հ. Ն. Ակինեանը մեր վկայակոչած տողերը ...եւ անտի եկաք ի տափարակ տեղ մի(«... եւ կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից, եւ երկու մալազ...») ի մասնաւորի ծանօթագրել է. «Խօսքը առանց տարակուսի Արմաշի վանքի մասին է. ակնարկուած եպիսկոպոսն ըլլալու է Թադէոս, զոր կը յիշէ Գրիգոր Դարանաղցի»[17]:

Յ. Քիւրտեանը վաղուց նկատել է, թէ Լեհացու «Երզնկու Կապոս» վանքը նոյն Երզնկայի Կայփփոս վանքն է[18], ուրեմն Դարանաղցու եւ Լեհացու տեղեկութիւնների գումարումով՝ Թադէոս եպիսկոպոսը Երզնկացի է, իրօք XVII դարի առաջին տասնամեակների Արմաշի վանքի վանահայր: Ուստի հիմնաւոր է Մ. Օրմանեանի մակաբերած ժամանակագրութիւնը. «...հարկ է իբր աներկբայ ընդունիլ Գուլումճու Մուրատ փաշայի իննամեայ արշաւանքին տարին (1611), իբր ատոյգ թուական հիմնարկութեան Արմաշու վանքին՝ Թադէոս եպիսկոպոսի ձեռքով»[19]: Ասում ենք հիմնաւոր՝ ընդհանուր առումով, եւ ոչ մանրամասնութիւնների մէջ: 1611 թ. ինքնին վերանայելի է, քանի որ դրանից մէկ տարի առաջ քարաշէն վանքը կար եւ «կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից, եւ երկու մալազ»[20]: Զարմանալի է, սակայն, երեք օր տեղում եղած եւ եպիսկոպոսի որտեղացի լինելը ճշտած Ս. Լեհացին վանքը «նորաշէն» չի կոչում: Ուրեմն՝ կամախեցու տեղեկութիւնը պիտի հասկանալ իբրեւ նորոգութեանը վերաբերող եւ ոչ՝ հիմնարկութեանը, ընդ որում՝ նորոգումն էլ տեղի պիտի ունենար Լեհացու այցելութիւնից յետոյ: Ուստի 1611 թուականը Արմաշի վանքի հիմնարկութեան աներկբայ ընդունելի տարին չէ, եւ ոչ էլ Թադէոս եպիսկոպոսը նրա հիմնադիրը, ինչպէս վստահաբար կարծել է Յ. Քիւրտեանը:

Կամախեցու միւս տեղեկութիւններից գիտենք, թէ պատմիչը ինքը 1612 թուականից որոշ ժամանակ անց (ոչ պակաս մէկ-երկու տարի)

16 Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 44:

17 Անդ, էջ 42, ծան. 2.:

18 Յ. Քիւրտեան, Արմաշու վանքը եւ՞րբ հիմնուած է, «Բազմավէպ», 1957, էջ 68: Տես նաեւ Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Եկեղեցեաց գաւառ. պատմական համագրութիւն Ա հատոր, Վենետիկ, 1953, էջ 304–305:

19 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., էջ 369:

20 Մալազը մոնոգոնն է՝ միաձող, վանական, կուսակրօն հոգեւորական:

գտնուում էր «ի Նիկոմիդացւոց լերինն», «ի նորաշէն վանսն յԱրմաշու մեր ձեռակերտին, որ յանուն Սուրբ Աստուածածնին», եւ այստեղ նա մէկ չաբաթով հիւրընկալեց «չար ծնունդ Յովհաննէս եպիսկոպոսից» հալածական կարապետ վարդապետին[21]: Որ պատմիչը ոչ պատահական օրէն Արմաշը կոչում է իր ձեռակերտը, պարզ է նաեւ Զանկէի մականունը կրող եւ 1623 թ. Նիկիոյ կողմերում յայտնուած աւազակաբարոյ մէկի մասին պատմող դրուագից: Արմաշի վանքի եւ Պալատի ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու կառուցման համար կամախեցին երկու անգամ հանգանակութեան է դիմել Կ. Պոլսում եւ ձեռնունայն մնացել[22]: Որ նա իրապէս տեւական առնչութիւն է ունեցել Արմաշի վանքին, հաստատւում է նաեւ 1605–1621 թուականներին նրա ընդօրինակած Աստուածաշնչի յիշատակարանի տեղեկութեամբ: Այստեղ կարդում ենք. «Յիշեցէք յաղօթս ձեր զԱրջուկեցի Վարհատ, որ գնաց յԱրմաշու ի Նորագեղն զօրինակն եբեր: Ինքն եւ կողակիցն իւր բազում աւուրբք սպասաւորեցին մեզ զանազան կերակրօք եւ այլ պիտոյիւք, որոյ Տէր Աստուած վարձահատոյց լիցի. ամէն», ապա «Հինգ էջ անդին» գրչի ծանօթութիւնն է «Զայս հինգ տերեւ թուղթս յԱրմաշու ժամատանն գրեցի»[23]: Պատմելով իր աստանդական կեանքը՝ կամախեցին չարունակում է. «Արդ գրեցաւ... եւ ի Նիկոմիդու լեռնագաւառն, որ Ղօճայլէի ասեն այժմ, ի դուռն Նորաշէն վանք կոչեցելոյն, հուպ Արմաշու նորաշինիցն: Եւ անտի չուեալ գարձեալ եկաք ի մեր սեփհական օթեւանս...»[24]:

Ի մի բերելով Գրիգոր Կամախեցու բոլոր տեղեկութիւնները՝ կարող ենք եզրակացնել, թէ պատմիչն իրօք մասնակցութիւն է ունեցել Արմաշի վանքի շինարարութեանը կամ նորոգութեանը, որի հիմամբ էլ այն կոչում է իր ձեռակերտը, ընդ որում անհրաժեշտ է նկատում թէ՛ գիւղը, եւ թէ՛ վանքը անուանել «Նորաշէն»: Սակայն, ինչպէս միջնադարեան շատ այլ աղբիւրներում, մանաւանդ պաշտամունքային կառոյցների՝ որմերին եղած յիշատակարաններում, «Նորաշէնը» շատ յաճախ «նոր չէնացած», «նոր նորոգուած» է նշանակում եւ ոչ «ի կորդոյ» նոր շինուած:

21 Գրիգոր Կամախեցի, նշ. աշխ., էջ 361:

22 Անդ, էջ 423:

23 Անդ, էջ 609: Ձեռագիրը պատկանել է Մ. Օրմանեանին, այժմ գտնւում է Երուսաղէմում, թիւ 3043: Նկարագրութիւնը տես Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., հ. IX, Երուսաղէմ, 1979, էջ 235–243. Յիշատակարանի վերաճրատարակութիւնը տես «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԷ դար, հատ. Բ, կազմեցին Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978, էջ 52–61:

24 Անդ էջ 611:

Արմաշ գիւղի եւ վանքի պատմութեան իրական սկիզբը, հակառակ պրպտումներ կատարողների գործադրած ջանքերի, այդպէս էլ անորոշ ու անստոյգ կմնար, եթէ 1912 թ. «Բիւզանդիոն» թերթի երկու համարում (յունուարի 31 եւ փետրուարի 2) չհրատարակուեր Անատոլիայի արեւմտեան գաւառներում հայկական բնակավայրերի հաստատմանը վերաբերող մի բացառիկ կարեւոր սկզբնաղբիւր՝ հայր եւ որդի Գրիգորների կազմած ժամանակագրութիւն-յիշատակարանը: Այն գետեղուած է եղել այսօր այլեւս անգտանելի ձեռագիր մի ժողովածոյում՝ «Նչխար մատենագրութեանց ի Մարուքէ վարդապետէ հաւաքեալ»: Ձեռագիրը պատկանել է ոմն Յովհ. քահ. Սղերդցու, որի մօտ եւ Երուսաղէմում տեսել ու Առաքազարին եւ չրջագայից գիւղերին վերաբերող դրուագը 1889 ընդօրինակել է Սեդրակ-կարապետ Սափրիչեանը: Վերջինիս տեղեկութեամբ մագաղաթեայ ժողովածուն ամփոփել է Բագրատունիների թագաւորութեան հաստատումից մինչեւ 1500-ական թուականները ներկայացնող քսանութ անուն պատմական երկ կամ դրուագ:

Հայր եւ որդի Գրիգորների ժամանակագրութիւն-յիշատակարանը լայն հետաքրքրութիւն ներկայացնող բնագիր է: Բացի հայկական բնակավայրերին վերաբերող տեղեկութիւններից, այստեղ նիւթեր կան հայ-բիւզանդական, թիւրք-բիւզանդական եւ հայ-թուրքական վերաբերումների մասին[25]: Արմաշ բնակավայրի չուրջ այստեղ կարդում ենք. «ՌՆԺ (1410) ամին պանդխտութեան մերում, ի Մա[րաչ] կոչեցեալ քաղաքէն Կիլիկիոյ, չհանդուրժեալ տառապանաց Արաբացւոց, ուխտուն ընտանիք գաղթեալ գիմեցին առ մեզ. սոքա յոյժ խրտչէին ի Յունաց, կամէին ի կենդանւոյն-կենդանւոյն յօշոտեալ այրել: Իսկ բարեկամն Հայոց Փէյզի ակայն յոյժ ուրախացաւ՝ յորժամ եհես զսոսա, զի էին քաջ պատերազմիկք: Տարեալ բնակեցոյց առ լերինն կոչեցեալ Դոսպիթ՝ յաղագս պահպանելոյ զկալուած որդւոյն իւրոյ Ապտիւլ Քէրիմայ, եւ միշտ խրախուսէր զՀայս՝ աներկիւղաբար մարտնչիլ ընդ Յոյնս... Ի սոյն ամի [ՌՆԺ՝ 1415] ի նեղս արկին ի Մարաչէ գաղթեալ Հայք. Դոսպիթաբնակ Հայք ի զրգմանէ Փէյզի ակային երկու աղբկունս առեւանգեցին: Հայք գալով առ Տէր Նչիկ՝ ըստ Հայաստանեայց ծիսի արարողութեամբ պատ-

25 Բնագրի եւ հրատարակիչ Ս. քահ. Պուրմաեանի ծանօթագրութիւնների վերահրատարակութիւն տես «Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին»: Խմբագրողներ՝ Արտաշէս Պիպերճեան եւ Վարդան Եղիշէեան, Փարիզ, 1960, էջ 23–39: Ժամանակագրութիւն-յիշատակարանի քննութեան եւ նոր հրատարակութեան գործը ստանձնել է հայագէտ-օսմանագէտ Սամուէլ Մուրադեանը:

կեցան: Ի սոյն դիպուածէ չարացան Յոյնք եւ կամէին վնասել, բայց իւրեք ոչինչ էին ձեռնհաս, զի քաջ եւս տեղեակ էին յայլազգեաց ձեռնտու լեալ առ Հայս: ՌՆԺԶ (1416) ամին փախեան Դոսպիթաբնակ Յոյնք՝ այրելով զաւանն եւ զլեառն ամբողջովին. ոչ մի ինչ զերծաւ ի հրոյ: Անդ զետեղեցան եւ կազմեցին բնակարանս Հայք՝ գաղթեալ ի Մարաչէ, եւ կազմեցին մատուռ սբ. Աստուածածնայ եւ կատարեցին նաւակատիք Նաւասարդի Դ(4): Յետ կատարելոյ զնաւակատիս մատրանն խնդրեցին առ իւրեանս քահանայս՝ վասն կատարելոյ զծէսս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Փոխան քահանայի ածին առ իւրեանս զծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրաւն վարդապետն: Նա բազում գուրգուրանաւք չահէր զհաւատացեալ ժողովուրդն իւր եւ առ մատրանն կազմեաց իւր ծախիւք ԺԸ (18) խուցս, եւ բազում յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամայր փայտեայ պատկերին: Եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին: Փայտեայ պատկերը գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկիզեալ յաւերակաց: Դոսպիթու բանայիու բառն փոխեցաւ Տան Աստուածածնայ... ՌՆԽ (1440) թուին Տէր Կարապետ եւ հայրն իմ դպիր Գրիգոր վախճանեցան, իսկ ես՝ մեղսալից Սեւասոս, Ջոլ Տաւնիկի եւ ընդհանուր ազգայնոց ընտրութեամբ, եւ Տիգրան անուամբ մի ազգային յեղբարց գնացաք ի քաղաքն Պրուսա, առաք զկարգ քահանայութեան: Ես՝ անարժանս, կոչեցայ Տէր Գրիգոր, իսկ Պարսամեան Տիգրանը՝ Տէր Կարապետ, ի տան Աստուածածնայ զձեռնադրող հոգեւոր հայրն մեր էր՝ Աբրահամ սրբազան արքեպիսկոպոս: Տէր Կարապետ հոգեւոր եղբայրն իմ գնաց ի տեղի իւր առ Մարաչցի եղբայրս մեր ի տան ս. Աստուածածնայ: Յաւուր յայնմիկ ուխտեցի ես գրութիւն հաւր իմոյ չարունակել»:

Որ Մարաչից գաղթած հայերի զբաղեցրած Դոսպիթը, ապա նաեւ Դոսպիթու բանայիուն յետագայի նոյն Արմաշն ու Արմաշի ս. Աստուածածինն է, կարելի է վստահանալ աշխարհագրական մանրամասների նոյնացումով: «Ձճանապարհաւ տան Աստուածածնայ», Սապաւնճի գիւղի յանդէպ Սիսեան անունը կրող գիւղ է եղել, որն 1430 թ. աւարելուց յետոյ թուրքերը կոչել են «Զորթլան»: Ս. Պուրմաեանը վկայում է «իրաւ որ Արմաշու ճամբուն վրայ «Չէօթլէնք» անունով տեղ մը կայ»[26]: Արմաշի դէմ յանդիման գտնուող խոսկալ գիւղը, Մ. Օրմանեանի վկայութեամբ, «թիւրքաց լեզուով եւ պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ Բիր Ահմէտ (Բիրամատ) անունով ճանչցուած է գիւղս ցայսօր»[27], իսկ

26 «Պատմագիրք...», էջ 34:

27 «Ծողակաթ» 1956, էջ 332:

քննարկուող բնագրում ասուած է, թէ «... իսկ անդ գտանիւր ի տաճկաց Ը(8) տուն Փէյզի որդւոյ Ապտիւլ Քէրիմայ տեղւոյն կոչեցին յանուն Ահմատայ ծերոյն Փիր Ահմատ: Անդ եւս կազմեցին մատուռ իմն սր. Սահփաննոս անուամբ»[28]: Եթէ այս կարգի իրողութիւններին գումարենք «Դոսպիթ գիւղն Յունաց անուանեցին Մառաչ գարիպլէրի» վկայութիւնը, Աստուածածնի պատկերի այնտեղ գտնուելը, համայն հայոց ուխտատեղի դառնալն ու ս. Աստուածածնին վկայարանին կից 18 խուցերի կառուցման փաստը, ապա բնաւ կասկածելու առիթ չենք ունենայ, թէ իրոք 1410 թուականին Մարաշից եկած եւ 1416 թ. յոյների այրած Դոսպիթ բնակավայրում հաստատուած հայերի գիւղը յետագայի պատմութեանը քաջ յայտնի Արմաչն է: Ուրեմն, ինչպէս Մ. Օրմանեանը կասէր, «ձրի կարծիքներ» պիտի նկատել նաեւ գրականութեան մէջ եղած «Արմաչ» տեղանուան («Արմաղան չահ», «Արտը-մէչէ», «Էրմիսկ/ Հերմէս»)[29] ստուգաբանական փորձերը. այն «Մարաչի» տրափոխուած վերածայնութիւնն է: Անստոյգ է նաեւ Հայկական հանրագիտարանի այն տեղեկութիւնը, թէ գիւղը «կառուցել են Պարսկաստանից գաղթած հայերը 1611-ին»[30]: Ինչպէս արդէն տեսանք, գիւղը հիմնող «ուխտուն ընտանիք» «քաջ պատերազմիկ»-ները Կիլիկիայից էին՝ Մարաշից, որոնք Նորահաստատ Տօնիկաչէնի (ապագայ Ատաբազարի) կողմերն էին գաղթել՝ «չհանդուրժեալ տառապանաց Արաբացւոց»: Խօսքը, անշուշտ, 1380-ական թուականներին, Խալիլ բէյի օրօք, Մարաշը ձեռքից ձեռք անցնելուն է վերաբերում: Եգիպտական մամլուքները, ինչպէս նաեւ Հալէպի վալին, փոխնիփոխ աւերակում էին Մարաշը[31], եւ Փիլարտոս Հայի, Թաթուլ իշխանի, ապա նաեւ Լեւոն Բ-ի օրօք այստեղ կենտրոնացած հայութիւնը ստիպուած էր ապաստան փնտրել Բիւզանդական կայսրութիւնից թուրքերի գրաւած եւ սակաւաբնակ դարձած նոր տարածքներում, որպիսի էր երբեմնի Նիկոմիդիայի շրջակայքը:

1617 թուականի կէսերին Երուսաղէմից Լեհաստան վերադառնալու ճանապարհին Մարաշ է այցելել Սիմէոն Լեհացին եւ տեղեկագրել. «Եկաք անտի (իմա՛ Հալէպից Պ. Մ.) ի Մարաշ քաղաք, ուր փաշա նստի. կայր

28 «Պատմագիրք...», էջ 37: Մ. Օրմանեանը «Խաւկալ» անունը կապում է «Ակնայ Խասկալ գիւղին» հետ: Հնարաւոր է, որ Սեբաստացի հնաբնակներին յետագայում գումարուել են Ակնից նկածները եւ գիւղին տուել այդ անունը:

29 Տես «Շողակաթ», 1956, էջ 331: Հմմտ.» Հասկ 1971, էջ 243:

30 ՀՍՀ, 2, էջ 89:

31 Հմմտ. Besim Darkot, Maras, Islam Ansikopedisi, t, 7, S 311:

անդ քսան տուն հայի: Եւ անտի եկաք Ֆռնոզ գեղն Հայոց, որ էր ի վրայ բարձր լեառն. անդ էր գերեզման Սահփաննոսի Ուլնեցուն...»[32]: Պիտի ենթադրել, թէ Մարաշի հայութեան գաղթը չարունակուել է Դոսպիթ/Արմաչ հաստատուած ուխտուն ընտանիքից յետոյ եւս, ուստի Լեհացին այնտեղ գտել է ընդամենը քսան ընտանիք: Կիլիկիայի քաղաքները հայաթափ եղան մանաւանդ Չէլալիների չարժման տարիներին[33]: Զէյթունի մասին խօսելիս Լեհացին մասնաւորեցնում է, թէ այնտեղ վեց եկեղեցի եւ մէկ վանք է եղել «եւ ասէին թէ Ըձ (800) հայի տուն կայր. այժմ երեսուն տուն, զի ցիր ու ցան եւ հալածեալք են եղել ի Ճէլալոցն»[34], հարկաւ, նոյնը Մարաշի հետ էր կատարուում: Այդ քաղաքից վտարանդի մի գրիչ 1608 թ. մորմոքում էր, թէ իր «տղեկներն ի Մարաշ» է թողել, «որ էր սով եւ սուղ, Զ (6) դրէմ հացն ի փարա մի»[35]:

Վերադառնալով Բիւթանիայում, մասնաւորապէս Արմաչում ու նրա շրջակայքում հաստատուող հայկական նոր բնակավայրերի խնդրին, պիտի նկատենք, թէ դա ըստ էութեան բարդ ու ցաւագին ընթացող էթնիկական տեղաշարժ էր, որին, բացի եկուոր հայերից, մասնակցում էին տեղաբնակ յոյներն ու նրանցից երկիրը նուաճած թուրքերը: Հայր եւ որդի Գրիգորների Յիշատակարան-ժամանակագրութեան բնագրում կարդում ենք. «Յամին ՌՆԺԵ (1415) Հայք եւ այլազգի մսուլման (իմա՛ Թուրք -Պ. Մ.) յԱնատոլիա խումբ-խումբ գաղթէին ի կողմանս Բիւթանիոյ, իսկ Յոյնք մեկնէին ի տեղոջէ իւրեանց. աւերեցան քաղաքք, եւ ի տեղի Յունաց բնակէին Հայք, իսկ այլազգի մսուլմանք կազմէին բնակելոյ իւրեանց յատուկ գիւղս: Ոմանք ի Յունաց ընդունէին դէնն Մահմէտի տաճկանային»[36]: Աստիճանաբար Բիւզանդական կայսրութիւնն ամփոփւում էր մայրաքաղաքին հարող չրջանակի մէջ, թուրքերի կամքին թողնելով իր կորցրած տարածքների եւ նրա յոյն բնակչութեան ճակատագրի տնօրինումը: Դէպի Բիւզանդիոնի պարիսպները առաջացող թուրքական բանակներն ու նրանց գրաւած տարածքներին տիրացող «ակայները» արդէն փորձով գիտէին, որ դաւանական հիմքի վրայ բիւզանդացիների վարած հայահալած քաղաքականութիւնը իրենց (թուրքերին) ու

32 «Ուղեգրություն», էջ 325:

33 Վկայութիւնների ամփոփ քննութիւն տես «ԺԷ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ա, էջ ԺԶ:

34 Ուղեգրութիւն, անդ.

35 «ԺԷ դարի Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ա, էջ 323:

36 «Պատմագիրք», էջ 33:

6600

ՊՐՈՊԱՐԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

հայերին ինչ-որ տեղ եւ ինչ-որ չափով դաշնակիցները է դարձնում: Ճիշտ է, հայերն այլեւս բանակներ չունէին, բայց իբրեւ բարիքներ ստեղծողներ, աւանդական հողամշակներ՝ կարող էին չէնացնել ամայացող երկիրը, առաւել եւս՝ երբ նրանք հարկադրուած էին թողնել իրենց բուն հայրենիքն ու ապաւինել այդ նոր տէրերին: Թուրքերը նշանակալի չափով խորացրին հայ-յունական հակակրանքը՝ մանաւանդ վերաբնակիչներ ընդունելով եւ յոյն աշխատաւորին փոխարինող գտնելով: Ընդ որում, տեղաշարժը գործուն եւ պարփակ դարձնելու համար, թուրքերը յոյներից պահանջում էին խլամացում կամ հեռանալ բնակավայրից, իսկ նոյնպէս քրիստոնեայ հայերին ստիպում էին կայուն բնակարաններ կառուցել, աղօթարաններ հիմնել եւ վերջնականապէս հաստատուել նոր տեղում: Այլեւս պարզ է, որ խօսքը կրօնական կամ էթնիկական հանդուրժողականութեան մասին չէ, այլ տնտեսական ու քաղաքական շահագրգռութեան:

Պատահական չէ, որ թուրքերի հանդուրժած ու վերաբնակեցրած խմբերի մէջ կային նաեւ «Ձայթիկ հայեր» (իմա քաղկեդոնականութիւն դաւանող =յունադաւան հայեր), այն էլ 1506 ընտանիք, որ քանիցս գերազանցում էին Սեբաստիայից ու Մարաշից եկած ընտանիքների քանակը: Ի՞նչ չահախնդրութիւն ունէր թուրքը՝ յոյնը հալածելիս եւ յունադաւան հայը ընդունելիս: Անշուշտ այն, որ յոյնի համար Բիւզանդական կայսրութիւնը հայրենի երկիր ու պետութիւն էր, իսկ «Ձայթ հայի» համար՝ ոչ: Վերջինս դաւանական գետնի վրայ խորթացել էր իր բնիկ զանգուածին, բայց եւ չէր նոյնացել յոյնի հետ, ուստի թուրքը նրա քաղաքական թշնամին չէր:

Տօնիկաչէն-Ատաբազարի եւ Դոսպիթ-Արմաշի հաստատման հետ առնչուող այս անցուդարձերը խտացումն են քաղաքական, էթնիկական, դաւանական ու մշակութային այն փոփոխութիւնների, որոնք պիտի աւարտուէին կ. Պոլսի գրաւումով եւ միանգամայն այլ կառուցուածք, կազմ եւ պատմական առաքելութիւն ունեցող կայսրութեան հաստատումով:

ԱՐՄԱՇԸ ԺԵ-ԺԷ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Յոյների հարեւանութեամբ 1410 թ. «Ի լերինն կոչեցեալ Դոսպիթ» բնակեցուած մարաշցիները առաջին հինգ-վեց տարիները չունէին իրենց աղօթարանը: Հայր եւ որդի Գրիգորների Ձիշատակարան-ժամանակագրութեան բնագրում վկայւում է, թէ երբ դոսպիթաբնակ հայերը յոյներից «ի դրդմանէ Փէյզի ակային երկու աղջկունս առեւանգեցին», պատկը «Հայաստանեայց ծիսի արարողութեամբ» կատարելու համար դիմում են Նշիկ քահանային, իսկ վերջինս՝ նոյն աղբիւրի տեղեկութեամբ, Խասկալում հաստատուած մշակների «զհոգեւոր պիտոյս մատակարէր»:

1416 թ. յոյների կողմից աւանը հրդեհելուց եւ փախչելուց յետոյ, տեղում հաստատուած մարաշցի հայերը «կազմեցին մատուռ Սուրբ Աստուածածնայ եւ կատարեցին նաւակատիք Նաւասարդ Դ»: Ուրեմն՝ Արմաշի հայոց աղօթարանը գործել սկսել է 1416 թ. դեկտեմբերի 11-ից: Աղբիւրի հաղորդած մանրամասնութիւնները օգնում են բացայայտելու եւ այն նախադրեալները, որոնք ի վերջոյ պիտի յանգեցնէին վանական հաստատութեան կազմաւորմանը: Ահա այդ դրուագը. «Յետ կատարելոյ զնաւակատիս մատրանն, խնդրեցին առ իւրեանս քահանայս՝ վասն կատարելոյ զծէսս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. փոխան քահանայի ածին առ իւրեանս զծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրօն վարդապետն: Նա բազում գուրգուրանօք չահէր զհաւատացեալ ժողովուրդն իւր եւ առ մատրանն կազմեաց իւր ծախիւք ԺԸ (18) խուցս, եւ բազումք յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամօր փայտեայ պատկերին: Եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին»:

Սպասելի քահանայի փոխարէն «անապատական կուսակրօն վարդապետ» ունենալը կանխորոշում է զարգացման ապագայ ընթացքը. վարդապետի կառուցած 18 խուցերի եւ մանաւանդ Տիրամօր պատկերի առկայութիւնը հարկաւ պիտի լայն արձագանք գտնէր չրջակայ բնակավայրերի նորահաստատ հայութեան միջավայրում: Եթէ իրաւ է, որ վիճակաւորութեան համար վանք է անհրաժեշտ կամ Մ. Օրմանեանի բանաձեւումով՝ «Դարուն պահանջքին համաձայն... ամէն տեղ վանքերը նկատուած էին իբր վիճակաւոր առաջնորդարաններ»[1]: Սեբաստիայից, Ակնից, Մարաշից ու այլ բնակավայրերից դէպի Նիկոմիդիա եւ նրան յարող չրջաններ գաղթող հայութիւնը, այն էլ բաւական հոծ զանգուածներով, բնականաբար կարօտ պիտի լինէր եթէ ոչ նոր առաջնոր-

1 «Ծողակաթ», 1956, էջ 369:

դարանի, ապա գոնէ նրան փոխարինող վանական մի կենտրոնի, որպիսին XV դարում, այն էլ մինչեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ստեղծումը 1462-ին, այս կողմերում չկար:

Ջենք ուզում հաստատել, թէ Սրապիոն վարդապետի ներկայութիւնը բաւարար էր այդպիսին ստեղծելու համար, բայց որ կանխորոշող պարագայ էր, ապացոյց չի պահանջում: Բաւական կարճ ժամանակամիջոցում ուխտաւորներ ընդունելու համար տասնութ խուցերի կառուցումը նշանակում է, թէ «Դոսպիթ բանայիւ» յորջորջումը «Տուն Աստուածածնայ» փոխարինող հայութիւնը, հարկաւ Սրապիոն վարդապետի քաջալերմամբ, տէր է կանգնում տեղիս սրբարանը ուխտի գնալու յունական աւանդոյթին՝ սեփականելով նրա կարեւորագոյն յիշատակը՝ Տիրամօր փայտեայ պատկերը: Ըստ հայր եւ որդի ժամանակագիրների, արմաշցիք «Փայտեայ պատկերն գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկիզեալ յաւերակաց»: Ինչպէս յայտնի է, Տիրամօր պատկերը (անկախ այդ փայտեան կամ յետագայում ստեղծուած կտաւի վրայ եղածը ակնարկելուն) Արմաշի հիմնական ու մշտական սրբութիւնն է, որով եւ պայմանաւորուած է վանական հաստատութեան «Ջարխափան սբ. Աստուածածին» մեծարումը:

Անդրադառնալով Արմաշի վանքի հիմնադրութեան թուականի եւ Ուխտի՝ նաւակատիքի օրուայ հարցերին, Մ. Օրմանեանը իր քննութիւնն ամփոփում է այսպէս. «1611 սեպտեմբերի 3-ի օրը կը տօնենք իբրեւ պատմական թուական հիմնարկութեան կամ նաւակատեաց Ս. Ուխտին Արմաշուն»[2]: Մենք այժմ գիտենք, թէ սոյն թուագրութիւնը հիմնուած է Թադէոս Եպիսկոպոսի հիմնադիր լինելու աւանդութեան վրայ, մինչդեռ այլեւս պարզ է, որ Արմաշի հիմնարկեքը տեղի է ունեցել նշուած թուականից չուրջ երկու հարիւր տարի առաջ՝ 1415–1416-ին: Եթէ խօսքը սրբարանի նաւակատիքին է վերաբերում, ապա այն տեղի է ունեցել, ինչպէս նշուեց, 1416-ի Նաւասարդի 4-ին, որ համապատասխանում է այդ նոյն թուականի դեկտեմբերի 11-ին: Այլ բան է, թէ յետագայում այն նոյնուացուել է Աստուածածնի ծննդեան տօնի հետ:

Աղբիւրների պակասի պատճառով չենք կարող մասնաւորեցնել, թէ Արմաշը ստուգապէս ե՞րբ վանք ճանաչուեց, որովհետեւ «վանք անուն» որ հաստատապէս կը տրուի Թադէոսեան հաստատութեան յԱրմաշ, կարելի չէ առնել լոկ իբրեւ ուխտատեղի մը, զի ոչ երբէք այդ նշանակութիւնը տրուած է վանք անուանակոչութեան, այլ իմանալ, ինչպէս

2 Անդ:

սովորաբար կ'իմացուէր ազգին մէջ, իբր կեդրոն առաջնորդութեան, եւ իբր օթարան վանական միաբանութեան[3]: Մենք չէինք դժուարանայ Սրապիոն վարդապետին առաջնորդ եւ ուխտատեղին էլ վանք կոչել, եթէ վկայութիւններ ունենայինք վանական միաբանութեան առկայութեան մասին: Սակայն նման հնարաւորութիւնը կորականապէս մերժելն էլ յախուռն կլինի, որովհետեւ նոյն Մ. Օրմանեանի խօսքերով «Ոչ ապաքէն մինչեւ մեր օրերն ալ կը գտնուին չատ մը վիճակներ, որոնք իրաւամբ առաջնորդական աթոռներ կը նկատուին, բայց առաջնորդէն զատ ուրիշ վանական չունին»: Յիրաւի, եթէ Արմաշում գործող միաբանութիւն լինէր, ապա 1440 թուականին վախճանուած տէր Կարապետին եւ տէր Գրիգորին փոխարինելու եկող Սեւասան ու Տիգրան ազգայինները քահանայական ձեռնադրութիւն ստանալու համար (առաջինը Գրիգոր դպրի որդին էր եւ Գրիգոր անունն ստացաւ, երկրորդը՝ Կարապետ) Պրուսա Աբրահամ արքեպիսկոպոսի մօտ չէին գնայ: Ընդ որում՝ ձեռնադրութիւնից յետոյ, գրչի խօսքերով, «Տէր Կարապետ հոգեւոր եղբայրն իմ գնաց ի տեղի իւր առ Մարաչցի եղբարս մեր ի տուն Ս. Աստուածածնայ»:

Սրապիոն վարդապետի կառուցումներից հետոյ մինչեւ XVII դարի սկիզբը, մինչեւ Գրիգոր Դարանաղցու 1610–20-ական թուականների ձեռնարկած շինարարութիւնը, Արմաշի աղօթարանին վերաբերող տեղեկութիւն չունենք: Դարանաղցին, ինչպէս արդէն նախորդ բաժնում ասել ենք, այստեղ՝«ի նորաչէն վանս յԱրմաշու՝ մեր ձեռակերտին»[4] մէկ չաբաթ պատսպարում է աստանդական դարձած Կիրակոս վարդապետին: Նրա մէկ այլ գրառումից կարելի է մակաբերել, թէ վանական հաստատութիւնը մինչ այդ արդէն կար, եւ Դարանաղցու ձեռակերտը եկեղեցին է: Նա բառացիօրէն մասնաւորեցնում է, թէ ինքը Կ. Պոլիս էր գնացել «խնդրել վասն Աստուծոյ ողորմութիւն երկու եկեղեցոյ շինութեան աղագաւ, մէկն՝ Արմաշու վանացն, որ ի Նիկոմիդոյ լերինն եւ երկրորդ...»[5]: Ուրեմն «Արմաշի վանք» կոչումը նախորդում է Թադէոսի կամ Դարանաղցու շինարարութեան ժամանակին: Կարծում ենք՝ ժամանակագրութիւն-յիշատակարանի տեղեկութիւնը, թէ «Եւ բազումք յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամօր փայտեայ պատկերին, եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին», պիտի ընկալել իբրեւ վանքի հիմնարկում:

3 Անդ:

4 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի..., էջ 361:

5 Անդ, էջ 423

Եւ իրօք, ինչպէս Օրմանեանն է եզրակացնում, «Մեծ եւ Փոքր Հայոց գաւառներէն հայոց հեռանալէն յետոյ, հայ վանքերն ալ կ'սպառին, եւ եթէ Անկիւրոյ վանքը բացառութիւն նկատենք, որուն հիմնարկութիւնը համեմատաբար նորագոյն է, Արմաշէն գատ ուրիշ հայ վանք չի գտնուիր գաղթականութեան համար, եւ այս պատճառով ալ մինչեւ ցայսօր, բոլոր հայ հաւատացեալները, որոնք կը գտնուին Անկիւրիոյ, Կուտինայի, Պիլեճիկի, Գարահիսարի, Զմիւռնիոյ, Պրուսայի, Գաստէմունիի, Բազարի եւ Պանտրմայի կողմերը, ինչպէս եւ ի Կոստանդնուպոլիս, յԱդրիանուպոլիս, ի Փիլիպպոպոլիս եւ Եւրոպակողմի գաւառներուն մէջ, իրենց բնական ուխտատեղի կը ճանչնան Արմաշը եւ հոն կը դիմեն տարուէ տարի իրենց բարեպաշտութիւնը յագեցնելու»[6]:

Արմաշի պատմութեամբ զբաղուած հայագէտները այլազան բացատրութիւններ են տուել վանքիս Զարխափան որակումին: Անշուշտ սոյն յորջորջումը նոյն կարգի է, ինչ Խնդրակատար, Քաղցրահայեաց, Բարձրաքաշ եւ այլն, սակայն կարծում ենք, որ այս դէպքում գործ ունենք տակաւին յունական շրջանից եկող եւ թարգմանաբար հայացուած անուան հետ: Թէեւ Դոսպիթ-Բանայիու-Արմաշի յունական շրջանի եկեղեցուն վերաբերող տեղեկութիւնները չունենք, բայց գիտենք, որ այն Ս. Աստուածածնին էր կոչւում, ուրեմն հայերը պահել են անունը, իսկ վերջինիս հետ նաեւ Զարխափան յորջորջումը, որ թերեւս ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ-ի հայացումն է: Ինչ վերաբերում է բուն պատկերի նախնականութեանը, ապա համոզուած չենք, թէ 1416 թ. յոյների հրդեհից յետոյ յիշատակագրի հաւաստիացմամբ անվնաս պահպանուած «Փայտեայ պատկերն» է, որ Մարաշից վերաբնակածները «գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկիզեալ յաւերակաց»: Եթէ անգամ զանց առնենք կառուցում-վերակառուցումները, հարձակում- կողոպտուները, ապա հազիւ թէ «Փայտեայ պատկերը» անվնաս փրկուէր հրդեհներից: Ճիշտ է, աւանդաբար պատմուում է, թէ 1804-ին պատահած հրդեհի ժամանակ «ազատուեցաւ աւերիչ եւ հրկիզիչ ճեռքէն եւ մնաց նոյն տեղը կիսովի բացօթեայ, այլ միշտ ուխտաւորաց բարեպաշտութեան առարկայ»[7]: Սակայն վստահաբար կարող ենք ասել, թէ Արմաշի երախտաշատ վանահայր եւ պատմաբան Մաղաքիա Օրմանեանի տեսած ու նկարագրած պատկերը նախնականը լինել չէր կարող: Երկու կանգուն երկայնութիւն եւ կանգունակէս լայնութիւն ունեցող պատկերը, Օրմանեանի իսկ խօսքով էր

6 Ծողակաթ, 1957, էջ 370–371:
7 «Ծողակաթ, 1956, էջ 372:

«Մոմազօծ կտաւի (Մուշամպայի) վրայ նկարուած», մինչդեռ Սրապիոն վարդապետի գտածն ու աղօթարան զետեղածը փայտեայ էր[8], ինչպէս երեւում է՝ իկոն-սրբապատկեր է եղել:

Այսպիսով, Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածինը ի սկզբանէ՝ 1416 թուականից արդէն հիմնադրուած էր իբրեւ վանական հաստատութիւն: Այդ նշանակում է, թէ բացի հեռու եւ մօտիկ վայրերից եկող ուխտաւորների ընդունելութիւնից ու առանին հոգեւոր պէտքերը հոգալուց, վանքում պիտի զբաղուէին նաեւ դպրութեամբ՝ մատենագրական նմուշներ ժողովելով ու նրանց բազմացումով՝ գէթ արարողական գրականութեամբ չրջակայքի եկեղեցիները ապահովելու համար: Իսկ եթէ մտածենք, թէ հիմնադիր Սրապիոն վարդապետը «սրբակեաց անապատական կուսակրօն» համարումին արժանի գործունէութիւն էր ծաւալում նորահաստատ այս օջախում, ապա ենթադրելի ու հաւանական կարող ենք նկատել, բացի ընդօրինակող գրիչների ներկայութիւնից, նաեւ դպրանոցի ստեղծում, ուստի եւ «արկեղ» կոչուող մատենադարանի կազմաւորում: Այդ յուշող մէկ-երկու վկայութիւն կայ Գրիգոր Դարանաղցու ընդօրինակած Աստուածաշնչի յիշատակարաններում (ինքնագիրը ժամանակին պատկանել է Մաղաքիա Օրմանեանին եւ Դարանաղցու «ժամանակագրութիւնը» հրատարակելիս, ինչպէս նախորդ բաժնում եւս առիթ ունեցանք ասելու, Մեսրոպ վրդ. Նշանեանը ճեռագրում եղած բոլոր յիշատակարանները ներկայացրել է իբրեւ յաւելուած)[9]: Մատթէոսի Աւետարանին առնից յիշատակարանում ասուած է. «Յիշեցէք յաղօթս ձեր զԱրջակեցի Վարհատն, որ գնաց յԱրմաշու ի Նորագեղն զօրինակն եբեր» եւ ապա մէկ այլ էջում[10]: «Զայս հինգ տերեւ թուղթս յԱրմաշու ժամատանն գրեցի»: «ՅԱրմաշու ի Նորագեղն» արտայայտութիւնը պիտի հասկանալ ոչ թէ Նորագիւղ առանձին բնակավայր, այլ այն գիւղը, ուր գտնուում էր Արմաշավանքը: Ոչ պատահականօրէն այդ նոյն ճեռագրի միւս յիշատակարանում Դարանաղցին մասնաւորեցնում է, թէ իր աստանդական կեանքի ինչ հանգրուաններում եւ ուր է այն գրել՝ սկսած 1605 թուականից եւ աւարտել 1622-ին: Նրանց թուում է «ի Նիկոդիմու լեռնագաւառն, որ Ղօճայէլի ասեն այժմ, ի դուռն Նորաչէնն վանք կոչեցեալոյն, հուպ Արմաշու նորաչինիցն»[11]: Ուրեմն Գրի-

8 Անդ:
9 Էջ 601–617:
10 Անդ, էջ 609:
11 Անդ, էջ 610–611

գոր Դարանաղցու համար «Նորաչէն» է թէ՛ վանքը, թէ՛ գիւղը, ասել է՝ նախորդ յիշատակարանի «Նորագիւղը» նոյն «Նորաչէնն» է: Վանքի կապակցութեամբ մենք արդէն մեկնաբանութիւն կատարել ենք, այժմ ստիպուած ենք աւելացնել, որ, ինչպէս երեւում է, 1416-ին մարաչցիների ի նորոյ հիմնած գիւղը Դարանաղցու օրօք ինչ որ քանակի նոր վերաբնակիչներ է ընդունել, ուստի եւ «Նորաչէնք» յորջորջուել: Այլ բացատրութիւն որոնելը կարող է հեռացնել բուն իրողութիւնից:

Ընդօրինակութեան գաղափար օրինակը Արմաշից բերելը եւ Արմաշի ժամատանը ընդօրինակութիւն կատարելը աներկբայօրէն ապացոյց են վանքում գրչագրերի առկայութեան, ինչպէս նաեւ՝ գրչագրման աւանդոյթի գոյութեան: Մի քանի տասնամեակ անց, 1661-ին Արմաշի վանք են այցելել Քէօմիւրճեան եղբայրները՝ Մարտիրոս երէցն ու Երեմիա Չէլէպին: Վերջինիս թողած յիշատակարանը վաղուց ծանօթ է հայագիտութեանը եւ բազմիցս հրատարակուել է[12]: Այստեղ ի մասնաւորի արձանագրուում է, որ «որք չուառք (կարդա՛ չու առեալք– Պ. Մ.) ի բարեաց ի նախնական երկրէ ազգս մերայինս, որ եկեալ բնակեալ ի գաւառս Նիկոմիդացւոց ի սահմանս Արմաչ կոչեցեալ վանիցն Սուրբ Աստուածածնի ի գիւղս, որ Ղշլայ յորջորջի, չեւ եւս էին չիննեալ յարկս ազօթից եւ ժամատունս»[13]: Այստեղից երկու բան կարելի է եզրակացնել՝ Նիկոմիդիոյ գաւառի հայաբնակ գիւղերի կարեւորագոյն ուխտատեղին Արմաշն է, ուստի նրանց եկեղեցիները գտնուում են «ի սահմանս ...Սուրբ Աստուածածնի» (վիճակ, թեմ իմաստով), երկրորդ՝ որ ոչ բոլոր գիւղերն ունէին «յարկս ազօթից եւ ժամատունս»: Բնաւ զարմանալի չէ, որ Ղշլայ գիւղը մինչ այդ եկեղեցի չի ունեցել. անունն արդէն վկայում է, թէ այն Արմաշի կամ մէկ այլ գիւղի անասունների ձմերոցն է եղել, ուստի փոքրաթիւ բնակութիւն է ունեցել: Ինչպէս երեւում է, Ղշլայի ս. Գէորգ եկեղեցին ձեռնարկողները միասնական են գործել, խմբովին: Այդ է յուշում Երեմիա Քէօմիւրճեանի վկայութիւնը. «Եւ յորժամ չիննեցին զեկեղեցին զբնակարան փառացն Աստուծոյ յանուն սրբոյն Գէորգեայ միաբանութեամբ հանդերձ, եւ իւրաքանչիւր իւր կարի օժիտս պարգեւեցին եկեղեցւոյն, յորոց եւ մինն ի նոցանէ Խասկալցի Ղամրին փափաքեցաւ եւ էառ զմեծ եւ զհարուստ Մաշթոցս, որպէս եւ լի տեսանէք

12 Հրատարակութիւնների թուածկումը տես Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ (1660 տարւոյ): Հրատարակութեամբ պատրաստեց Գ. Բամպուքճեան, Ստանպուլ, 1991, էջ 110–111:

13 Անդ:

ամենայն զարդիւք գրեալ ի սմա անթերի...»: Արմաշի մօտիկութեան, հեղինակութեան եւ վաղօրօք գոյութեան պարագայում այս նորահաստատ եկեղեցին երկար կեանք չի ունեցել, եւ «ծերունիներէ ոմանք կը յիշեն, թէ Ղշլայի եկեղեցիին օծեալ աւազանը փոխադրուեցաւ վանք (իմա՛ Արմաշ– Պ. Մ.), սակայն պահուած չենք գտներ զայն այժմ»[14]: Ինչ վերաբերում է Երեմիա եւ Մարտիրոս Քէօմիւրճեանների միջնորդութեամբ գնած ու նուիրած «Մաշտոցին», այն ինչ-ինչ պարագաներում (աւելի ստոյգ՝ ազօթարանի գործունէութեան դադարումից յետոյ) տեղափոխուել է Արմաշի վանք, ուր եւ պահպանուում էր մինչեւ 1915 թուականը[15]: Սկզբից ու վերջից պակասաւոր, կազմը «պատռտուած եւ զարդերէն կապտուած» լինելը ապացոյց է, թէ մինչեւ Արմաշ հասնելը գրչագիրը ձեռքից ձեռք է անցել, գուցէ եւ աստանդականութիւն ապրել:

Մ. Օրմանեանը Արմաշի միաբանութեան անդամ է նկատում նոյն ժէ դարում ապրած Անարծաթ վարդապետին, որի Ջէնկիլէր գիւղում գտնուող տապանաքարի վրայ նա կարդացել է.

«Այս տաղաւարս հողային
Եւ գերեզմանս հանգստեան՝
Անարծաթ վարդապետին
Եւ պատուական քարոզողին,
Որ զաւուրս իւրոյ կենին
Լցեալ եհաս մերկ ի սմին...[16]

Տապանագիրը թուական է ունեցել, ըստ վերծանողի՝ ՌՃ (=1651): Նոյն Մ. Օրմանեանի հաւաստմամբ «Ջէնկիլէր գիւղը հայերէն անուամբ Անարծաթ կոչուած է նոյնիսկ կոնդակներուն մէջ» եւ ապա՝ «երջանկայիշատակ Անարծաթին գերեզմանը, փոքրիկ կամարի մը հովանւոյն տակ ցարդ ուխտատեղի է երախտածանօթ Ջէնկիլէրցիներու բարեսէր թոռներուն»[17]: Վարդապետի ինքնութեան ճշտման կապակցութեամբ Հ. Պէրպէրեանը նկատել է, թէ Օրմանեանը ձեռքի տակ չէ ունեցել Գրիգոր Կամա-

14 «Ծողակաթ», 1957 էջ 8:

15 Նկարագրութիւնը տես. Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1962, էջ 389–391:

16 Ծողակաթ», 1957, էջ 11: Վերջին տողը բերում ենք Օրմանեանի վերականգնմամբ, այլապէս, իր իսկ խօսքով, քարի վրայ եղել է «Լցեալ եւ հաց մերկից ամէն»:

17 Անդ:

խեցու (կամ Դարանաղցու) «ժամանակագրութիւնը», ուր այս վարդապետին վերաբերող արժանահաւատ տեղեկութիւններ կան[18]: Ըստ այդմ՝ վարդապետի անունը Յովհաննէս է, Անարծաթը՝ մականուն. «Եւ զայս Յովհաննիսի վարքն սոսկալի եւ զարմանալի տեսողացն, որ իբրեւ զմեզի եպիսկոպոսն եւ զմարտիանէ չրջելով ի վերայ աշխարհի մերկ եւ բոկ եւ անինչ, վասն որոյ եւ Անարծաթ կոչեցաւ, անկեր եւ անխնամ եւ թափառի չրջումն, ո՞ կարէ մի ըստ միոջէ պատմել եւ կամ ընդ գրով արկանել զհրեշտակակրօն վարս նորա, զի անմարմին ի մարմնի գոլով, հիացուցանելով զտեսողս եւ զլսողս ամենայն ազգաց, որ էր թվ. ՌՀԷ (1628), որ եղեւ հանգիստ եւ վերափոխումն սորա, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»[19]: Դարանաղցին գիտէ եւ մահուան տեղի հետ կապուած մանրամասները, որ են. «Յովհաննէս Անարծաթն բարի մահուամբ առ Աստուած փոխելով ի Յալու կողմն ի Նիկիոյ գաւառին՝ ի վաճառատեղիս, որ Պազարքոյի ասեն, ի գիւղն Պէլանկի, որ Տումանտաղի ասեն տաճիկ բառիւ, եւ թաղեալ կայ ի նշանաւոր տեղոջ եւ առնէ բազում նշանս եւ սքանչելիս ի ցաւագարս եւ ախտաժէտս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»[20]:

Այստեղ, ի թիւս այլ իրողութիւնների, ուշագրաւ է երկու պարագա՝ մէկ այն, որ Պազարքոյի մօտ գտնուող գիւղը, ուր մահացել ու թաղուել է Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետը, տարժամանակեայ երեք անուն ունի՝ Պէլանկի-Տումանտաղի-Զէնկիլէր, եւ ապա՝ նրան տեսնող ու լսող հիացողները «ամենայն ազգաց» էին. ու «մերկ եւ բոկ» «անինչ», «անկեր եւ անխնամ եւ թափառի չրջումն» բնութագրումները արեւելեան չրջիկ դերուիշի կերպար են ներկայացնում, ուստի «ամենայն ազգաց»-ը չափազանցութիւն չէ:

Քանի որ Մ. Օրմանեանը տապանի վրայ Ռճ է կարդացել (այդպէս է նաեւ Մ. Գասպարեանի մօտ), իսկ Դարանաղցու մօտ մէկ ՌՀԷ-է առկայ, Հ. Պէրպէրեանը նախընտրելի է համարում թուականը կարդալ ՌՀ (=1621): Թերեւս ճիշտ սրբագրութիւն է, որովհետեւ Օրմանեանը կարող էր Հ-ն Ճ կարդալ, բայց հազիւ թէ վրիպէր է(7) գիրը նկատել: Մ. Օրմանեանի եւ Մ. Գասպարեանի Ռճ-ն (=1651) պիտի բացառել նաեւ

18 Հայկ Պէրպէրեան, երեկու ճշդում Արմաշի վանքին պատմութեան առթիւ. Տ. Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետ, «Շողակաթ», 1957, էջ 79–80:

19 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ», էջ 91:

20 Անդ, էջ 90–91: Գիւղիս հանգամանալի նկարագրութիւնն ու Անարծաթի տապանագրի ամբողջական ընդօրինակում տես Միհաս Գ. Գասպարեան, հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 57–59:

այն պարզ պատճառով, որ Անարծաթի մահուան պարագաներն ու գերեզմանատեղին նկարագրող Դարանաղցին ինքը մահացել է 1643 թուին: «Ժամանակագրութեան» մէկ այլ դրուագում նա նորից է անդրադառնում Անարծաթին ու Պէլանկ գիւղին «...յաւուր միում էաք ի գիւղ մի նորաչինից, զոր այլեւայլ անուամբ կոչեն, նա՛ մեք ըստ տեղոյ պատշաճին Պէլանկ անուանեցաք, ուր հանգիստն կայ Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետի սրբոյն, որ ահաւասիկ գրեալ եմք զվարս նորա ու զվախճանն ի թուականին ՌՀ, եւ մեք անդ լինելով, յանկարծուստ»:

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները գալիս են փաստելու, թէ Սիմէօն դպիր Լեհացու այցելութիւնից յետոյ եւս, նոյն դարի 20–30-ական թուականներին Արմաշի վանքը չարունակում էր իր հիմնական առաքելութիւնը՝ Նիկոմիդիոյ եւ չրջակայից վանական միակ հաստատութիւնը լինելով: Ցաւօք, չուրջ երկու հարիւր տարուայ տեւողութեան համար ընդամենը երկու առաջնորդի անուն գիտենք վստահաբար՝ մէկը հիմնադիր Սրապիոն վարդապետն է, միւսը՝ վերանորոգող-վերահաստատող Թադէոս եպիսկոպոս Երզնկացին (Կապոսցին): Սակայն այդ բնաւ չի նշանակում, թէ մինչեւ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը (իմա մինչեւ XVIII դարի սկիզբը) «գրեթէ եօթանասուն կամ ութսուն տարուան միջոցի մէջ քահանաներով կու կառավարուէր այս վիճակը», ինչպէս ժամանակին եզրակացրել է Արմաշի առաջին պատմաբաններից մէկը՝ Յովհաննէս քահանայ Մավեանը[21]: Եթէ պահպանուած եւ ուսումնասիրուած լինէր վանքում գտնուող հրովարտակների ու կոնդակների ժողովածուն, որի գոյութիւնը վկայում է տարիներ վանքիս վանահայր եղած Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեանը[22], ապա թերեւս կարելի կլինէր գէթ մասամբ լրացնել այդ խոչոր բացերը: Այսպէս, օրինակ, ժամանակին Պարտիզակի ս. Յակոբ եկեղեցում եղած հնատիպ (1667) «Մաշտոցի» յիշատակագրութեան (1691 թ.) եւ Կիւմիւշխանէի եկեղեցու Աւետարանի (1627 թ.)՝ Գ. Սրուանձտեանի ընդօրինակած յիշատակարանի (1657 թ.) համաձայր քննութեամբ Մ. Օրմանեանը եզրակացրել է, որ «Պարտիզակցի Տ. Սրապիոնը ձեռնադրող Մարկոս Պարոնտէրն է Նիկոմիդիոյ առաջնորդ եւ Արմաշու Ս. Աստուածածնի վանահայր Մարկոս եպիսկոպոս մը, որ մեր դիմացը կելլէ իբր առաջին ստոյգ անուն Արմաշու առաջնորդներու կարգին մէջ, հիմնադիր Թադէոս եպիսկոպոսէ յետոյ եւ անոր հետեւող ան-

21 Տե՛ս «Հասկ», 1971, էջ 250:

22 «Շողակաթ», 1957, էջ 76:

յիշատակ միջոցին»[23]: Դժուար է ասել՝ «պարոնտէր» դարձած, այսինքն հոգեւոր ձեռնադրութիւն ստացած այս նախկին աւատատէրը, տեղացի է, թէ՞ այլուստ եկուոր: Սովորաբար նման քայլի դիմում էին տեղացի աւատատէրերը՝ իրենց տիրոյթները ապահարկութեան իրաւունքով օժտելու համար, սակայն Գրիգոր Պարոնտէրի ներկայութիւնը Երուսաղէմում ցոյց է տալիս, որ երբեմն վանք էին գալիս այլուստ այդ տիտղոսը ունեցող հոգեւորականներ եւս:

Եղած երկու յիշատակարան-յիշատակագրութիւնները Մարկոս Պարոնտէրի առաջնորդութեան սկիզբն ու վերջը չեն սահմանագծում, պարզ է միայն, որ հնատիպ «Մաշտոցի» յիշատակագրութիւնը կատարելիս նա այլեւս լուսահոգի է կոչուած, բայց թէ անյայտ է մնում այդ գրառումը կատարելու ստոյգ տարին: Հաւանական է ենթադրել, թէ Սրապիոն քահանան յիշատակագրել է մինչեւ իր կարգալոյծ լինելը, որ Օրմանեանին հասած թողոնային միջնորդաւորուած տուեալներով տեղի է ունեցել 1710-ին[24]: Մ. Երամեանի եւ Մ. Օրմանեանի աշխատութիւններում Մարկոս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան տարիներից մնացած նիւթական արժէքներից է «Վանուց գանձատանը պահուած» «Եփեսոսի եօթը մանկանց մասունքները պահպանող խաչաձեւ տուփը»՝ «Տէր Մինասի որդի Յովանէ վարդապետ վանից, թուին ՌՃԾԴ (1705)»[25]: Մարկոս Պարոնտէրին վերաբերող այլ տեղեկութիւնները աղբիւրները չեն հաղորդում կամ աւելի ստոյգ՝ յայտնի չէ: Կարծում ենք, սակայն, Կիւմիւշխանէի Աւետարանի յիշատակարանի գործածած «Ս. Աստուածածնայ սպասաւոր» արտայայտութիւնը իրաւունք տալիս է մտածելու, թէ եպիսկոպոսը «յատուկ մատդրութեան առարկայ ըրած է Արմաշու վանքն եւ անոր փայլը: Արդէն սպասաւոր տիտղոսն իսկ միայն Սուրբ տեղեաց եւ նշանաւոր Սուրբ վայրերու նկատմամբ սովորած են գործածել առաջնորդք, եւ Զարխափանի Սուրբ ուխտն արդէն ժէ-րդ դարէն ամենանշանաւոր սրբավայրերու կարգը անցած եւ հրաշեօք եւ սքանչելեօք պայծառացեալ ուխտատեղի մը եղած լինելը կը հաստատուի անուանակոչութենէ»[26]:

23 Նոյն տեղում, էջ 75:

24 Նոյն տեղում էջ 76:

25 Միքայէլ աւագ քահ. Երամեան, նշվ. աշխ., էջ 20 նաեւ՝ Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 77: Օրմանեանի ընդօրինակութեան մէջ մասնակի տարբերութիւն կայ. Տէր Մինասի որդի Յովանէյ Տէր Մարկոսի որդի Յովհաննէս:

26 Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 77:

Մարկոս Եպիսկոպոս Պարոնտէրի առաջնորդութեամբ աւարտւում է Արմաշի վանական պատմութեան երեքհարիւրամեայ մի շրջան, որը առատ է բաց էջերով ու ստուգման կարօտ ենթադրութիւններով: Նոյնիսկ դժուարանում ենք ասել, թէ Նիկոմիդիան (=Արմաշը) նուիրապետական առումով, երբ առանձնացաւ Պրուսայի վիճակից եւ ինքնորոյն միաւոր կազմեց՝ Արմաշ վանքով: Վստահաբար գիտենք միայն, որ 1440-ին Պրուսայի թեմակալն էր Աբրահամ Արքեպիսկոպոսը, որից ձեռնադրութիւն էին ստացել Արմաշի քահանայ Տէր Կարապետն ու Տոնիկաչէնի (յետագայ Ատաբազարի) քահանայ Տէր Գրիգորը: Դատելով Գրիգոր Դարանաղցու լուտանքներից ու Արմաշ այցելութեան պարագաների նկարագրութիւնից, ինչպէս նաեւ Լեհացու գրառումներում առաջնորդարանի վերաբերող տեղեկութեան չգոյութիւնից, հակուած ենք կարծելու, թէ Թադէոս Երզնկացու (Կապոսցու) օրով եւս Նիկոմիդիան եւ շրջակայ հայկական բնակավայրերը չարունակում էին Պրուսայի թեմի մաս կազմել: Միայն XVII դարի կէսերից է, որ հաստատապէս Պրուսան եւ Նիկոմիդիան առանձին վիճակաւորներ ունեն:

ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԳԱԻԱԶԱՆԱԳԻՐՔ)

(ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Սկզբնաղբիւրների բացակայութիւնը մեզ զրկում է վանքի հիմնադիր-առաջնորդ «ծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրօն վարդապետին» յաջորդած (1416-ին նա արդէն ծերունի էր) վանահայրերի ինքնութիւնը ճանաչելու հնարաւորութիւնից: Անվերապահ է, սակայն, թէ այդ վանական հաստատութիւնը չարունակում էր իր կենդանի գործունէութիւնը՝ խաղաղ տարիներին ուխտաւորների բազմութիւն առ ինքը ձգելով: «Զարխափան» յորջորջումից պիտի կռահել, որ Ս. Աստուածածնի պատկերին բուժիչ յատկութիւններ էր վերագրում, ուստի Խաչվերացի տօնին կատարուող ժողովումից բացի, տարուայ միւս տօներին եւս նրա դուռը պիտի գային զանազան ախտացեալներ: 1843-ին Արմաշ այցելած Ն. Սարգիսեանը Աստուածածնի հրաշագործ պատկերի գտնուած տեղը ներկայացնելիս գրում է. «յառաջացած յաւազ խորանին եղեալ էր եւ ապա աստ (իմա «ի գաւթին ի ձախակողմն» – Պ. Մ.) փոխադրեցին սակս դիւրութեան ուխտաւորաց, որ անմեկնելիք են հանապազ ի տեղւոջէն, ուր եւ ածեն զախտաւոր հիւանդս, եւ հաւատովք մերձեցողացն լինի բժշկութիւն»[1]: Սովորոյթը, բնականաբար, նոր չէր, ուստի եթէ վիճակի՝ առաջնորդարան չեղած տարիներին միբանութեան նուազում կամ անգամ բացակայութեան հնարաւոր չրջաններ իսկ ունէնար, միեւնոյն է՝ գէթ երեք գիւղերի՝ Արմաշի, Խասկալի եւ Ղշլայի հաստատուն հայ բնակչութիւնն Արմաշի սրբապատկերը պարապի չպիտի ձգեր, ուրեմն եւ լիարիւն թէ նուազուն՝ հաստատութիւնը պիտի գործէր: Այդ են թելադրում եւ յետագայ դարերին վերաբերող պատմական տեղեկութիւնները, ի մասնաւորի՝ Լեհացու եւ Կամախեցու վկայութիւնները Թադէոս Երզնկացու, Յովհաննէս Անարծաթի մասին, Մարկոս Պարոնտէրին վերաբերող յիշատակարանները եւ այլն:

Յաւօք, Մ. Օրմանեանից, Մ. Երամեանից, Յ. Մավեանից ու Յ. Տէրոյենցից յետոյ Արմաշին վերաբերող սկզբնաղբիւրային տեղեկութիւնները ոչ միայն էական աճ չեն ապրել, այլ եւ ձեռագրերի ու վաւերագրերի վանական հաւաքածոյի կորուստով չնչտակիօրէն նուազել են: Եթէ բացառենք Արմաշի հիմնադրութեանը վերաբերող յիշատակարան-ժամանակագրութեան գիւտը, ապա հարիւր տարի առաջ պատմագրող Մ. Օրմանեանն աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ էր, քան այսօր մենք (նկատի ունենք բացառապէս աղբիւրների խնդիրը): Ուստի վանահայրերի-առաջնորդների ստորեւ բերուող Գաւազանագիրք - ժամանակագրութիւնը կազմուած է նախորդ ուսումնասիրողների ձեռքի տակ եղած եւ մեծ մասամբ այժմ կորած կամ գոյութիւն չունեցող վկայութիւնների վերարծարծմամբ:

Այսպէս, ուրեմն, վերը թուարկած վանահայրերի ցանկը, մեծ ու փոքր ընդհատումներով, հասնում է մինչեւ XVIII դարի սկիզբը եւ յետ այնու չարունակւում նուազ հարցականներով ու բաւարար կանոնաւորութեամբ:

Նիկողայոս եպիսկոպոս: Արմաշեցի Նիկողայոս անուն քահանան իր ձեռնադրութեան փաստը գրառել է «Յիսուս Որդի» գրքի էջին. «Թուին ՌՃԿԶ (1717 թ.) առի կարգ քահանայութեան Նիկողայոս աստուածաբանութեան վարդապետէն, որ է Իզնիմիտայ»: Հարկաւ խօսքը թեմակալ առաջնորդի մասին է, որը եւ պիտի լինէր Արմաշի վանքի վանահայրը, եթէ իսկ ենթադրենք, որ նստոցը «Իզնիմիտն» էր՝ իմա՛ Նիկոմիդիան: Մ. Օրմանեանը Յովհաննէս Կոլոտ մեծագործ պատրիարքի գործունէութեան եւ կողմնակի մի քանի ենթադրութիւնների հիմամբ կարծում էր, որ Նիկողայոս եպիսկոպոսի անուան հետ պիտի կապել «Արմաշու տաճարին նորոգութիւնը, որուն կը վկայէ ցարդ պահուած եւ խորանին ետեւը ագուցուած արձանագրութիւնը, որ կ'ըսէ. Աստուծով նորոգուեցաւ Ս. եկեղեցիս գրովք եւ ողորմութեամբ ժողովրդեան թուին ՌՃԿԹ (1720)»[2]: Դժուար է ասել՝ աստուածաբան մեծարուած եպիսկոպոսը իրական առնչութիւն ունի՞ նորոգութեանը, եւ եթէ այո՝ մինչեւ ե՞րբ է տեւել նրա առաջնորդութիւնը: Այն, որ նրանից ձեռնադրութիւն ստացած նոյնանուն քահանան (ծագումով Վաղարշապատցի) 1736-ին կենդանի է եւ Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի յանձնարարութիւնն է կատարում առ Յովհ. Կոլոտը (Պոլիս է տանում կաթողիկոսի «Պատմագրութիւն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից» աշխատութեան ձեռագիրը), բնաւ հիմք չի տալիս «առնուազն 25–30 տարիներու միջոց մը վերագրել Նիկողայոսին», ինչպէս կատարում է Մ. Օրմանեանը[3], մանաւանդ որ այդ տեւողութիւնն ընդունելիս էլ չենք կարող ասել, թէ երբ է սկսւում նրա առաջնորդութիւնը:

1 Հ. Ներսէս Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864, էջ 37:

2 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ. § 31: Մ. Երամեանի, Յ. Մավեանի եւ այլոց մօտ եղած նոյնանուն վկայակոչումները աւելորդ ենք նկատում յղելը:

3 Նոյն տեղում, § 32:

Անտոն վարդապետ: Իբրեւ իր տոհմական նախնու՝ Անտոնի մասին բաւական մանրամասնութիւններ է ունեցել Յ. Մավեանի գրած պատմութեան ընդարձակ տարբերակը, որից օգտուել է Մ. Օրմանեանը[4]: Ըստ այդմ եւ Օրմանեանի հայթայթած սեփական տեղեկութիւնների, բնիկ արմաշեցի է, նախնին գիւղիս Տէր Յովնանեան, Մավեան եւ Տէր Գալուստեան գերդաստանների: Որդին է 1730 թ. տպուած Յայսմաւուրքի յիշատակագրութեան մէջ իբրեւ ստացող վկայուած Տէր Աւետիքի[5], ուննեցել է «Անտոն վրդապետ ՌՃՀԴ (1735)» վերտառութեամբ կնիք: Օրմանեանի տեղում քաղած տեղեկութեամբ՝ համագիւղացիները եպիսկոպոս են կոչում, սակայն տապանագրում (մահ. 1771 թ.) «վարդապետ» է գրուած: «Անտոն Բաբունի» յիշատակութիւնը ապացոյց է առաջնորդութեան, բայց ոչ եպիսկոպոսական աստիճանի: Անտոն վարդապետը մեծ համարում է ունեցել համագիւղացիների չրջանում, նոյն Յայսմաւուրքի յիշատակագրութեան համաձայն՝ «չնորհազարդ եւ պայծառատիպ, վսեմազարդ եւ խոհեմաբան, հեզահոգի» որակուել: Վիճակայնոց պահանջով Յակոբ Նալեան պատրիարքի օրօք հրաժարւում է առաջնորդութիւնից եւ մնում Արմաշում իբրեւ առաջնորդական փոխանորդ: Վախճանուել է Օվաճըքում՝ քրոջ մօտ ապրելիս[6]:

Յարութիւն արքեպիսկոպոս: Ծագումով կրետացի էր, թէրեւս նաեւ Աբրահամ կաթ. Կրետացու ձեռնասուններից մէկը: Դատելով Նալեանի ընտրութեան փաստից՝ արժանաւորութիւններով օժտուած գործիչ է եղել: Առաջնորդ է նշանակուել 1741 թուականին, ինչպէս այդ վկայուած է Նիկոդիմիոյ երբեմնի տպագիր Աստուածաշնչի յիշատակագրութեան մէջ[7]: Ըստ Մ. Օրմանեանի՝ «Հանգուցեալ Մավեան* կը գրէ իբրեւ ականջալուր վկայ, թէ Նիկոմիդիոյ քաղաքի բոլոր եկեղեցական եւ դպրոցական կարգադրութիւնները Յարութիւն առաջնորդի անունով կը յիշատակուէին մինչեւ իր օրը եւ որուն եկեղեցիներու եւ վարժարաններու բարեկարգութեան հսկելն ալ ծերունիները լսած էին իրենց նախնիքներէն»[8]: Պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը պարզ չէ, քանի որ գրաւոր յիշատակարանները չեն գտնուած: 1758 թ. Յարութիւն արքեպ. Կրետացու յաջորդ Աթանաս եպիսկոպոսի յիշատակութիւնից կարելի է եզրակացնել, ինչպէս եւ այդ արել է Մ. Օրմանեանը, որ առաջնորդութեան պաշտօն է վարել չուրջ 15–16 տարի (40):

4 Նոյն տեղում, § 33–34, Յ. Քիւրտեանի հրատարակութեամբ մեզ յայտնի համառօտ տարբերակում («Բազմավէպ», 1957, էջ 250) ընդամէնը մէկ նախադասութիւն է:

5 Մ. Օրմանեան, Ազն. աշխ., § 33–34:

6 Միք. ա. ք. Երամեան, Ազն. ախշ., էջ 24:

7 Նոյն տեղում, էջ 25: Օրմանեանն այն կարդում է ՌՃՀԵ (1746), տե՛ս Ազն. աշխ., § 40:

* Յովհաննէս քահ. Մավեանը, Սիւզմէ կոչուած, մահացել է 1889 թ. սեպտ. 30-ին:

8 Օրմանեան, Ազն. աշխ., § 38:

Աթանաս եպիսկոպոս: Նալեան պատրիարքի հմուտ աշակերտներից ու գաղափարակիցներից մէկն է, որը լուսաւորչական-կաթոլիկ անզիջում իրարանցումի տարիներին՝ 1744-ին Անկիւրոյ առաջնորդ նշանակուեց: Անխնայութեամբ չէր զիջում իր հակառակորդներին՝ թիապարտութեան յանձնելով նրանցից չատերին: Այստեղից ետ կանչուելու եւ Արմաչի-Նիկոդիմիոյ առաջնորդ նշանակելու ստոյգ ժամանակը չգիտենք. Մ. Օրմանեանը այդ կարելի է նկատում Նալեան պատրիարքի պաշտօնավարութեան երկրորդ չրջանի սկզբին՝ 1753-ին (§ 42): Արմաչին վերաբերող գրականութեան մէջ Աթանաս եպիսկոպոսին ուղղակիօրէն առնչուող երեք վկայութիւն կայ: Օրմանեանը ձեռքի տակ ունեցել է Արմաչի մատենադարանում պահուող «Լուծումն Նարեկի» ձեռագրի յիշատակարանը, ուր կարդացել է. «Եղաւ յիշատակ սոյն գիրքս Արմաչու Ս. Աստուածածնայ վանքն ի նորին առաջնորդէ Աթանաս վարդապետէ, ՌՄԷ (1758)»[9]: Երկրորդ յիշատակութիւնը համեմատաբար աւելի բովանդակալից է: Այն փորագրուած է եղել Վանքի աղբիւրի քարին եւ ժամանակին ընդօրինակուել է Մավեանի ձեռագիր աշխատութեան մէջ (ընդարձակ տարբերակ). «Ի հիմանէ հանդերձ փողրակօքն չինեցաւ աղբիւրս, որոյ ծախից չորս մասին մի մասն չնորհեցաւ ի լուսահոգի Յակոբ պատրիարքէ, վերակացութեամբ եւ մնացեալ ծախիւք վանիցս առաջնորդ Աթանաս վարդապետի, ՌՄԺԹ (1764)»[10]: Վերջին յիշատակութիւնը եղել է տապանաքարի վրայ, Նիկոդիմիոյ եկեղեցու բակում: Ըստ Տէրոյենցի բանաւոր աղբիւրից կատարուած գրառման՝ այն կարդացուել է այսպէս.

Գանձ թագուցեալ յայրի (resp. յայսմ) չիրմի
Աթանասի վարդապետի

9 Նոյն տեղում, § 41: Թօփճեանի 1903–1904 թուականներին կազմուած «Յուցակ ձեռագրացում», ցաւօք չյաջողուեց այդ ձեռագրի ներկայիս գտնելու: Գուցէ ներկայիս տարիներին տեղում չի եղել (?):

10 Քաղում ենք «Երեւակից» (1859, հատ. Ե, էջ 208), հմմտ. Օրմանեան, Ազն. աշխ. § 41: Նաեւ Գ. Բամպուքճեան, Յակոբ Նալեան Պատրիարք, Ստանպուլ, 1981 էջ 70: Ի տարբերութիւն վերոբերեալի, վանքի Մեծ աղբիւրն ունեցել է բոլորգիր եւ բարձրաքանդակ այլ արձանագրութիւն. «Շինեցաւ աղբիւրս շնորհիւ Ջար/խափան սուրբ վանից / [Ռ/ՄԼԳ» (1784) Տե՛ս Տոք թ. Վ. Թորգոմեան, Հայ բժշկական արձանագրութիւն, Վենետիկ, 1931, էջ 81: Խօսքը նոյն աղբիւրի երկու տարբեր նորոգութիւնների մասին է (հմմտ. Մ. Օրմանեան, Ազն. աշխ., § 43):

Զարխափանի սրտացաւի,
Այն որ բազմաց տայր ողորմի
Ինքն խնդրէ զՀայր մեր մի[11]:

Կարեւոր չենք նկատում մանրամասնել, թէ Մավեանի եւ Երամեանի բերած ընթերցումների տեքստերում տարբերութիւններ կան[12]: Անհրաժեշտ է, սակայն աւելացնել, որ Յովհ. Տէրոյենցի մօտ բացակայող թուականը Երամեանի քաղուածքում՝ ՌՄՃԵ (1766), ըստ էութեան սրբագրուած է Օրմանեանի ճշգրտման հիմամբ (§ 42):

Յակոբ Նալեան պատրիարքը, ինչպէս երեւում է, առանձնակի ուշադրութեան է առել Արմաշի վանքը, ուստի աղբիւրի ծախքի քառորդը հոգալուց բացի՝ վանքին է նուիրել «Ս. Լուսաւորչի նշխարով մասնատուփ մը», որ տեսել եւ արձանագրել է Մ. Օրմանեանը[13]: Արդ հոգածութեան վկայութիւններից է եւ Արմաշի դիւանատանը ժամանակին գտնուած սուլթան Մուստաֆա Բ-ի հրովարտակը (1761 թ.), որով «հրաման կը տրուի Նիկոմիդիոյ եւ իր նահանգի դատաւորներուն, որ յարգեն առաջնորդին իրաւունքը վախճանեալ վարդապետներու, քահանաներու եւ մայրապետներու ժառանգութեան վրայ, զոր իշխանութիւն ունի նա հաւաքելու իբր պատրիարքի պատկանող արդիւնք»[14]:

Աւետիք եպիսկոպոս: Իբրեւ Աթանաս եպիսկոպոսի յաջորդ, բնականաբար, առաջնորդութեան սկիզբը 1766 թուականն է: Արմաշի պատմութեամբ զբաղուողները ժամանակին Պարտիզակում տեսել են Աւետիքի կոնդակներից մէկը՝ ուղղուած Պախճաճուխ գիւղի բնակիչներին, որով առաջնորդը 30 ծուխ է յանձնում նորընծայ քահանայ տէր Յովհաննէսին: Կոնդակը թուակիր է եղել՝ ՌՄԺԵ (1766) եւ վաւերացուած առաջնորդական կնիքով՝ «Է: Քրիստոսի ծառայ Աւետիք վարդապետ՝ աշակերտ Յովհաննու Պատրիարքի Կ. Պոլսոյ: ՌՃՁԵ»[15]: Կնիքը առաջնորդ դառնալուց շատ վաղ է պատրաստուած, ուստի, որեւէ պաշտօն չունենալու պատճառով, Յովհ. Կոլոտի աշակերտ լինելն է արձանագրուած: Առաջնորդական տարիների գործունէութեան մասին տեղեկութիւնները չեն պահպանուել: Սակայն Արմաշի դիւանում Մ. Օրմանեանի տեսած ու կարդացած հրովարտակում (տրուած է սուլթան Աբդուլ Համիդ Ա-ի կողմից՝ 1775 թ. օգոստ. 14-ին) խօսւում է այն նեղութիւնների մասին՝ որ տեղական իշխանաւորներն ու այլոք հասցնում են Արմաշի վանքին: Ինքնին պարզ է, այդ իրողութեան մասին վանքի առաջնորդը պիտի գանգատուէր պատրիարքին՝ Զաքարիա Կաղզուանցուն, իսկ վերջինիս դիմումի համաձայն պիտի հրապարակուէր սուլթանի հրովարտակը: Այդ նեղութիւններն են՝ «Ձրի եւ բռնի իրենց եւ իրենց մարդոց եւ իրենց գրաստներու ուտեստն ու պիտոյքը» վանքէն պահանջելը, «քննութեան եւ հետազօտութեան բարուրանքներով նոր տուրքեր առնելը», որ 1771 թուականից սկսած տարեկան առնում են 100–150 դահեկան, իսկ «ներկայ 1189 (1775) տարիին մէջ մինչեւ 260 դահեկան առած են բռնի եւ այլն»[16]: Աւետիք եպիսկոպոսը մահացած պէտք է լինի, ըստ Մավեանի հաշուարկումի, 1779 թուին[17]:

Պետրոս արքեպիսկոպոս: Իբրեւ էջմիածնի միաբան՝ Աղեքսանդր Բ կաթողիկոսի օրօք Պետրոս Ղափանցին նուիրակ է ուղարկուել «Ռումելի եւ Ղրիմ» եւ մնացել Կ. Պոլսում, յետագայում պահպանելով կապը Սիմէոն Երեւանցի եւ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսների հետ: Յովհ. Մավեանն ու Մ. Օրմանեանը ձեռքի տակ ունեցել են Զաքարիա պատրիարքի կոնդակն ու սուլթան Մահմուդ Ա-ի հրովարտակը, տրուած 1780 յունիսի 12-ին եւ 8-ին[18], որոնցով ծերունական տարիքի հասած Պետրոս արքեպիսկոպոսը նշանակւում է Արմաշի առաջնորդ[19]: Ժամանակակիցների եւ հետազօտողների միաբերան վկայութեամբ՝ ըստ էութեան վանքով եւ վիճակով չի զբաղուել, խնդիրը վստահած լինելով իր

11 «Երեւակ», 1859, հատ. Ե, էջ 209. Յովհ. Տէրոյենցի եւ Մավեանի գրառումներում եղած տեքստի հիմամբ Մ. Օրմանեանը վերակազմել է տապանագիրը.
Գանձ թագուցեալ ի շիրմի,
Աստ է ոսկերք Հօրն մեծի,
Աթանասի վարդապետի՝
Զարխափանայ առաջնորդի.
Այն որ բազմայ տայր զողորմի,
Ինքն խնդրէ զՀայր մեր մի:
(Անդ, § 45)

12 Միք. ա. ք. Երամեան, նշւ. աշխ., էջ 27:

13 Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 43:

14 Անդ, § 44: Պատրիարքական հաստոյների մէջ կար «Փէրէքէնտէ» կոչուող (յետագայում՝ «Մուքաթա») իրաւունք, որ պատրիարքը կարող էր փոխանցել առաջնորդներին կամ ատ այդ նշանակուած այլ անձանց: Հրովարտակի խօսքը այդ մասին է: Համեմատաբար մանրամասնօրէն տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 27:

15 Անդ, § 47:

16 Անդ, § 48:

17 «Հասկ», 1971, էջ 250: Մ. Օրմանեանը կոչում է 1780 թիւը (§ 48):

18 Կենսագրական մանրամասները տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 50–56: Միհնաս Գասպարեան, Հայերը Նիկոդիմիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 112–114: Շուշանիկ Նազարեան, Պետրոս Ղափանցի, Երեւան, 1969, էջ 5–19:

19 Յովհ. Մավեանի աշխատութեան ընդարձակ տարբերակը մեզ անծանօթ է, սակայն նրանից քաղումներ կան Մ. Գասպարեանի գրքում:

փոխանորդ եւ ձեռնասուն Յովակիմ եպիսկոպոսին, Օրմանեանի ամփոփմամբ՝ «Պետրոս վանք ալ չելաւ եւ Արմաշու մէջ ցարդ իսկ անծանօթ մնացած է իր անունը» (§ 52): Պատրիարքը հարկադրուած է եղել մէկ տարի չանցած նրան տեղափոխել Պանտրմայի առաջնորդութեան: Ղափանցին, սակայն, մինչեւ մահը (1784 թ.) մնաց Նիկոմիդիայում՝ անտարբեր նաեւ այդ նշանակումին: Յովհ. Տէրոյենցը ընթերցել է քերթող-առաջնորդի տապանագիրը (թաղուած է եղել Նիկոմիդիոյ հասարակաց գերեզմանատանը):

Տեառն Պետրոսի արհւոյ պետի
Արթուն հովվի այս վիճակի,
Որ բարի մահ վճար կենին
Նմա տապանս տուն է յետին:

Սա էր հասուն ըստ հասակին,
Գործքն համեստ սուրբ պաշտօնին.
Ասել արժան վասն սորին
Ծորոյն գոլ ի քաղաքին:

Որ հանդիպիք տուք ողորմին,
Զի կայ եւ ձեր օրս այս յետին.
Ըստ տէրունեան անլոյծ վճռին
Թէ հողդ ի հող դարձիս կրկին:

Հանգեաւ ՌՄԼԳ թուին (1784) մարտ ամսոյն ի քսանին[20]:

Կենագիրների վկայութեամբ «Ղափանցին կը վերագրուէր վանքին աղբիւրներէն մէկը, որ չինուած էր եկեղեցիի եռեւը արեւելեան որմափակին վրայ, կրկին ծորակով, մին պարիսպէն դուրս..., միւսը՝ պարիսպէն ներս: ... Աղբիւրի ներքին ծորակին վրայ գրուած էր «Լեառն վիմածին, Ս. Աստուածածնին, փառք քո Միածնին՝ աղբիւրս բերողին» ... Իսկ արտաքին ծորակին վրայ գրուած է չինութեան արտոնագրութիւնը. «Շինեցաւ աղբիւրս չնորհիւ Զարխափան Ս. Աստուածածնի. ՌՄԼԳ, ապրիլ»[21]: Որեւէ անուան յիշատակութեան բացակայութիւնը հնարաւոր է

20 «Երեւակ», 1959, հատ. Ե, էջ 210:

21 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 55, հմմտ. «Հասկ» 1971, էջ 250:

բացատրել անցման մի այնպիսի չրջանով, երբ նախորդ առաջնորդ-վանահայրը այլեւս տեղափոխուած է կամ անգամ ողջ չէ, իսկ նորը կամ չի եկել, կամ եկել է, բայց չինութեանը առնչութիւն չունի: Պետրոս արքեպիսկոպոս Ղափանցուն առնչուող նիւթերից պատմութեան համար ամենակարեւորը նրա հաստատութեան կոնդակում Արմաշի վիճակը կազմող բնակավայրերի թուարկումն է (համեմատաբար խնամեալ ընդօրինակութիւն է Մինաս Գասպարեանի գրքում հրատարակուածը, ուստի քաղում ենք նրանից): «... Ի վերայ Արմաշու Զարխաբան Ս. Աստուածածնայ վանուց թեմի եւ վիճակի. եւ* Իզնիմիտու, Ատաբազարու, Ջեհրիգլիու*, Թամլըխու, Նոր գեղու, Ջընտխլըյու, Ալմալուի, Խասկալու, Տաղ գեղու, Ասլան պէկու, Օվաճխու, Տէօնկէճլու,* Պախճաճըխու, Ղուրապէլէնկու*, Ղընճըլարու, Օրթագեղու, Եէնի չէհիրու, Զինիզնիկու* (Նիկիա– ծ. հ.), Մէրմէրճիկու, Սօղոզու, Կիւռէկու,* Ղարսախու, Կէտէլէկու, Բազար գեղու, Նոր գեղու (Մեծ Նոր գիւղ – ծ. հ.), Անարծաթու (Զէնկիլէր – ծ. հ.), Օրթագեղու, Քերեմէթու, Քարցիու, Շախչախու, Ջուխուր գեղու, Խըլըճ գեղու, Ղարամուսալու, Նոր գեղու (Եալաք տէրէ – ծ. հ.), Մէրտէօկէզու* եւ Սապանճայու եւ այլ թեմի եւ վիճակի սորին»[22]:

Նախորդ տասնամեակներում այս թեմի մէջ մտնող Պանտրմա, Մրխալըճ, Քիրմասթր, Պալըքէսէր, Էտինճիկ, Պիզա եւ Էրմէնի քէօյ բնակավայրերը, 1774-ին հանուեցին եւ առանձին միաւոր կազմեցին[23]: Ի դէպ, Զաքարիա Պատրիարքի այս կոնդակում թուարկուելիս են եղել նաեւ առաջնորդի կամ փոխանորդի ստանալիք տուրքերը, որոնց թուում են «դիշերաժամից եւ քառասնեայց», «պատկերի օծում» կոչուածները:

Բարթուղիմէոս արքեպս. Կապուտիկեան: Հակառակ պատրիարքական կոնդակով կատարուած նշանակումի, չուրջ երկու տարի Յովակիմը արգելակում էր Բարթուղիմէոսի առաջնորդական պաշտօնի ստանձնումը, մինչեւ որ սուլթանական հրովարտակով (1786 թ.) տեղական իշխանութիւններից պահանջուեց չմիջամտել եկեղեցական գործերին, իսկ Բարթուղիմէոսին ընդդիմացողներին աքսորի պատիժ սահմանուեց: Զաքարիա Պատրիարքը, ինչպէս երեւում է, հարկադրուած էր եղել դիմե-

* Ըստ Օրմանեանի եւ այսինքն, Ջէհրիգլիու] Տէօնկէճլու] Տէօկէլու, Ղուրապէլէնկու] Գուրտպէլէնկու, Չէնիզնիկու] Չէնկիլարու, Կիւռէու] Կիւլէու, Մէրտէօկէզու] Մէրտէկէօզու

22 Միհաս Գ. Գասպարեան (Ճահրատ), հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, էջ 113:

23 Հմմտ. Միհաս Գ. Գասպարեան, նշ. աշխ., էջ 114:

լու սուլթանի միջամտութեանը: Բարթուղիմէոսը պատրիարքի չնորհալի աշակերտներից մէկն էր՝ օժտուած ազգային կրթական նորոգչական գաղափարներով, որ ժէ դարի առաջին տասնամեակներից արդէն իրենց դրսեւորումն էին ստանում Ամրոցում, Սիւնեաց մեծ անապատի, Լիմի, Կաուցի, Երեւանի Անանիա առաքեալի անապատի, Սկիւտարի վանական-կրթական գործունէութեամբ: Արմաչը այդ շղթայի օղակներից մէկն էր, իսկ օրուայ պատրիարքը՝ Զաքարիան՝ Սիմէոն Երեւանցու դասակիցն ու գաղափարակիցը: Բարթուղիմէոսը «սկիզբէն իսկ յատուկ մտադրութիւն դարձուց Արմաչու վանքին վրայ եւ ձեռնարկեց միաբանական վանօրէից բուն ձեւին վերածել զայն, հաստատել այնտեղ ուսմանց եւ դաստիարակութեան օթարան, ինչպէս Զաքարիայի օրինակէն ուսած էր անշուշտ, յատուկ հրաման ալ ընդունած»[24]: Նման գնահատութիւնը մակաբերւում է Բարթուղիմէոսի տապանագրի վկայութիւնից, ուր ասուած է.

«Սա ի հիման չինող տաճարի,
Որ եւ Զարխափան Ս. Աստուածածնի,
Վասն կրօնաւորաց թեմիս վիճակի,
Յոյժ պայծառաչէն կարի անուանի»[25]:

«Ի հիման չինող» որակումը թելադրում է, թէ առաջնորդը ի նորոյ է տաճարը կառուցել, իսկ կրօնաւորների կացարաններն ու օժանդակ կառոյցները դարձրել «յոյժ պայծառաչէն»: Առաջնորդը, ինչպէս երեւում է, ծրագրուած չինարարական գործունէութիւն է ծաւալել: Մ. Օրմանեանը տեսել ու ընդօրինակել է Արմաչավանքի «յոտս գմբէթին սրբոյ սեղանոյն» ՌՄԽԶ (1797) թուականին կանգնեցուած խաչքարի արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է օծեալ սուրբ խաչս քարեայ յոտս սրբոյ սեղանոյս գմբէթի Գաղատացի Խաբուպէօյիւտէնեան Թաշճը մահտեսի Յակոբին [...] վասն ննջեցելոցն եւ կենդանեացն հոգւոյն» (§ 63): Ծաւալների ակներեւութիւնը արձագանք ունի առաջնորդի դէմ գրած ամբաստանագրերի, ինչպէս նաեւ չինարարութիւնը խափանելու կոչուած սուլթանական հրովարտակների տեքստերում: Կառուցուող սենեակների թիւը մեղադրողները 366 են հաշուում՝ «ամրոցանման պարիսպներով եւ մէջը զէնքերով լեցուն»: Անշուշտ զրպարտութիւնը հերքուեց եւ 1792–1797 թուականների միջեւ չինարարական աշխատանքներն աւարտուեցին, սակայն առաջնորդին այլ ճակատագիր էր վիճակուած: 1799-ին վախճանուեցին Զաքարիա Պատրիարքն ու Ղուկաս կարնեցի կաթողիկոսը: Բարդուղիմէոս Կապուտիկը հրաժարուեց կաթողիկոսական աթոռի հաւակնորդ դառնալ (Պոլսում նոյնիսկ ընտրութիւն կազմակերպուեց) եւ նոր պատրիարքից՝ Դանիէլ եպիսկոպոսից «խնդրեց իր վիճակը դառնալու հրաման՝ պատրաստակամութիւն յայտնելով աքսորի եւ պատժի իսկ ենթարկուիլ, քան կաթողիկոսութեան աթոռն ընդունիլ» (§ 70): Շուտով Դանիէլն ինքը կաթողիկոս ընտրուեց՝ ծայր տալով Դաւիթ-Դանիէլեան անկումածելի իրարանցումին: Բարթուղիմէոս արքեպիսկոպոսը դարձել էր իր վայելուչ առաջնորդութեանը՝ ունենալով նոր պատրիարք Յովհ. Զամաշըրճեանի բարեացակամ վերաբերումը (այդ է վկայում պատրիարքարանի հասոյթ հարկերի հաւաքման յանձնումը Արմաչի վանքին), սակայն չուտով՝ 1804-ին վանքը անսպասելիօրէն անողոք աւերածութեան ենթարկուեց. ընդհարուել էին դրացի երկու դերեբեյութիւնները, եւ իրեւ վրիժառութիւն նրանցից մէկին ապաստան տալու՝ Զաքըր Հասանը (կենճալիցիները) հրի ու սրի մատնեց վանքը: «Ո՛չ եկեղեցի կը մնայ, ո՛չ վանք, եւ ոչ՝ մատենադարանի գիրքեր, զորս կարգաւորեր եւ առատացուցեր էր: Այսօր ալ հազիւ երկու-երեք եկեղեցական սպասներ եւ քանի մը հազար խանձոտած գիրքեր կը մնան մեր ձեռքը՝ Բարթուղիմէոսի ժամանակէն դիզուած ճոխութիւններէն»,- գրում է դարավերջի վանահայրը[26]: Միաբանները փաստօրէն այլեւս ցրուեցին, ինքը առաջնորդն էլ անկարող եղաւ տեսնել կատարուածը, ուստի մնացած հինդ տարին բաւարարուեց վիճակային այցելութիւններով: Մահացաւ 1809 թ.՝ վաթսունամեայ հասակին: Մ. Օրմանեանը զանազան աղբիւրներից վկայութիւններ քաղելով՝ Բարթուղիմէոսի կազմած միաբան-աշակերտների թիւը հասցրել է տասնմէկի, որ իրօք ժամանակի համար փոքր թիւ չէ:[27]

24 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 62:

25 Անդ: Բարթուղիմէոս Կապուտիկի գերեզմանը գտնուել է Նիկոդիմիոյ (Իզմիտի) հայոց եկեղեցու հիւսիսային կողմը, աջակողմեան պահարանի դրան առջեւ (հմմտ. Միք. ա. ք. Երամեան, նշ. աշխ., էջ 34): Նիկոմիդիոյ հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցու մասին 1843 թ. տեղում եղած Ն. Սարգիսեանը գրել է. «Նորաշէն եւ գեղեցիկ է յոյժ քան զամենայն նորաշէն եկեղեցիս կողմանց Բիւթանիոյ եւ է գմբէթաւոր, այլ արտաքուստ չերեւի գմբէթն: Գեղեցիկ է նոյնպէս եւ մկրտարանն, որ կայ յաջակողմեան աւանդատանն, բովանդակ կճապատ եւ բարձրաքանդակ պատկերք եւ զարդք ըստ տանելոյ ճարտարութեան արեւելեան գեղարուեստից» (Ն. Սարգիսեան, նշ. աշխ., էջ 36): Տե՛ս նաեւ՝ Մ. Գասպարեան, նշ. աշխ., էջ 28–30: Տեղիս Քիլէզի կամուրջի վրայ գործածուած մի տապանաքար ունեցել է արձանագրութիւն. «Այս է տապան Գուզրջէ (?) Խանումին որդի Վարդուխին եւ թուին ՌՃԼԸ (1689)»:

26 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 72:

27 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 74 հմմտ. Միք. ա. ք. Երամեան, նշ. աշխ., էջ 34:

Կարապետ եպիսկոպոս: Իբրեւ յաջորդ Բարթուղիմէոսի նշանակուել է վերջինիս մահուան 50-րդ օրը (1809 թ. մայիսի 16)՝ վիճակի սահմանները ճշտող եւ հնազանդութեան կոչ բովանդակող կոնդակով:[28] Արմաչի հետ կապուած որեւէ գործ չի ձեռնարկել. ունեցել է մէկ-երկու այցելութիւն, տեսել կատարուած աւերածութիւնները եւ դարձել Նիկոմիդիա կամ Ատաբազար: Մէկ տարի անց (1810-ին) պատրիարքի համաձայնութեամբ Պրուսայի առաջնորդ Պօղոս արքեպ. Ղարախոչեանի հետ պաշտօնատեղերի փոխանակում են կատարել: Սակայն նոր տեղում էլ երկար չի մնացել եւ Պօլիս վերադառնալով՝ յարել է կաթոլիկութեան: Կանգնն աւարտել է Հռոմի Անտոնեան միաբանութեան վանքում՝ (1819 թ.) հայոց միջավայրում թողնելով Շփոթ մականունը:

Պօղոս արքեպիսկոպոս Ղարախոչեան: Ծննդեամբ Կեսարիայի Վանք գիւղից էր, զարմիկը տեղիս Ս. Սարգիս եկեղեցուն Աւետարան նուիրած (1669 թ.) Ղարախոչի (գործածական է եւ Գարագոչ գրադարձումը): Աշակերտել է Զաքարիա Կաղզուանցուն: Վարդապետական գաւազան է ստացել 1784-ին: 1787-ին նշանակուել է Պրուսայի առաջնորդ, ուր արդէն ծառայել էր Զաքարիայի առաջնորդութեան տարիներին: Ըստ Մ. Օրմանեանի հաշուումների, Պօղոս Ղարախոչեանը եպիսկոպոսական աստիճան է ստացել Ղուկաս Կարնեցու ձեռնադրութեամբ՝ 1791-ին:[29] Ժամանակը բնաւ նպաստաւոր չէր. «Եկեղեցիներ՝ նկուն եւ անպաշտպան, աւեր ու խանգարուած, վարժարաններ՝ անգոյ բոլորովին, եկեղեցականներու ընթացքն՝ անկանոն, ժողովրդական վիճակը՝ խղճալի, իսկ տէրէպէյական եւ եէնիչէրիական անուններու ազդեցութեամբ որեւէ կանոնաւոր, ապահով ու տեւական ձեռնարկ՝ բացարձակ անհնարութեան վերածուած» (§ 81): Պրուսայի առաջնորդը նախ հոգաց վարժարանի բացումը, ինչպէս Բարթողիմէոսը Արմաշում, հոգեւոր ծառայութեան կանչելով կարող չրջանաւարտներին, որոնցից մէկն էր յետագայում ծանօթ գործիչ Ստեփանոս Աղաւնին: Բացի Պրուսայի եկեղեցու վերաշինումից եւ առաջնորդարանի կառուցումից, հոգաց եւ վիճակի եկեղեցիների բարեկարգութիւնը: Վարդապետութեան ու հաւատքի խնդիրներում անզիջում գործիչ լինելու պատճառով պաշտօնական որոշ դժուարութիւններ ունեցաւ, նոյնիսկ կարճ ժամանակ առանձնացաւ Մըխալըճ, ապա եւ Կ. Պոլսում մնաց, սակայն 1810-ին, փոխանակելով պաշտօնատեղին, Արմաչի եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ կարգուեց: Որքան էլ կողոպտուած ու աւերակ՝ իբրեւ ուխտատեղի Արմաչը չարունակում էր գործել, եւ նոր առաջնորդը վերաշինութեան պատասխանատուութիւն էր տեսնում: Առ այդ դիւրութիւն ստեղծող պարագաներից մէկը պրուսացիների վերաբերումի կտրուկ չրջադարձն էր, որով Պօղոս արքեպիսկոպոսը միաժամանակ ստանձնեց նաեւ իր նախորդ վիճակի առաջնորդութիւնը[30]: Իր արդէն ունեցած ձեռնասուն աշակերտներին գումարեց նորերը, զոյգ վիճակների մէջ պաշտօնների կարգեց՝ իր վերադիտութիւնն անպակաս պահելով: 1816–1817 թուականներին եկեղեցիների վերածեց Ատաբազարի «ժամերը» (քահանայական աղօթարան), կառուցեց Բազարի Նոր գիւղի եւ Թամլըխի Նոր գիւղի եկեղեցիները: Վանքի չինարարութիւնը ձեռնարկելիս Պօղոս արքեպիսկոպոսը առկայ իրերի ցուցակագրում կատարեց, որից տեղեկանում ենք (հարկաւ Մ. Օրմանեանի միջնորդութեամբ), որ վանքում պահպանուել էր երկու մասունք (խաչափայտի եւ Լուսաւորիչ), մէկ թագ ու վակաս, չուրջառ եւ փորուրար, ինչպէս նաեւ մէկ ձեռագիր՝ Նարեկի մեկնութիւնը[31]: Սակայն մինչեւ 1822 թ. վանահօր ջանքերով վանքն ունեցաւ 33 մասունք, 22 խաչ, 6 սկիհ, 4 արծաթակազմ Աւետարան, 12 արծաթէ սպաս... 57 հատոր գիրք[32]: Հարկաւ միջոցների կուտակման տարբեր աղբիւրներ կային, որոնց թւում նուիրատուութիւններից բացի, յիշատակելի են հանգանակութիւնները, վանքի համար այդ ու մերձակայ այլ վիճակներից գանձուող պտղին: Հնարաւոր է, պատրիարքարանը իր հասոյթները հաւաքելիս (փէրէքէնթէ) մասնաւոր մասնահանում էր կատարում Արմաչի չինարարութեանը (հաւաքող նուիրակները գերազանցապէս Արմաչի միաբաններն էին):

28 Մ. Օրմանեանը Միջագիւղի Անտոնեան միաբանութիւնից ստացած է եղել կոնդակի պատճէնը (§ 75):

29 Նշւ. աշխ., § 81: Կենսագրութեանը վերաբերող լրացուցիչ տեղեկութիւնները քաղում ենք Գ. Բամպուքճեանի հրատարակած յիշատակարանից (տե՛ս «Շողակաթ», 1975, էջ 187):
«Հայաստանի կոչնակ»-ում նոյն Գ. Բամպուքճեանը հրատարակել է Գրիգոր Փէշտիմալճեանի (1773–1837) ներբողեանը Ղարախոչեան արքեպիսկոպոսին (1964, էջ 210–211):

30 Այդ իրողութեանը նուիրուած թուրքերէն ներբողեան է գոյութիւն ունեցել, որի տեքստը, ցաւօք, մեզ անծանօթ է:

31 Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 98:

32 Անդ: Մ. Օրմանեանը յիշատակում է նաեւ արձանագրութիւն ունեցող երկու սաղաւարտ՝ վակասներով, երկուսն էլ ՌՄԿԳ (1814) թուականի. «Ձիշատակ բոլոր Արմաշացւոց, ձեռամբ Մատթէոս վարդապետի» <Եալաքտէրէցւոյ>, «Ձիշատակ բոլոր ժողովրդոց, ձեռամբ Պօղոս վարդապետի» <Գաղատացւոյ>: Վերջինս՝ Պօղոս վրդ. վանահայրութեան փոխանորդ էր, Պօղոս արքեպիսկոպոսի օժանդակը:

Ինչպէս երեւում է, վիճակաւոր արքեպիսկոպոսը ոչ քիչ դժուարութիւններ հաղթահարելով էր ձեռք բերել վերաչինութեան իրաւունքի հրովարտակը (1820 թ.)[33]: Այն խստագոյնս սահմանում էր, որ նոր կառոյցը ճշտիւ համապատասխաներ նախորդի չափերին (ներառեալ բարձրութիւնը):

Փորձառու առաջնորդը չինարարութիւնը գլուխ բերեց մի քանի ամսում՝ բազում հայորդեաց կամաւոր աշխատակցութիւն ունենալով: Նոյն թուականի սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարագայ խաչի տօնին կատարւում է օծումը[34]: Շինարարական արձանագրութիւնները տեղադրուած են եղել արտաքին մուտքի հիւսիսային դրան վրայ եւ ներքին մուտքի արեւմտեան դրան վրայ: «Ասոնք, – գրում է Օրմանեանը, – նորաշէն տաճարին մէջ կպահուին եւ զետեղուած են վերին պահարանին ներքին կողմերուն վրայ»[35]: Գործնական նկատառումներով Զարխափան Ս. Աստուածածնի պատկերը Աւագ խորանից տեղափոխուեց գաւիթ (ձախ կողմում)՝ տեղում զետեղելով նորը, որը յետագայում նոյնպէս փոխուեց: Պօղոս Ղարախոչեանն էլ նախորդների պէս իշխանութիւնների առաջ ամբաստանուեց, թէ ռազմական կացարան կամ զինանոց է կառուցել, որը եւ հերքուեց ստուգմամբ: Վանքին կից վարժարան կազմեց, մատենադարան հիմնադրեց եւ Ստեփանոս եպս. Աղաւնիի օգնութեամբ կարգաւորեց դասաւանդումը: Առաջնորդի նուիրած գրչագրերից նշանաւոր է Բրաբիոն գրչուհու 1783 թ. Պօլսում ընդօրինակած Գրիգոր Նիւսացու դեղեցկագիրը ժողովածուն[36]: Կեանքի վերջին երկու տարիներին (1823–1825) վանահայրութեան փոխանորդութիւնը յանձնեց իր երիտասարդ

33 Վանական շրջանակում պահպանուած կենդանի յիշողութիւնը հրովարտակի ստացումը կապում է Նաւարանի վերակացու Հաֆըզ Ալի փաշայիհ արած եռակի բարեմաղթութիւնների կատարման զուգադիպութեանը, որ ի վերջոյ մեծ էպարքոս դարձաւ եւ տուեց այդ արտօնութիւնը (Սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրովարտակ):

34 Շինութեան հանգամանալի նկարագրութիւնը տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., § 103:

35 Անդ: Նրանց հեղինակներն եղել են Ստեփանոս եպս. Աղաւնիհ եւ Պօղոս վրդ. Թաքթաքեանը:

36 Նկարագրութիւնը ձեռ. Յ. Թոփճեան, Յուցակ..., էջ 174–179: Այժմ կորած է: Մեր հաշուումներով Պօղոս Արքեպիսկոպոսի նուիրած ձեռագրերի ընդհանուր թիւը 21 է, ըստ ցուցակի՝ N9, 15, 17, 19, 21,24, 38, 47, 51, 52, 57, 60, 71, 87, 92, 94, 104, 107, 115, 161, 166:
Պօղոս Արքեպիսկոպոսը ձեռագիր է նուիրել նաեւ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին, օժտելով այն կենսագրական յիշատակարանով: 1964 թ. Հայկազուն քահանայ Կարապետեանը այն ի պահ է յանձնել Պատրիարքարանի Մատենադարանին (տե՛ս «Շողակաթ»), 1975, էջ 186–187):

աշակերտ Պօղոս Թաքթաքեանին՝ դերադասելով խօնջանալ Պրուսայում: Տապանագրի լուսանկարը հրատարակուած է Մ. Օրմանեանի աշխատութեան համապատասխան դրուագում (§ 103)[37]:

Պօղոս արքեպիսկոպոսի ջանքերով Արմաշի վանքը վերագտաւ իրեն ե՛ւ իբրեւ ուխտատեղի, ե՛ւ իբրեւ ուսումնա-կրթական կենտրոն:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Աղաւնի: Աւազանի անունով Զաքարիա Զաքարեան է եւ Աղաւնի մականունն ստացել է խառնուածքի թելադրութեամբ: Նախ՝ Նիկոմիդիոյ փոխառաջնորդ էր եւ Արմաշի վերաշինութիւնից յետոյ դարձաւ վանական փոխանորդ, ապա՝ վարիչ ու ուսուցիչ նորաբաց վարժարանի: Ինչ-ինչ ընդհարումների պատճառով 1823-ին թողեց վանքը եւ մէկ տարի Պանտրմա մնալուց յետոյ նշանակուեց Զմիւռնիոյ պատրիարքական փոխանորդ, ուր եւ կատարեց առաջին վարժարանի հիմնարկէքը (1825 թ.): Նոյն տարին, Պօղոս Արքեպիսկոպոսի մահից յետոյ, միացեալ վիճակը բաժանուեց երկուսի, եւ Ստեփանոսը ստանձնեց «Իզնիմիտի (Նիկոմիդիոյ) եւ Էրմիչէի (Արմաշի) առաջնորդութիւնը»: Վեց տարուայ ընթացքում, Պօղոս Թաքթաքեանի փոխանահայրութեամբ, Ստեփանոսը հոգաց վանքի եւ վարժարանի բարեկարգութիւնը, ջրաղաց, ջրուղի եւ աւազան կառուցեց: Մ. Օրմանեանը տեսել ու ընդօրինակել է Ստեփանոսի վիմագիր ներբողումը.

Զուարթունք փութացէք յայս պարտէզ
Ոռոգել զբուսաբերս յաղբերէս,
Ստեփաննոս պետ արհի ձեզ յանձնէ
Բողբոջել ատոք, բերս յայս պարտէզ[38]:
1827:

«Աղաւնիի ժամանակին եւ Թաքթաքեանի աշխատութեան մեծագոյն արդիւնքն է, – ամփոփում է Օրմանեանը, – բուն վանուց չինութիւնը, զի Ղարախոչեանի վանուց չինութիւն ըսածը յատկապէս եկեղեցւոյն չինութիւնն էր... Բայց առանց վայելուչ բնակարանի հնար չէր ոչ առաջնորդարան պահել, ոչ միաբանութիւն կազմել եւ ուսումնարան բանալ»[39]: Նոր չինարարութեան արտօնութեան ձեռքբերումը կապուած է Յարու-

37 Մեր կատարած վերծանումը պատահիկային է, ուստի այստեղ նրա հրապարակումից ձեռնպահ ենք մնում: Յոյս ունենք երբեւէ բուն լուսանկարը գտնել: Յ. Քիւրտեանի հրապարակած տեղեկութեամբ տապանագիրը շարադրել է Յովհ. Եզեկեանը, իսկ փորագրողը Ռափայէլ Խազանճեանն է (տե՛ս «Հասկ», 1971, էջ 394):

38 Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., § 120:

39 Անդ, § 121:

թիւն Պէզճեան ամիրայի միջնորդութեան հետ[40]: 1828-ին Պալեան Գրիգոր կամ նրա որդի Կարապետ ամիրայի ներկայութեամբ Ստեփանոսը «օրհնեց բուն վանուց կամ սենեկաց չինութեան հիմերը»[41]: Շինարարութիւնը տեւեց մինչեւ 1837 թ., եւ վերջնականապէս ձեւաւորուեց վանական համալիրը[42]: Նուիրատու ազգայնոց ի պատիւ վանական շրջափակը թաղերի բաժանուեց՝ Նիկոմիդիոյ, Ատաբազարի, Պրուսայի, Սիւրիհիսարի: Պատրիարքի արտօնմամբ նուիրակներ մեկնեցին այլեւայլ վիճակներ՝ նպաստներ հաւաքելու: Առաջնորդութեան երկրորդ տարին իսկ (1826) Աղաւնին կարգաւորեց վարժարանի խնդիրը՝ աշակերտներ ու ուսուցիչներ հաւաքելով: Առաջին հրաւիրող ուսուցիչներ էին Յով. Զամուրճեանը (Տէրոյենց) եւ Յակոբ Պրուսացին[43]: Սակայն վարժարանի պարապմունքները չուտով նեղ սահմանների մէջ մտան՝ միջոցների բացակայութեան, յիշեալ ուսուցիչների տեղափոխութեան պատճառով: Երկու տարի անց՝ 1831-ին, անսալով ճանիկ աղա Փափազեանի խորհրդին, Արմաշի վանքում բացուեց գիշերօթիկ վարժարան, որը վանական ընծայացուները պատրաստելու համար էր, իսկ Արմաշ գիւղի համար առանձին վարժարան բացուեց՝ տիրացու Պօղոս Թերզեան Արմաշեցու վարժապետութեամբ: Դպրոցներ հիմնեց նաեւ Նիկոմիդիայում (Լուսաւորչեան կոչուած) եւ Ատաբազարում (Ս. Հրեշտակապետաց):

Կարապետ Պալաթեցի պատրիարքի հրաժարումից յետոյ (1836) պատրիարքութեան կոչուեց Ստեփանոս արքեպ. Աղաւնին, վանքի եւ վիճակի փոխանորդութիւնը յանձնելով Յակոբ վրդ. Սինանեանին, որը արդիւնաւոր գործունէութիւն ծաւալեց: Ի թիւս այլ բարեզարդութիւնների, վանքի եկեղեցու աւագ խորանն օժտեց նոր պատկերով (1832 թ., հեղինակ՝ Gaetani, Պէզճեանի ծախքով), նախորդն ուղարկելով Ատաբազարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Հոգաց եւ վարժարանի խնդիրները՝ սաներից ուսուցիչներ ուղարկելով գաւառներն ու գիւղերը (Արմաշի գիւղի վարժարանում ուսուցչութիւն ստանձնեց վանքի յետագայ պատմա-

40 Մանրամասնութիւնները տե՛ս § 120:

41 Անդ, § 122: Ամիրայի ինքնութեան ճշտումը կատարել է Գ. Բամպուքճեանը:

42 Համալիրի մանրամասն նկարագրութիւնը տրուած է Մ. Օրմանեանի երկում (անդ, § 123), իսկ գծագրական պատկերը՝ Ն. Սարգիսեանի «Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ Մեծ Հայս» գրքում (էջ 36-ի եւ 37-ի միջեւ):

43 Վերջինս թուրքագէտ էր, եւ Արմաշը՝ թուրքերէն ուսուցանող առաջին վարժարանը մեզանում: Մ. Օրմանեանը տեսել ու արձանագրել է իբրեւ վարժութիւն Յակոբի սաների ձեռքով կատարուած արաբատառ հրովարտակների հայատառ պատճէնումները: Անդ, (§ 126):

բան Յովհ. Մաւեանը): Առժամանակ Արմաշ ապաստանած Րէստէնի (Միքայէլ Տէր-Պետրոսեանց Պատկանեանց) յորդորով վանական վարժարանը ծրագիր ընդգրկեց իտալերէնը: Արմաշցիների օգնութեամբ փոխանորդն աւարտեց Խասկալի Ս. Յակոբ նոր եկեղեցու չինարարութիւնը (1834): Ներմիաբանական հակասութիւնները, սակայն, աստիճանաբար այլեւս անտանելի դարձան, ուստի Աղաւնի պատրիարքը Սինանեանին ազատեց փոխանորդութիւնից (1834 թ.), պատրիրաքական տեղապահ անուամբ այստեղ բերելով երուսաղէմացի Կիրակոս եպս. Մնացականեանին, որը նոյն տարեվերջին դարձաւ Կ. Պոլիս՝ իբրեւ վարիչ Սկիւտարի ճեմարանի:

Այդ տարիներին արդէն բողոքականութեան քարոզչութիւն էր սկսուել, որի դէմ Ստեփանոս Աղաւնի պատրիարքը խիստ միջոցներ չգործադրեց, որով եւ ամբաստանուեց Թուլութեան մեղադրանքով եւ 1839-ին ստիպուած հրաժարուեց պատրիարքութիւնից ու իր նախկին վիճակ վերադարձաւ (1841): Տարիուկէս անց՝ Աղաւնին վերստին պատրիարք ընտրուեց, ուստի վանքի փոխանորդութիւնը յանձնեց իր ձեռնասուն Ստեփան վրդ. Մաղաքեանին: Սակայն այս անգամ նրա պատրիարքութիւնը խիստ կարճատեւ եղաւ. ամիրաների եւ ժողովրդեան զանգուածի իրարամերժութիւնը պատրիարքին ստիպեցին կրկին հեռանալ եւ իր առաջնորդութիւնն ստանձնել: Պօղոս եպս. Թաքթաքեանը եւս դարձաւ Արմաշ, նորից առաւ փոխանորդութիւն եւ զբաղուեց չինարարութեամբ (ջրամբար, նոր վարժարան): Վարժարանի «չինութիւնը աւարտելու մօտ էր, երբ Հայր Ներսէս վրդ. Սարգիսեան Տրապիզոնցի եւ հայր Գրիգոր վրդ. Ալեքսանեան Կ. Պոլսեցի... յԱրմաշ այցելեցին (1844, Յունիս 5) եւ վարժարանական կարգադրութեանց վրայ խօսելով՝ թելադրեցին աշակերտաց ննջարանի սրահը խափանել եւ յոյժ փոքրիկ եւ գիշերը դուրսէն գոցուող խցիկներու վերածել»[44]: Որոշ ժամանակ անց՝ վանական վարժարանի ուսուցչութեան հրաւիրուեց Յով. Մաւեանը՝ ստանձնելով եւ իտալերէնի դասաւանդումը: Սակայն միաբանութեան ներսում նորից խնդիրներ ծագեցին, եւ նորընտիր պատրիարքը (Մատթէոս Զուխաճեան) մի քանի միաբանների հանեց Արմաշից եւ ուղարկեց այլուր: Տարտամ որոշ ժամանակ ապրելուց յետոյ, Յովսէփ վարդապետը առաջնորդական փոխանորդ նշանակուեց, Միքայէլ վարդապետը՝ վարժարանի տեսուչ:

44 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 152:

Ստեփանոս Աղաւնին ծերութեան էր հասել եւ բնականօրէն նախկին միջամտութիւնը չունէր, առաւել եւս երբ բողոքականութեան քարոզչութիւնը այլեւս վիճակը հանդիստ չէր թողնում: Ի պատասխան պարբերաբար կատարուող դիմումների, 1850-ին ժողովական որոշմամբ եւ հրովարտակով Ստեփանոսի վիճակը չորս եպիսկոպոսական բաժանուեց. Արմաշին յատկացնելով իւր գիւղը եւ մօտակայ Խասկալն ու Էյմալուն: Շուրջ 28 տարի Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնը վարած Ստեփանոս արքեպ. Զաքարեան (Աղաւնի) վախճանուեց 1853 թ. ապրիլի 6-ին Նիկոմիդիայում՝ ըստ տապանագրի՝ «եօթնեկի տասամբ եւ եօթամբ ամօք»: Իր կենաց ու ժամանակի պատմութիւնը գրառուած է սեփական օրագրութեան մէջ եւ Յովհ. Մաւեանի չարադրած պատմութեան էջերում, որտեղից եւ յաճախ քաղում է Մ. Օրմանեանը[45]:

Մատթէոս Արքեպ. Զուխաճեան: Պոլսական չրջանակներին քաջ ծանօթ հոգեւորական է՝ նախ՝ իբրեւ նախկին պատրիարք, ապա՝ որպէս դիտնական հոգեւորական: Աղաւնիի մահից յետոյ վիճակի ներսում եղած փոխանորդութիւնները վերացան, ուստի Մատթէոս արքեպիսկոպոսը միայնակ պիտի կարգաւորէր վանքի ու վիճակի խնդիրները: Ի տարբերութիւն նախորդաց, թեմի կենտրոն նկատեց Նիկոմիդիան, խիստ հազուագէպ վանք այցելելով, այն էլ գերազանցապէս ուխտագնացութեան օրերին: Արմաշի մի քանի կարող հոգեւորականների տեղահան արեց՝ փոխարինելով ոչ հմուտ իւրայիններով: Խնամքի պակասը անչքութեան մատնեց Արմաշը, պարտքեր կուտակուեցին, աշակերտներ հեռացան եւ այլն: Դժուարութիւնների առաջն առնելու համար առաջնորդը փորձեց վանքի գանձարանից ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ գոհարեղէն ծախու հանել (ըստ Արսէն վարդապետի՝ «չորս օխա» քաշով)[46], որով յոյժ կասկածելի դարձաւ միաբանութեան աչքում: Ի վերջոյ, հակառակ առաջնորդի սպառումների, վիճակայնոց համախոհականը պաշտպանութիւն գտաւ պատրիարքի մօտ, եւ նրա կոնդակով 1854-ի վերջերին Մատթէոս արքեպիսկոպոսը ետ կանչուեց եւ նրա փոխարէն առաջնորդ հաստատուեց Պօղոս եպիսկոպոս Թաքթաքեանը՝ այստեղ բերելով Զմիւռնիոյ առաջնորդութիւնից: Հինգ տարի անց Մատթէոս արքեպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց

45 «Իւր մասնաւոր նամակները, արձանագրութիւնները եւ յիշատակարանները կոկիկ գրիչ մը, զգայուն ոճ մը եւ հմտագից խօսք մը ունեցած լինելը կը ցուցնեն: ... իւր օրագրութիւններն, թէեւ ոամիկ ոճով օրըստօրէ գրուած են, բայց գրասէր ճաշակին յայտնի նշանակ են» (Մ.Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 174):

46 «Հասկ», 1972, էջ 26:

կաթողիկոս ընտրուեց (1859 թ.) վեց տարի վարելով կաթողիկոսութիւնը: Մ. Օրմանեանի դնահատութեամբ՝ «Դժբախտաբար Արմաշու եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնն ոչ փայլուն արդիւնքներ եւ ոչ մնայուն յիշատակներ չեն թողած» (§ 190):

Պօղոս արքեպիսկոպոս Թաքթաքեան: Պաշտօնապէս (հրովարտակով ու կոնդակով) առաջնորդ է համարուել շուրջ մէկ ամիս (1853-ի վերջ – 1854-ի սկիզբ), սակայն մերժեց նշանակումն ու բոլոր միջամտութիւնները, մնաց Զմիւռնիոյ իր պաշտօնին: Փաստի առաջ կանգնած պատրիարքը, հարմար մէկը չգտնելով, գերադասեց Նիկոմիդիոյ վիճակն ու Արմաշի առաջնորդութիւնը յանձնել պատրիարքական տեղապահի «եւ տեղակալն ալ առնուլ Արմաշու միաբաններէն, որ կարեկից ըղձիւք եւ յօժարակամ փութով աշխատի թէ վիճակը խնամելու եւ թէ վանքը ծաղկեցնելու» (§ 194): Այդ առումով լաւագոյն թեկնածուն միաբան Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանն էր, որը քանիցս վարել է փոխանորդութեան պաշտօնը՝ մանաւանդ Ստեփանոս Աղաւնիի օրօք:

Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Մաղաքեան: Ծնունդով ատաբազարցի էր՝ Արմաշում ուսանած, Ստեփանոսն Աղաւնու սիրեցեալ սանն ու գաւազանակիրը: Քանի որ Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ վիճակը պատրիարքական վերադիտութեանն էր ենթարկուած, Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը վիճակիս տեղապահ նշանակուեց: Անսալով վիճակայնոց խնդրանքին՝ 1856-ին պատրիարքական կոնդակ հրապարակուեց, որով Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը վիճակի առաջնորդ եւ վանահայր ճանաչուեց: Մասնաւոր ուշադրութեան առնուեց Արմաշի վարժարանի գործունէութիւնը: Յովհ. Մաւեանի ջանքերով նոր աշակերտներ ընտրուեցին, սակայն կարեւորագոյն նորոյթը կարգ ու կանոնի մշակումն էր՝ «Սահմանադրութիւն Արմաշու Զարխափան Սբ. Աստուածածին վանուց հաստատուելիք ուսումնարանին եւ անոր նորոգ կառուցանելիք տպարանին եւ նոյն սուրբ Ուխտին ընդհանուր միաբանութեան վերաբերեալ օգտակար կանոններ, որ գրեցաւ եւ հաստատեցաւ համակամ եւ ինքնայօժար հաճութեամբ նոյն սբ. Ուխտին միաբաններէն, յառաջնորդութեան գերապատիւ տեառն Ստեփանոսի արժանընտիր բարեւնապետին: 1856 հոկտեմբեր 10»[47]: Մաղաքեան առաջնորդի արդիւնաւոր գործունէութեանը, այդ թւում եւ կրթական գործի կազմակերպմանը մեծապէս օժանդակեցին հայազգի երեւելիներ Կարապետ Պալեանը, Յովհ. Տատեանը, Գէորգ Երամեանը: Մասնաւորա-

47 «Հասկ», 1972, էջ 118–186:

պէս Յովհ. Տատեանը նոյնիսկ անմիջական մասնակցութիւն ունեցաւ ժառանգաւորաց միջից նոր միաբաններ յորդորելուն, միշտ աչքի առաջ ունենալով Վենետիկի միաբանութեան ազգօգուտ օրինակը, մեծապէս հարստացրեց վանքի գրադարանը, Միաբանների ու վիճակայինների ոչ անտեղի միջնորդութեամբ Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու մեկնեց Ս. Էջմիածին (1859 թ.) եւ որոշ ժամանակ անց յանձն առաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահի պաշտօնը: Այդ նոյն շրջանում կարապետ ամիրա Պալեանը նախանձախնդիր էր հայոց միջավայրում կրթել ու նուիրեալ հոգեւորականներ ունենալուն, ուստի Արմաշի կրթական գործը քաջալերելու համար վանքին յատկացրեց Յալովայի իր կալուածքի ողջ արդիւնքը՝ տեւական ժամանակով: 1862-ին նա վերստին թողեց պատրիարքական փոխանորդութիւնը եւ զբաղուեց վիճակով ու մանաւանդ Արմաշով: Աբեղաներ ձեռնադրեց Պօղոս եւ Սերովբէ սարկաւագներին (Սերովբէն ապագայի նշանաւոր Խորէն Աշըգեանն է): Վանքի հասոյթը մեծացնելու համար զարկ տուեց երկրագործութեանը, թթաստաններ ստեղծեց՝ չերամապահութեամբ եկամուտ շահելու համար: Քաղաքական առումով Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Մաղաքեանի կարեւորագոյն դերը Ազգային սահմանադրութեան հաստատման պաշտօնագիրն ստանալն էր (1863, մարտի 17): Արմաշի վանքի յետագայ ընթացքն ու փոփոխութեան կերպը բաւականաչափ հիմնաւոր մօտեցումներով նախապատրաստուած էր Ստ. Մաղաքեանի գործունէութեամբ: Վախճանուեց 1865 թուականին[48]:

Ազգային սահմանադրութիւնը ընդունում էր վանական միաբանութիւնների ինքնուրոյն կառավարումը, եւ այդ հիմքի վրայ Արմաշի վանքն այլեւս առանձնացաւ Նիկոմիդիոյ վիճակից եւ դարձաւ ինքնակալ միաւոր՝ պատրիարքական ենթակայութեամբ ունենալով իր վանահայրը:

Եփրեմ ծայրագոյն վարդապետ Խավլուճեան: Անդամ էր Պրուսայի միաբանութեան, պատրաստութիւն էր ստացել Աղաւնի եւ Ղարախոչեան սրբազանների ձեռքի տակ: Ի տարբերութիւն իր նախորդների, միանգամայն ազատ էր վիճակային խնդիրներից, ուստի մնում էր վանքի ու վարժարանի գործերով մտահոգուել: Սակայն առաջացած տարիքի էր եւ կարճատեւ եղաւ նրա վանահայրութիւնը (1866–1868):

Գէորգ եպիսկոպոս Ալիքսանեան: Արդէն նախորդ վանահօր օրօք միաբանութեան գործող անձերից էր եւ ընտրութիւնից մէկ տարի անց

48 Նրա մասին տե՛ս «Պատմագիրք Ատաբազար «Ատտուածարեալ» քաղաքին», էջ 145–146, 655: Նաեւ՝ «Հասկ», 1972, էջ 26–30, նաեւ՝ Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 196–222:

(1869 թ.) եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Կարեւորագոյն գործը 1866-ին հիմնադրուած տաճարի կառուցումն էր, որին նա իրապէս նուիրուած էր: Նոր չէնքը հիմնովին տարբեր էր նրա տեղում եղած նախորդ բոլոր կառուցում-վերակառուցումներից: Այն խաչաձեւ էր, կաթողիկէով: «Քառեակ զանգակատանց աշտարակներով համակ քարուկիր»[49]: 1872 թ. վերահաս մահն ու նիւթական միջոցների պակասութիւնը ստիպեցին բաւարարուել առժամանակեայ տանիքով եւ «բիւզանդական» գմբեթով: Շինարարութեանը զուգընթաց չարունակում էր նորացած ծրագրով հոգեւոր սանների պատրաստումը, իսկ ժամանակ առաջ ընդհատուած «Յոյսը» չարունակեց իր հրատարակութիւնը վանքի տպարանում: Դատելով օրագիր պահելու իրողութեամբ՝ վանահայրն ինքն էլ գրոց-բրոց մարդ էր՝ ոգեւորուած իր գաղափարներով ու մանաւանդ սաներով:

Խորէն Արքեպիսկոպոս Աշըգեան: Աշակերտել էր Յովհ. Մաւեանին, ապա եւ փոխարինել նրան վարժարանի վարչութեան գործում: Իբրեւ «Յոյսի» խմբագիր եկեղեցական եւ մտաւորական շրջաններում ճանաչուած անուն էր, հեղինակ դասագրքի: Միաբանութեան կազմում չատ համակիրներ ունէր, մանաւանդ կրթական գործը բարեփոխելիս: Վերանայեց ժառանգաւորաց դպրոցի դասընթացը, այն վերածելով «Ղեւոնդեանց թոշակաւոր գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանի, որուն ծրագրին մէջ, բացի ազգային եւ կրօնական ուսումներէ, իրենց տեղն ունէին պատմական, բնական եւ լեզուական գիտութիւնները՝ ուսուցչութեամբ ձեռնհաս վարժապետներու»[50]: Ժամանակակիցների վկայութեամբ զարթօնք էր ապրում նաեւ վանքի տնտեսութիւնը, եւրոպական նորամուծութիւններ առնում: Սակայն, նախ 1877–1878 թուականների պատերազմական կացութիւնը, ապա՝ յատկապէս 1888 թ. սեպտեմբերի 27-ի հրդեհը, լիովին խափանեցին վանահօր գործունէութիւնը: Այրուել էր գիւղի ողջ վերին մասը եւ նաեւ՝ վարժարանի չէնքը՝ կից հիւրանոցով: Վանահայրը դեռ չէր հասցրել կողմնորոշուել, թէ աւերածութեան այդ վիճակից ինչ հնարքով պիտի կարելի լինէր դուրս գալ, երբ մէկ ամիս անց ընտրողական ժողովը նրան պատրիարք էր քուեարկել: Նա ընդունեց այդ պաշտօնը, բայց չուզեց հրաժարուել իր՝ մի նոր Վենետիկ ստեղծելու նուիրական ծրագրից: Այսպէս աւարտուեց Արմաշի պատմութեան հին շրջանը 1416–1888 թթ. ընդգրկումով:

49 «Արմաշի դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին առթիւ. 1889–1914», Կ. Պոլիս, 1914, էջ 22:

50 Անդ, էջ 26:

ԱՐՄԱՇԻ ՊԱՏՄԻԹԵԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ
(1889–1915 թթ.)

Եթէ հայոց, մասնաւորապէս Արեւմտահայոց կացութեան առանձնայատկութիւնները նկատի չառնենք, ապա XIX դարի վերջին քառորդին, երբ ակադեմիական ու համալսարանական գիտութիւնը համատարած ծաղկում էր ապրում, հնաւանդ դպրեվանքի հաստատումը մեզանում դէպի միջնադար կատարուող ետքայլ կարելի է համարել: Սակայն մոռանալու չէ, որ հայութիւնը կիսուած էր երկու խոչոր եւ ըստ ամենայնի հակոտնեայ եւ իրարամերժ կայսրութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի սահմաններով, միանգամայն զրկուած ազգային պետականութեան ինստիտուտներից, եւ միակ համահայկական կարգաւորիչ առաքելութիւն ունեցող ինստիտուտը կաթողիկոսութիւնն էր՝ իր նուիրապետական աթոռներով: Ուրեմն եւ կրթական- գաղափարական տեղաշարժերը պիտի կայանային այդ ինստիտուտի շրջանակներում՝ հոգեւոր ծառայութեան սպասաւորներ պատրաստելու թելադրանքով ու պատճառաբանութեամբ: Արեւելահայութիւնը անհրաժեշտութեան պարագային կարող էր դիմել Մոսկուայի Լազարեան ինստիտուտին եւ կամ էջմիածնում գործող Գէորգեան ճեմարանին, մինչդեռ Արեւմտահայութիւնը նշեալ հաստատութիւնների ընդգրկման ուսումնական կենտրոն չունէր: Ճիշդ է, Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը ժամանակին Ամրտօլու վանքի դպրոցի օրինակով հիմնել ու գլխաւորել էր Սկիւտարի դպրոցը (1719թ), այնտեղ ուսուցչութեան հրաւիրելով Ղուկաս Խարբերդցուն, Գասպար Սեբաստացուն, ապա եւ իր սան Յակոբ Նալեանին, սակայն ժամանակի ընթացքում Գումգափու տեղափոխուած այդ դպրոցը նախ նուաղել էր, ապա եւ փաստօրէն դադարել գործելուց: Նոր ժամանակներում այդ ընդգրկման դպրոցի վերստեղծումը անկարող կլինէր լուծել օրուայ հրամայականը՝ Արեւմտահայ վիճակները կամ աթոռները օժտել ազգային կացութիւնը խորապէս գիտակցող, քաղաքական անցուդարձերը ճանաչող, միաժամանակ աստուածաբանական եւ քաղաքագիտական-աշխարհական գիտելիքներ ունեցող բարձրաստիճան (ուրեմն կուսակրօն) նուիրեալ հոգեւորականներ: Ժամանակների պահանջքի գիտակցումն էր, որ պոլսահայ երեւելի մտաւորական եւ ազգային գործիչների նախաձեռնութեամբ ճիշտ այդ տարիներին (1886 թ.) հիմնւում էր մինչեւ այսօր էլ գործող ու արդիւնաւորող Կեդրոնական վարժարանը[1]:

1 Պարագաների մասին տե՛ս «Ազգապատում»,§ 2921:

Խնդրի գիտակցումը այլեւս կար, ուստի անհրաժեշտ էր հստակ ծրագիր, կատարումը ստանձնող եւ նիւթական միջոցների հայթայթում: Պատեհութիւնը ներկայացաւ, երբ հրդեհով աւերակուած Արմաշի վանահայր Խորէն Աչըգեանը պատրիարք ընտրուեց եւ պաշտօնը «ձեռնարկելէն հազիւ 8–10 օր անցած» խորհրդակցական զրոյցի հրաւիրեց 1888-ին Վաղարշապատ-Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում մեկ տարի աստուածաբանութիւն պարապած եւ բացառիկ հմտութիւն ու պատրաստութիւն (ինչպէս նաեւ նուիրում) ունեցող Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանին: Նորընտիր պատրիարքին մտահոգողը բարձրթողի վիճակները առաջնորդներով օժտելու խնդիրն էր, որի համար, Մ. Օրմանեանի իսկ անդրադարձումով, երկու միջոց էր առաջարկւում՝ առաջնորդները պատրիարքարանի ընտրութեամբ նշանակել եւ «առաջնորդներուն պետական գանձէն ամսաթոշակներ կապել»[2]: Սակայն այդ առաջնորդները կարգելուց առաջ նրանք պէտք է պահանջուէլիք պատրաստութիւն ստացած լինեն, որպիսին չեն տալիս եղած վարժարանները, աւելին՝ «առ այս յատուկ դաստիարակութիւն եւ ուսումնական կրթութիւն պէտք է, տեսակ մըն ալ կարգապահական մարզանք... զի մեր կուսակրօն եկեղեցականութեան կեանքը չատ նմանութիւններ ունի զինուորական դրութեան հետ»[3]: Գործի գլուխ կենալու յանձնառութիւնը կատարում է նոյն ինքը Օրմանեանը: «Քանի մի օր ետքը,– չարունակում է նա,– եկեղեցական վարժարանի համար նախապատրաստական յանձնաժողովը կազմուեցաւ իմ նախագահութեամբ. Գարակէօմրիւկի արդիւնքները հսկողութեան ներքեւ առնուեցան: Վարժարանին տեղւոյն համար քննուեցան Խասքէօյի Շահնազարեանը, Զէյթին Պուրնուի ս.Յակոբը, Եէնի Մահալլէի ճեմարանը, Գընալըի դիրքը, նոյն իսկ Գարակէօմրիւկի պարտեզը, բայց վերջապէս յարմարագոյն դատուեցաւ Արմաշու Զարխափան ս. Աստուածածնի վանքը, եւ հոն բացուեցաւ եկեղեցական վարժարանը, որ Դպրեվանք անուն առաւ»:

Կազմակերպիչ յանձնաժողովի անդամներ էին ազգային ճանաչուած բարերարներ ու գործիչներ՝ Աբիկ Ունճեան[4], Տիգրան Եուսուֆեան, Յով-

2 Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Առաջին գաղափարը, «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ Յոբելեանին առթիւ՝ 1889–1914», Պոլիս, 1914, էջ 142:

3 Նոյն տեղում, էջ 145:

4 Այս արժանաւոր բարերարը 1905-ին «վատաբար հայ ձեռքէ մը» սպանուեց Ղալաթիոյ պողոտայի վրայ: Նրա մասին տես «Արեւելք», 1908, 29 սեպտեմբերի: Մ. Օրմանեան, Բանք եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 432, նաեւ՝ «Վաստակ», 1922, թիւ 10, Համմտ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, սիւն. 320–321:

Հաննէս Էսայեան, Պատրիկ Կիւլպէնկեան, Գաբրիէլ Գաբրիէլեան: Արմաշը իբրեւ Դպրեվանքի վայր ընտրելու վերջնական առաջարկ տրուեց 1889 թուականի մարտի 31-ի գրութեամբ եւ հաստատուեց խառը ժողովի կողմից նոյն թուականի մայիսի 17-ի նիստում, յանձնաժողովը լրացնելով երկու հոգեւորական անդամներով՝ Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց եւ Գարեգին ծայր. վրդ. Թաթարեանց: Խորէն պատրիարքի կոնդակը լոյս տեսաւ 1889-ի յունիսի 5-ին, որով պատրիարքը նկատւում էր տիտղոսաւոր վանահայր, միաբանութեան կառավարման իրաւասութիւնը յանձնւում էր խնամակալութեանը, իրական կառավարումը տալով փոխվանահայր-տեսուչին, որ էր Մաղաքիա Օրմանեանը: Խորէն պատրիարք Աչըգեանի այս ձեռնարկը առանձնակի գնահատութեան է արժանի ոչ միայն զուտ պատմա-մշակութային, այլ նաեւ բացառիկ արդիւնաւորութեան իմաստով, որ ժամանակակիցների օրոք իսկ ճանաչուած էր: Պոլսոյ Շիշլի գերեզմանոցում պահպանուած նրա տապանաքարի վրայ կարդում ենք.

«ՄԱՀԱՐՁԱՆ
Տ.Տ. ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇՉՔԵԱՆԻ
ԱՆՁՆԱԶՈՀ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐՔԻՈՅ
Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
Սերովբէ որդեգիր Զարխափան ս. Աստուածածին Արմաշու,
Ուշիմ ուսանող, լուրջ կրօնաւոր, ուսուցիչ անճանճիր,
Յուսաչող հրապարակագիր, մատենագիր անկաշառ,
Վարդապետ ուղղափառ, եպիսկոպոս անաչառ,
Բարեկարգ վանահայր, հովիւ բարի եւ պատկառելի,
Պատրիարք հաւատարիմ Ազգին եւ Պետութեան,
Դպրեվանուց հիմնադիր
Արժանի խորին երախտագիտութեան եւ անմոռաց յիշատակութեան,
Զոր կ'անմահացնեն այս Մահարձանով
Զինքն Խորէն ճանչցողներ:
1907
Ծն. ի Քիրէմէթ գիւղ Նիկոմիդիոյ 1842 նոյեմ. 4,
Վխճ. ի Մաքրիգիւղ Կ. Պոլսի 1899 հոկտ. 26»[5]:

«Դպրեվանուց հիմնադիր» որակումը ճիշտ է լայն իմաստով, մինչդեռ փաստական ծրագրողն ու գործնական կատարողը, ինչպէս ասուեց,

5 Տես Տոք թ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան, Կ. Պոլսոյ հայ պատրիարքներու տապանագիրները, «Բազմավէպ», 1918, էջ 185:

Մաղաքիա Օրմանեանն էր, որը եւ 1889 թ. սեպտեմբերի 10-ին պաշտօնապէս ստանձնել էր փոխվանահօր եւ վերատեսչի առաքելութիւնը: Դպրեվանքի բացման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ նոյն այդ թուականի Խաչվերացի տօնի յաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 18-ին, ի ներկայութեան խուռներամ ուխտաւորների, խնամակալութեան, միաբանութեան ու նորընտիր աշակերտութեան:

Վերստին յիշեցնենք, որ Արմաշում մինչեւ հրդեհը գործող ուսումնական հաստատութիւնը ժառանգաւորներ պատրաստելու նպատակ ունէր, բայց գերազանցապէս քահանաներ, մինչդեռ ապագայ վիճակաւորներ ունենալու համար կուսակրօնութեան ուխտեալներ էին պէտք: Դպրեվանուց հիմնադիրները անշուշտ մանրամասնօրէն ուսումնասիրեցին Ստեփանոս Մաղաքեանի կազմած եւ «ազգային կրկին հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց» հաստատած «Սահմանադրութիւնը» (10 հոկտ. 1856 թ.)[6], բայց նրանով գոհանալն այլեւս անկարելի էր, ուստի Մ. Օրմանեանը ի նորոյ սահմանեց թէ՛ ուսումնական ծրագիրը, թէ՛ նրա կատարման եղանակն ու կատարողները:

Դպրեվանքի առաջին 19 աշակերտները տեղաւորուել էին Առաջնորդարանում, ուր եւ ինքը փոխվանահայր-վերատեսուչն էր, միանգամայն նրանց պարապելով մի քանի մասնագիտական կարեւոր առարկայ (պատմութիւն, կրօն եւ այլն): Միաժամանակ Մ. Օրմանեանն զբաղուած էր վանքի աւերակուած շէնքերի վերականգնմամբ ու նոր 40 սենեականոց եռայարկ հիւրանոցի հիմնարկեքով եւ կառուցումով: Նիւթական միջոցները գոյանում էին ուխտաւորների նուիրատուութիւններից, կազմակերպած հանգանակութիւններից: Ի մասնաւորի նշանակալի նպաստ էր տիկին Վարդուհի Պարտիզպանեանի նուիրած 800 ոսկին: Բազմազբաղ Մ. Օրմանեանին ուսումնական երկրորդ տարին օգնութեան եկաւ գիտելիքներով ու նուիրուածութեամբ փոխվանահօրը գրեթէ չզիջող եղբայր ծայր. վրդ. Դուրեանը՝ ստանձնելով ուսումնարանի փոխտեսչութեան պաշտօնը՝ միաժամանակ վարելով ազգային լեզուի ու գրականութեան դասընթացները:

Շուրջ երեք տասնամեակ անց, 1918 թ. ապրիլի 29/12 մայիս Դամասկոսում կատարուած գրառութեան մէջ, այլեւս իր բովանդակ կեանքն ամփոփող Օրմանեանը գրում էր. «Դպրեվանքը կեանքիս ամենէն ցայտուն յիշատակն է, կրնամ ըսել, զի վարչական կեանքը արդէն իմ միտքովս նուազ կարեւորութիւն ունեցող է, իսկ Դպրեվանքին մէջ ես

6 Տեքստի հրատ. տես «Հասկ», 1972, մարտ–ապրիլ, էջ 119–122:

դրական կեանք վարեցի, եւ աշակերտութիւն մըն ալ հասուցի, որով կրաւորապէս եւ ներգործապէս իմ սիրած միջավայրիս մէջ ապրեցայ: Այս վայրկեանիս հոն կերթայ իմ միտքս, եւ այնչափ արկածալից տագնապներուն կարգին, զորս ազգովին կրեցինք ու կը կրենք, ես մեծ նշանակութիւն կուտամ Դպրեվանքի տագնապին, որ այսօր ոչ եւս է»[7]: Այս խօսքերի իսկութիւնն ընկալելու համար նորից պիտի վերյիշել, թէ վերադարձի ու ուսուցչի ինչպիսի եռանդ եւ նուիրում ցուցաբերեց Օրմանեանը էջմիածնի ճեմարանում ուսումնական մէկ տարում՝ 1887 սեպտ.–1888 յուլիս: Նրա թելադրութիւններին ու յորդորականներին անսալով ճեմարանն ունեցաւ իր առաջին կուսակրօնութիւն ընտրող շրջանաւարտները, որոնց թւում էր վաստակաշատ Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեանը: Օրմանեանին աշակերտողներից էին Արշակ Տէր-Միքայէլեանն ու Սէթ Յարութիւնեանը՝ հայագիտութեան ճանաչուած երախտաւորները: Այդ ուսուցչութեան վերջանալու պատմութիւնն անելիս՝ Օրմանեանը գոհունակութեամբ ամփոփում էր, թէ այդ մէկ տարին «հիմնական փոփոխութիւն յառաջ բերաւ ճեմարանի ընթացքին վրայ, եւ եկեղեցականութեան ծառայող հոգեւոր ճեմարանի կերպարանը իրապէս տուաւ՝ իրաւապէս այդ նպատակին սահմանուած Գէորգեան հաստատութեան: Միւս կողմէն զիս մօտէն եւ լիապէս տեղեակ ըրաւ Մայր Աթոռոյ ներքինին եւ ընթացքին, որ ապագայ պաշտօններուս մէջ մեծապէս օգտակար եղաւ եղելութիւնները կշռադատելու եւ յարաբերութիւնները գնահատելու, եւ ընթացքիս ուղեցոյց ըլլալու: Իբր անձնական զգացում կրնամ հաստատել, թէ կեանքիս երջանկագոյն օրերն եղան՝ վարչականէ ազատ գրականի նուիրեալ պատուաւոր եւ հանգիստ կերպով էջմիածին անցուցածներս»[8]:

Ուսման տեւողութիւնը սահմանուած էր չորս տարի. երեքական տարի յատկացւում էր երկրորդական վարժարանական կրթութեանն ու բարձրագոյն եկեղեցական ուսումնառութեանը եւ մէկ տարի՝ աւարտական ուսումնասիրութիւն գրելուն եւ գործնական աշխատանքի: Դպրեվանքն ունէր ելեւմտից տեսուչ եւ մատակարար, որ էր Ներսէս վրդ. Տէր-Բարթուղիմէոսեան, ուսուցիչներ՝ ինքը փոխվանահայր Մաղաքիա եպիսկ. Օրմանեանը, Մամբրէ վրդ. Նալբանդեանը եւ Յուսիկ վրդ. Էսմերեանը, տաճկերէնի եւ ֆրանսերէնի ուսուցիչները դրսից էին, կառավարիչն էր եղնիկ վրդ. Գալբաքճեանը, ժամօրհնողը՝ Արսէն վրդ. Եղիկեան, լուսաբարը՝ Միհրան դպիր Փափազեանը, դպրապետն ու ձայնագէտը՝ Պապա Համբարձում Չէրչեանը: Արծարծելով Դպրեվանքի ստեղծման պատմութիւնը, «Ազգապատումի» հեղինակը գրում է. «Ծրագիրը այնպէս կազմուած էր, որ առաջին եռամեայ շրջանը աւարտողը բաւական ըլլար քահանայութեան եւ վարժապետութեան պաշտօններուն, ուստի առաջին շրջանին վերջը հրաւէր պիտի կարդացուէր աշակերտներուն կուսակրօն եկեղեցականութեան մտնելու եւ սարկաւագ ձեռնադրուելու, եւ միայն հաւանողներ պիտի պահուէին եւ մնացեալները պիտի արձակուէին, յանձնարարելով, որ եթէ ոչ ամուսնաւոր քահանայութեան, գոնէ վարժապետութեան մտնեն»[9]:

1889–1916 թուականների իր գոյութեան քսանեօթ տարիների ընթացքում Արմաշի Դպրեվանքն ունեցաւ չուրջ երեք հարիւր աշակերտ, որոնցից կուսակրօնութիւն ընդունեցին ու վեղարաւորներ դարձան 36-ը: Ընդ սմին՝ առաջին 14-ը ձեռնադրուեցին Մաղաքիա Օրմանեանի տուչութեամբ, երկրորդ 14-ը՝ Եղիշէ վրդ. Դուրեանի, 6-ը՝ Ստեփանոս եպսկ. Յովակիմեանի եւ 2-ը՝ Մեսրոպ եպսկ. Նարոյեանի: Մաղաքիա Օրմանեանի եւ Թորգոմ եպսկ. Գուշակեանի աշխատութիւններում մէկ առ մէկ յիշուած ու մանաւանդ ներկայացուած են այդ ձեռնադրեալները[10], որ են.

1 Բաբգէն Կիլէսէրեան (Այնթափցի), աւարտաճառը՝ Եղիշէի պատմութեան քննութիւն:
2 Խոսրով Պեհրիկեան* (Զարացի), աւարտաճառը՝ Գրիգոր Տաթեւացու գործերը:
3 Զաւէն Տէր-Եղիայեան (Սղերդցի), աւարտաճառը՝ Յովհ. Օձնեցու մատենագրութիւնը:
4 Մուշէղ Սերոբեան (Արսլանպէկցի), աւարտաճառը՝ Նարեկացու Աղօթամատեանը:
5 Սմբատ Սահակեան* (Ատաբազարցի), աւարտաճառը՝ Ներսէս Լամբրոնացի[11]:

7 Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, էջ 440–441:
8 Նոյն տեղում, էջ 149:
9 «Ազգապատում» Գ հատոր, Գ գիրք, էջ 4623 (§ 2941):
10 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, էջ442–445: Թորգոմ եպսկ. Գուշակեան, Արմաշու վանքը, տես «Արմաշու Դպրեվանքին 25 ամեայ յոբելեանին առթիւ. 1889–1914», էջ 33–137: Ձիշեալ աշխատութիւնների հիմամբ կատարուած վերաշարադրանք տես Դոկտ. տ. Զաւէն ա. ք. Արզումանեան, Ազգապատում, Դ հատոր, Ա գիրք, Նիւ-Եորք, 1995, էջ12:
* Աստղանիշով յիշատակուած եմ Մեծ եղեռնի նահատակները:
11 Այժմ հրատարակուած է առանձին գրքով:

6 Աղան Համամճեան (Ապուչեհիցի), աւարտաճառը՝ Լուսաւորչի Յաճախապատումը:

7 Մաշթոց Փափազեան* (Վանեցի), աւարտաճառը՝ Շարականների ուսումնասիրութիւն:

8 Թաթուլ Դուրեան (Կ. Պոլսեցի), մասնաւոր վարդապետութիւն է ստացել Մ. Օրմանեանից (2 յունուար, 1898 թ.), տարաժամ մահացած, աւարտաճառը՝ Սարկաւագ վարդապետի կեանքն ու գործը:

9 Փառէն Մելքոնեան (Հռոմկլացի), մասնաւոր վարդապետութիւն առած, աւարտաճառը՝ Ներսէս Շնորհալի:

10 Վահրիճ Շահլամեան* (Կիւմիւշխանեցի), մասնաւոր վարդապետութիւն առած, աւարտաճառը՝ Յովհաննէս վարդ. Երզնկացի:

11 Թորգոմ Պիլիճեան (յետոյ՝ Գուշակեան, Պարտիզակցի), մասնաւոր իշխանութիւն է առել 1899 թ. յունուարի 2-ին, Օրմանեանի սպառիչ բնութագրմամբ «ծանրագլուխ եւ գործին տէր առաջնորդ մըն է», աւարտաճառը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը:

12 Գնէլ Գալէմքեարեան (Կ.Պոլսեցի), աւարտաճառը՝ Սիւնեաց վարդապետարանը:

13 Տիրայր Մարգարեան (Կ.Պոլսեցի), աւարտաճառը՝ Յովհ. Երզնկացու Քերականութիւնը:

14 Մկրտիչ Զլղատեան (Դատուանցի):

15 Մեսրոպ Նարոյեան (Մշեցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ ինքնակացութիւնը»:

16 Սահակ Օտապաշեան (Սեբաստացի), աւարտաճառը՝ «Հայ բեմը»:

17 Մերուժան Գդնտոլեան* (Մարզուանցի), աւարտաճառը՝ «Նուիրապետութիւն հայ եկեղեցւոյ»:

18 Երուանդ Փերտահճեան (Ամասիացի), աւարտաճառը՝ «Հաղորդութեան խորհուրդը»:

19 Արտաւազդ Գալէնտէրեան* (Պրուսայի Եէնիճեցի), աւարտաճառը՝ «Խնդիր միութեան»:

20 Կորիւն Եսայեան (Արսլանպեկցի):

21 Ղեւոնդ Դուրեան (Սկիւտարցի), աւարտաճառը՝ «Մկրտութեան խորհուրդը»:

22 Գարեգին Խաչատուրեան (Տրապիզոնցի), աւարտաճառը՝ «Հոգեւոր թուղթերը»:

23 Գրիգորիս Պալաքեան (Կ. Պոլսեցի), երկհատոր «Հայ Գողգոթայի» հեղինակը, աւարտաճառը՝ «Գործնական աստուածաբանութիւն»:

24 Եղիշէ Խաչերեան (Պարտիզակցի), աւարտաճառը՝ «Ստեփանոս Սիւնեցի»:

25 Պարգեւ Դանիէլեան (Խասգիւղցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը»:

26 Շաւարշ Սահակեան* (Շապինգարահիսարցի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ հարաբերութիւնք այլ եկեղեցեաց հետ»:

27 Շահէ Գասպարեան (Այնթապցի) աւարտաճառը՝ «Բնութեանց խնդրոյ մասին հայ եկեղեցւոյ կարծիքը»:

28 Պսակ Տէր-Խորէնեան* (Գուրտպէլէնցի), աւարտաճառը՝ «Ս. Գրոց կանոնը ի Հայս»:

29 Սուրէն Գալէմեան* (Արաբկիրցի), աւարտաճառը՝ «Հայ քահանայութիւնը»:

30 Գեղամ Թէվէքէլեան* (Շապինգարահիսարցի), աւարտաճառը՝ «Եկեղեցականութիւնը հայ հովուական աստուածաբանութեան տեսակետէն»:

31 Վահրամ Նազարեթեան (Նիկոմիդացի), աւարտաճառը՝ «Հայ եկեղեցականութիւնը եւ իր նկարագիրը»:

32 Համազասպ Եղիսեեան (Եօզղատցի):

33 Հրանդ Յովասափեան (Կարնեցի), աւարտաճառը՝ յաջորդի հետ միասին, նոյնը:

34 Համայեակ Պաղտասարեան (Պիլէճիքցի), աւարտաճառը՝ «Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ Ընդհանրականը»:

35 Մամբրէ Սիրունեան (Կարնեցի):

36 Խորէն Թաշճեան (Զիլէցի):

Այս ցանկը նշանակալի է բազում առումներով. նախ՝ Դպրեվանքը իրաւ ողջ Արեւմտահայոց ուսումնական կենտրոն էր դարձել, եւ ապա՝ կուսակրօն քահանայագործող այս չրջանաւարտների մեծ մասը վիճակաւորներ դարձան, որոնք իրենց ժողովրդի հետ 1915–1918 թուականներին տեղահանուեցին ու անապատներ քչուեցին: Նրանցից 13-ը նահատակուեցին (ազգանունները աստղանիշով են), 8-ը վերապրեց տարագրութիւնը, Մ. Օրմանեանի բառերով՝ «Հանդարտ մնացածները» 4-ն էին (Փառէն, Գնէլ, Մեսրոպ, Հրանդ)[12]:

Ոչ պակաս կարեւոր է ներկայացուած աւարտաճառերի բնոյթն ու ընդգրկումը. նրանց ընտրութիւնը կատարուած է ակադեմիական հայագիտութեան թելադրանքից ելնելով՝ լիովին գիտակցելով սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրման ու հրապարակման կարեւորութիւնը: Նոյնիսկ զուտ հոգեւոր մատենագրութեանը վերաբերող թեմաները ելակէտային են հայոց անցեալի չատ կողմեր պարզաբանելու համար: Թուարկած խորագրերից արդէն կարելի է եզրակացնել, թէ Արմաշի փոխվանահայրվերատեսուչներ Մ. Օրմանեանն ու նրան փոխարինողները Եղիշէ Դուրեան, Թորգոմ Գուշակեան եւ Բաբգէն Կիւլէսէրեան եպիսկոպոսները հիմնել էին Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնների գիտական արդիւնքները չարունակող եւ տեղ-տեղ էլ գերազանցել փորձող ուսումնական մի հաստատութիւն: Ի դէպ, հայագիտական այդ ծրագրեալ ընթացքին այսօր իսկ կարող են նախանձով նայել միայն հայագիտութեանը ծառայելու կոչուած, բայց երբեմն իրենց բուն անելիքը չճանաչող մեր առանձին հաստատութիւնները: Ընդ որում, պիտի յիշել, որ վանական անդորրն ու ապահովութիւնը բնաւ էլ մշտական ու երաշխաւորուած չէին. 1895 թ. սեպտեմբերի 16-ի հայոց ցոյցը, ապա եւ Օսմանեան դրամատան դէպքը առիթ ծառայեցին, որ կայսրութիւնը հայոց կոտորած ձեռնարկէր: Դպրեվանքն այլեւս զրկուեց ուխտաւորների այցելութիւնից ու նպաստից, նրա լաւագոյն բարերար Աբիկ Ունճեանը բանտարկուեց, Իզմիրլեան պատրիարքը ետ հրաժարականի աքսորուեց: Շփոթ կացութիւնից ելք գտնելու համար Օրմանեանն ու Դուրեանը Պատրիարքարան էին եկել, եւ մինչ նրանք խորհրդածում եւ դիմումներ էին կատարում, Դպրեվանքի փոխվանահայրը՝ Օրմանեանը հակառակ իր սպասումների, պատրիարք ընտրուեց (6\18 նոյեմբեր–1896 թ.): Միաբաններից ու աշակերտներից չատերը արդէն մեկնել էին Արմաշից՝ ուսուցման գործն անկարելի կամ ընդհատուած նկատելով: Սակայն նորընտիր պատրիարքի կատարած յատկացումն ու Խաչիկ Խօրասանճեանի նպաստը կենդանացրին Դպրեվանքը, իսկ Աբիկ Ունճեանի ազատ արձակումը եւ վերստին խնամակալութեան ստանձնումը ապահովեցին Դպ-

12 «Խոհք եւ խօսք», էջ 455: Նահատակ արմաշականների ցանկը կարելի է լրացնել Թէոդիկի «Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան» գրքից քաղուած բազմաթիւ անուններով (վերահրատարակուած է Երեւանում, 1985 թ.), մասնաւորապէս՝ Ներսէս Փափազեան (43), Տիգրան Թէմիւրեան (338), Եզնիկ եպսկ. Գալբուքճեան (611), Սահակ ծ.վ. Օտապաշեան (614), Մկրտիչ վրդ. Զլղատեան (619), Պարգեւ ծ.վ. Դանիէլեան (621), Համազասպ վրդ. Եղիազեան(625), Ներսէս ծ.վ. Բարթողիմէոսեան (637), Յովհ. վրդ. Մաւեան (638) եւ այլն:

րեվանքի ազգանուէր առաքելութեան լիարիւն չարունակումը: 1897 թ. Եղիշէ Դուրեանը նախ նշանակուեց վերատեսուչ, ապա՝ փոխվանահայր եւ վերատեսուչ միանգամայն: Այսպիսով՝ հիմնադրումից չեօթ տարի անց Օրմանեանին փոխարինեց Դուրեանը՝ նրա նուիրեալ աջակիցը: Իր նախորդի գործը չարունակելուց բացի, Մայր Աթոռ էջմիածնում եպիսկոպոս ձեռնադրուած Դուրեան սրբազանը, Թորգոմ սրբազանի խօսքերով՝ «Աստուածաբանական նորագոյն եւ լաւագոյն չարժումներուն կը հետեւէր չարունակ, ազգային եւ կրօնական ուսմանց համար նոր ուղղութիւն մը մշակեց Դպրեվանքի մէջ»[13]: Թէ վանքի ներսում փոխադարձութեան ինչ ազնիւ միջավայր էր՝ կարելի է հաւաստիանալ թեկուզ այն փաստով, որ վաստակած ու անուանի փոխվանահայր-վերատեսուչ Ե. Դուրեանը թուրքերէնի դասեր էր առնում Դպրեվանուց եւ որբանոցի օսմաներէնի ուսուցիչ, ատաբազարցի երիտասարդ Ստեփան էֆ, Թապաքեանից[14]: Ինչպէս երեւում է, փոխվանահայրը այնքան հմտացել էր այդ լեզուին, որ Clement անունով մի ֆրանսիացի այցելուի վկայութեամբ, ուխտաւորներին կարող էր դիմել թուրքերէն երկարաշունչ ճառով, ընդ որում՝ «չատ սիրուած ժողովրդական հովուին խօսքերէն բառ մը իսկ չէր վրիպեր անոնց ուշադրութիւնէն»[15]: Օտարազգի այցելուն ջերմ խօսքերով է յիշում Դուրեանին եւ մասնաւորեցնում, որ ուսման ծրագիրը են ընդգրկուած մի քանի լեզուներ՝ հայերէն, թուրքերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, ինչպէս նաեւ սկզբնատարերք լատիներենի, յունարենի: Անցնում են եւ ասողութիւն, «բայց պատուոյ տեղը փիլիսոփայութիւնն եւ աստուածաբանութիւնն կը գրաւեն»[16], Դուրեան սրբազանի հետ դասախօսում էին Թորգոմ (1897–1907), Մեսրոպ (1902–1915), Գարեգին (1903–1904) եւ Եղիշէ (1903–1904) վարդապետները: Կային եւ աշխարհական ուսուցիչներ[17]: Սակայն տարիների տքնաջանութիւնը բերել էր հոգնութեան ու վատառողջութեան, ուստի բժիշկների խոր-

13 «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին տոթիւ», էջ 99: Ե. Դուրեանի Դպրեվանքեան գործունէութեան գնահատութիւն տես Ա. Այվազեան, Արմաշական տպաւորութիւններէս, «Բիւրակն», 1898, էջ 596–597, 614–615:

14 Ա. Այվազեան, նշ. աշխ., էջ 614:

15 Հ. Թովմաս Կէտիկեան, Արմաշի Չարխափան սուրբ Աստուածածին Էջմիածնական հայոց ուխտատեղին: Ծամփորդական տպաւորութիւններ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, էջ 31 (գերմաներէն հանդէսից քաղաքագրողը Հ. Թովմաս Կէտիկեանն է):

16 Անդ:

17 Ուսուցիչների լիակատար ցանկ ըստ դասաւանդուող առարկաների տես՝ «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանը», էջ 376–379:

հուրդով վաստակաշատ եղիչէ Դարեհանը թողեց Արմաշն ու 1904 թ. հոկտեմբերին մեկնեց Զմիւռնիա՝ իբրեւ վիճակի առաջնորդ:

Արձանագրելի իրողութիւն է, թէ Արմաշական երախտաւորները միշտ էլ, անկախ գտնուելու վայրից ու վիճակից, մասնակից եղան Արմաշավանքում կատարուող անցուդարձերին՝ երբեմն թեկուզ մտովի: Այսպէս, օրինակ, 1905 թ. վարդապետական աւարտաճառեր ներկայացրած սարկաւագների թեմանները յանձնարարել էր չուրջ տաս տարի առաջ պատրիարքութեան մեկնած Մաղաքիա Օրմանեանը[18], իսկ նրանց ձեռնադրութիւնը կատարեց Զմիւռնիայից մասնաւոր առաքելութեամբ ժամանած Ե. Դուրեանը: Պատահակա՞ն է, որ պատրիարքական հրաժարումից յետոյ ոչ քիչ ամբաստանութիւնների դիմակայած, նախ Երուսաղէմ, ապա եւ 1917-ին Դամասկոս աստանդական եղած Օրմանեան սրբազանը գրեթէ մեկ առ մեկ գիտէր արմաշական սաների նկարագիրն ու ճակատագիրը՝ հետեւած լինելով նրանց կեանքի ու գործունէութեան ողջ ընթացքին եւ, որ ոչ քիչ կարեւոր է, սաներին մտահան չանելով կոտորածի այդ դաժան տարիներին անգամ:

Դուրեանին փոխարինեց Դպրեվանքի փոխտեսուչ եւ բազմամեայ ուսուցիչ Թորգոմ ծայրագոյն վարդապետ Գուշակեանը: Նրա կրած սկզբնական պաշտօնական տիտղոսը մասամբ տարբեր է նախորդներից՝ վանահայրական փոխանորդ եւ ոչ փոխվանահայր, եւ միայն 1906-ին նա կրեց երկրորդը: Սակայն չուտով, 1907 թ. սեպտեմբերին նա Սեբաստիայի առաջնորդ ընտրուեց եւ, բնականաբար, թողեց Արմաշը: Իր իսկ ձեռքով գրուած Արմաշավանքի պատմութեան մէջ Թորգոմ ծ.վ. Գուշակեանը 1905–1907 թուականներին սեփական կատարածներից յիշարժան է համարում նախկին վանահայրեր Եփրեմ վարդապետի եւ Գէորգ եպիսկոպոսի չիրիմների բարեկարգումը՝ «պատշաճ արձանագրութիւններով» եւ «ջաղացքի նորաչէն կամուրջի» նորոգումը[19]:

Գուշակեանին փոխարինեց Բաբգէն ծ.վ. Կիւլէսէրեանը՝ Օրմանեանի աշակերտական առաջնեկն ու ձեռնադրեալը, որի մասին ուսուցիչը 1918-ին գրել է. «Բաբգէնի տիրող նկարագիրը ուսումնասիրութիւն է՝ վարչականէն ոչ զուրկ»[20]: Նրա փոխվանահայրութիւնը խիստ կարճատեւ

18 Խօսքը վերեւում բերուած ցուցակի 25–28 թուահամարը կրող արմաշականերին է վերաբերում:

19 «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին առթիւ», էջ 114:

20 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, էջ 442, Բ. Կիւլէսէրեանի կենսագրականն ու աշխատութիւնների մատենագիտութիւնը տես «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 293–296:

եղաւ. Մ. Օրմանեանի պատրիարքական հրաժարումը ու երկրում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութիւնները խաթարել էին Դպրեվանքի աւանդական ընթացքը, խնամակալութիւնը լուծարուել էր եւ այլն: Բ. ծ. վ. Կիւլէսէրեանը փորձեր արեց կարգաւորելու վանքի ու դպրոցի խնդիրները, բայց տակաւին չոչափելի արդիւնքի չհասած՝ 1909 թ. ապրիլին թողեց վանքը եւ առաջնորդութեան մեկնեց Գաղատիոյ թեմ: Նրան փոխարինելու եկաւ դարասկզբից Դպրեվանքում իբրեւ ուսուցիչ ծառայող Մեսրոպ ծ. վ. Նարոյեանը: Քաջածանօթ լինելով միաբանութեան կացութեանը՝ Մ. Նարոյեանը չանաց վերակազմել խնամակալութեան օգնութեամբ եւ պատրիարքարանի սատարումով կարգաւորել ներքին կեանքը, կազմաւորել Դպրեվանքի բացակայող դասարանները, նոր ընդունելութիւն կատարել եւ նկատելիորէն ամոքել վիճակը: Իբրեւ քաջալերանք եւ գնահատութիւն գործունէութեան 1913 Էջմիածնի Մայր Աթոռում եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Փոխվանահօր առաջարկութեամբ դպրոցի ներքին տեսչութիւնը վարում էր Գարեգին վարդ. Խաչատուրեանը:

Թվում է՝ Դպրեվանքը, ինչպէս նաեւ վանական միաբանութիւնը խաղաղ շրջան պիտի ապրէին, քանի որ նիւթական ծախսերը հոգալու համար ընդհանուր հանգանակութիւն էր կատարուում, խնամակալութիւնը չանում էր վանքի ունեցած հողերը արդիւնաւոր դարձնել, իսկ տասնեակների հասնող եւ գաւառներում պաշտօնավորող արմաշական շրջանաւարտներն իրենց նուիրական ու ձեռնհաս աշխատանքով պանծացնում էին Արմաշի Դպրեվանքի անունը՝ ուսումնատենչ երիտասարդներ այնտեղ ուղարկելով, եւ նաեւ սատար կանգնելով հանգանակութեանը:

Բայց... բայց վրա հասաւ եղերական 1915-ը, եւ Մեսրոպ եպիսկոպոս Նարոյեանը նախ Իկոնիա տարագրուեց, ապա Կ. Պոլիս բերուեց եւ որոշ ժամանակ անց Պէշիքթաշի եկեղեցու քարոզիչ նշանակուեց: 1916 թ. կառաւարական հրամանով կայսրութեան սահմաններում եղած եկեղեցական վիճակները մէկի վերածուեցին եւ տրուեցին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին (Սահակ Իսապեյեան): Պատրիարքութիւնից հեռացուած Զաւէն արքեպ. Տէր-Եղիայեանը աքսորուեց Բաղդատ, ապա եւ Մոսուլ: «Արմաշի Զարխափան ս. Աստուածածնայ վանքը,- գրում է իր յուշերում Զաւէն արքեպիսկոպոսը,-տարագրութեան ատեն (1915) պարպուեցաւ, եւ աշակերտները Պոլիս բերուեցան... եւ վանահայրը, միաբաններն ու ուսուցիչները տարագրուեցան Գոնիա եւ այլուր: Այն ատեն վանքը կողոպ-

տուհայաւ, եւ հոն այդ գաւառին համար երկրորդական թուրք վարժարան մը հաստատուեցաւ կառավարութենէն: Սակայն զինադադարի ատեն թուրքերը լքեցին վանքը, եւ Նիկոմիդիայի հայերը Արմաշցիներու հետ նորէն տիրացան անոր՝ գիւղին մէջ հաստատուած Չէրքէզները վանելով: Նիկոմիդիոյ Տէր Ոսկի քհյ. Պիպիեանի գլխաւորութեամբ աշխատելով՝ գտան Զարխափանի պատկերը չրջակայ յոյն գիւղի մը մէջ եւ փոխադրեցին Արմաշ, իսկ վանքին եկեղեցական գոյքերն ու գգեստները Նիկոմիդիոյ կառավարական չէնքին մէջ գտան եւ ամէնը հաւաքեցին»[21]:

Տարագրութիւնից ու կոտորածից կենդանի մնացած արմաշցի մնացորդաց վերադարձն ու վերակազմուելու փորձը, սակայն, կարճատեւ եղաւ: Երիտթուրքերին փոխարինելու եկած նոր իշխանութիւնները հայերի վերաբերմամբ որդեգրեցին նախորդների քաղաքականութիւնը, եւ Արմաշը դատարկուեց անլուր չարչարանքներից յետոյ իր տուն ու տեղ վերադարձող հայորդիներից:

Վանքի պաշտամունքային, ուսումնական, տնտեսական եւ կացութային կառոյցներից այժմ թուրքաբնակ Արմաշում պահպանուել է միայն ուսումնական երկու մասնաշէնք, ուր դասի են նստում նորաբնակների երեխաները՝ լիովին անծանօթ ու անհաղորդ պատերի երբեմնի բովանդակութեանը: Եկեղեցու, աղբիւրի, փոի, աղացի եւ այլ կառոյցների տեղն իսկ անկարելի է կռահել: Զքացել են արձանագիր յիշատակները՝ տապանաքարերից մինչեւ չինարարական վկայութիւնները: Չի պահպանուել նոյնիսկ վանքի բանջարանոցի «աւազանին վրայ բոլորգիր փորագրուած» կոչ-յիշատակարանը.

«Զուարթունք փութացէք յայս պարտեզ՝
Ոռոգել զբուսաբերս յաղբերէս.
Ստեփանոս պետ Արհի ձեզ յանձնէ
Բողբոջել ատոք բոյս յայս պարտեզ:
Յամի Տեառն 1827»[22]:

Աւա՛ղ, ուշ, շատ ուշ հասկացանք, որ օտար հողի վրայ ազգային ատոք բոյս բողբոջել չի կարող, բայց եւ անկարելի է պահանջել, որ

21 *Զաւէն Արքեպս, Պատրիարքական յուշեր, Գահիրէ, 1947, էջ 286 (վկայակոչումը կատարում ենք Յ. Թօփճեանի «Արմաշի ձեռագիրները» յօդուածից, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, 1948, Անթիլիուս-Լիբանան, էջ 64):*

22 *Տես Վ. Թորգոմեան, Հայ բժշկական արձանագրութիւն, էջ 111: Արձանագրութիւնը 1913 թ. կարդացել եւ հրատարակչին է տրամադրել Տիրայր վարդապետ Մարգարեանը:*

ազգային որեւէ հաւաքականութիւն չանսա իր արարելու տոհմիկ բնազդին: Արմաշ գիւղի աղբիւրի վրայ եւս արձանագրութիւն կար.

«Յիշատակ է աղբիւրս Արմաշցի
Տէր Խորէն քահանայի, քահանայական
արդեամբ իւրով
յամի տեառն 1838, յօգոստոսի 30»:

Գիւղը կա, ջուրը՝ նոյնպէս, բայց աղբիւր զարդարող քարը չկա: «Զարխափան» յորջորջելով չարը չես խափանի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Մեր կատարած քննութեան ընթացքում գրեթէ խօսք չարինք Արմաշ գիւղի երկրագործների վարք ու բարքի, հիմնական սովորոյթների, ծիսակատարութիւնների, ինչպէս նաեւ ներհամայնքային հարաբերութիւնների, նիստ ու կացի վերաբերեալ: Այդ կարգի աշխատանքը մենք աւելորդ չենք նկատում, բայց դա գերեզանցապէս արմաշցիների գրագէտ ժառանգների անելիքն է, որոնք իրենց ծերունի պապ ու տատերից աւանդական պատմութիւններ կամ յիշողութիւններ են լսել, ապա եւ գրի առել: Ցայսօր գոյատեւող հայրենակցական կազմակերպութիւնների կատարած ու կատարելիք դերը այս մարզում մեծ է եւ անփոխարինելի: Ջուտ ակադեմիական աղբիւրագիտական ճանապարհով հարցերի այդ խմբի ուսումնասիրութիւնը գրեթէ անկարելի է: Նիւթերի պակասութիւնը թեւաթափ է անում գիտութեան աշխատաւորին եւ անսահմանափակ տարածքներ տրամադրում «ստեղծանքի» միտում ունեցողներին: Կարեւորը, մեր համոզմամբ, գիւղի աւանդական եւ չատ յաճախ այլուր կրկնուող պատմութեան չարադրանքը չէ, այլեւ այն դրուագների ու եղելութիւնների քննութիւնը, որը ազգային արժէք է ներկայացնում ընդհանրական պատմութեան կտրուածքով: Արմաշի վանքի պատմութիւնը ճիշտ այդպիսին է, որովհետեւ այն չարունակում է նախորդող շրջանի կենտրոնների աւանդները եւ ապա՝ իրենով դպրութեան ու մշակութային պատմութեան նոր շրջափուլ կազմաւորում: Բաւական է յիշեցնել, որ Արմաշի Ջարխափան ս. Աստուածածին վանքը հայոց գաղթաշխարհում տեւականօրէն գործած եւ մշակութային կեանքը արգիւնաւորած եզակի հաստատութիւն է եղել եւ այնքան զօրեղ ու նշանակալի, որ նոյնիսկ գոյութիւնը դադարելուց տասնամեակներ անց չարունակել է դրսեւորումի հանգրուաններ ունենալ: Բոլորովին վերջերս, մահուան տխուր առիթով փորձելով բացատրել Նորայր արքեպ. Պողարեան մտաւորական հայագէտ գործչի ներկայութեան փաստը, անհրաժեշտ եղաւ վերստին ետ գնալ Արմաշ, այնտեղից բերել Երուսաղէմի պատրիարք երկրորդ Շնորհալուն՝ եղիշէ Դուրեանին, նրա ձեռնասուն Բարգէն եպս. (ապա կաթողիկոս) Կիւլէսէրեանին եւ նրանցով պայմանաւորել ժառանգաւորաց ընծայարանի սան Նորայր Պողարեանի նուիրումն ու գործը[1]:

1 Հմմտ. «Սիոն», 1997, էջ 270: Արմաշականների մասին տե՛ս նաեւ Շնորհք Պատր. Գալուստեան, Արմաշի դպրեվանքը եւ արմաշական սերունդը, «Շողակաթ», 1962,էջ 74–98: Նաեւ՝ «Շողակաթ», 1956, թիւ 7, էջ 199:

2. Եւ այնուամենայնիւ՝ եթէ փորձելու լինենք մի քանի խօսքով ներկայացնել Արմաշ գիւղն ու նրա բնակչին, ապա այն միջակ մեծութեան բնակավայր է եղել, ունենալով չուրջ 1500 բնակիչ[2]: Արմաշի նահիչն ունէր երեք թաղ, երեք եկեղեցի, 5000 բնակիչ: Խաչվերացի օրը Ջարխափանի վանք այցելող ուխտաւորական խմբերը տեղացիների համար չփումների ու նաեւ տուր եւ առի լաւ հնարաւորութիւն էին ընձեռնում: Գիւղի հիմնական արտադրելիքն էր խոզակ (բամբակի կնդուղ), արմտիք, ծխախոտ, քթանի հունտ, կորեակ, գետնախնձոր, ածուխ, փայտ: Դատելով «Ազատամարտի» 1909 թ. տպագրած մէկ թղթակցութիւնից, մեր դարասկզբին գիւղի կեանքը բաւականաչափ քաղաքակնացել էր: Ըստ այդ հաղորդման՝ «Վեց ամիսէ ի վեր հոս գոյութիւն ունի մօտ 100 բաժիններէ կազմուած ընկերութիւն մը, նպատակ ունենալով դրամագլուխ մը գոյացնել եւ կռիւ մղել անոնց դէմ, որոնք կը չահագործեն աշխատաւոր տարրը»[3]: Վերահաս աղէտը, սակայն, համահարթեց չերտաւորուած գիւղը՝ հարուստ ու աղքատ հաւասարապէս զոհ դարձնելով: Իհարկէ՝ եղան վերապրողներ, որոնք փորձեցին վերստին կենդանացնել գիւղը, նոյնիսկ կարողացան վտարել գիւղի իրենց տներին տիրացած չերքեզներին, Ատաբազարի եւ Իզմիթի պահեստներից գտնել ու ետ բերել վանքապատկան նշմարներ, իսկ յունական մի գիւղում Ջարխափան սբ. Աստուածածնի պահպանուած պատկերը գտան, բայց թուրք զինուորների որբերի կացարան դարձած վանքը այլեւս սրբատեղի չէր, եւ թուրքական նոր իշխանութիւնները եղեռնից վերապրողներին սատար կանգնելու համար չէին ստեղծուած...

Արմաշի պատմութիւնը հայոց համար այլեւս աւարտուած էր, այն կարող էր գոյատեւել իբրեւ մշակութային յիշողութիւն, իբրեւ հրատարակութեան խորագիր, իբրեւ տարագիր հայութեան մի բեկորի նախնեաց երբեմնի հայրենիք, իբրեւ այլուր սկիզբ առնող Նոր Արմաշ թաղօյուշարձան:

3. Արմաշը, սակայն, միայն արմաշցիների կենսագրութեան մասը չէ, այն կենսագրութիւն է դարձել վանք այցելած հայ ու օտարազգի ոչ քիչ հեղինակութիւնների համար: Մենք արդէն գիտենք, թէ ժէ դարի սկզբին այստեղ եղել է Սիմէոն Լեհացին, տեսել տեղիս «քարակոփ փոք-

2 Տե՛ս La Turquie d'Asie; ge'ographie administrative, descriptive et raisonne'e de chaque province de l' Asie-Mineure, par Vital Cuinet, tome quatrieme, Paris, 1894, p. 364; Հմմտ. «Բիւթանիա», 1912, էջ 539:

3 «Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին», էջ 71:

րիկ վանքը», զրուցել Երզնկայից եկած եպիսկոպոսի եւ «երկու մալլաղ»ի հետ, համոզուել, որ վանքին պատկանող «իրեք նոր գեղ էր չինած, հայ սաճի (իմա զուտ – Գ.Մ.): Կացաք անդ իրեք օր»: Նրանից մի քանի տարի անց Արմաշի վանքով ու նրա վերաշինութեան հոգսերով է զբաղուել դարի մեր անուանի պատմագիրներից Գրիգոր Դարանաղցին, որը եւ այս վանքում է գրել մեզ հասած իր յիշատակարաններից մէկը: Այդ նոյն դարի 60-ական թուականներին երկու անգամ Արմաշ ուխտագնացութեան է եկել մեր մատենագրութեան ամենաբազմաժանր եւ բազմաբեղուն հեղինակներից Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը: Նրա նուիրած «Մաշտոցի» յիշատակարանը իր ժամանակի հաւաստի եւ կարեւոր աղբիւրներից է: Հ. Գողտ Անանեանը կարծում է, որ հայոց նոր պատմութեան հիմնադիր Մխ. Ջամչեանը Արմաշի վանքում պիտի ծանօթացած լինի Փոտ պատրիարքի առ Զաքարիա հայոց կաթողիկոսը գրուած նամակի տեքստին[4], ուրեմն եւ այցելած Արմաշ: 1830-ական թուականներին Ատաբազարում, Նիկոմիդիայում, ապա եւ Արմաշում է հանգրուանել Պատկանեան գերդաստանի սկզբնաւորողներից Միքայէլ Րեստէնը (Սերովբէ Պատկանեանի եղբայրը), որ անուանի գիտնական բժիշկ էր, բազմահատոր «Կրթութիւն բժշկական արուեստի» գրքի հեղինակը:

«Հայաստան» թերթը 1847 թ. յունիսի 14-ին տեղեկութիւն է հրապարակել հայոց կացութեանը եւ մանաւանդ Անիի հնութիւններին քաջածանօթ Էօժէն Բորէի Արմաշ կատարած այցելութեան մասին: Ըստ այդ տեղեկութեան «եկեղեցին մեծ եւ աղէկ զարդարուած է: Քովը, եւ որպէս թէ անոր պաշտպանութեանը տակը կը կենայ դպրատունը, որ մեծարոյ եւ իմաստուն Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը չինել տուած է»[5]:

Արմաշ այցելող հեղինակութիւնների թիւը պատկառելի է եւ լիովին վայել իր դիրքին ու բովանդակութեանը (Պալեաններ, Տատեաններ, Ունճեաններ եւ այլն): Առանձնակի ընդգծումով պիտի յիշատակել ատաբազարցի ուխտաւորների բերած աչխուժութիւնն ու ջերմեռանդութիւնը վանքի տօն օրերին: Արմաշ այցելած Ա. Այվազեանի տպաւորութեամբ «Ատաբազարցիք մեծ համբաւ ունին արմաշական ուխտաւորներու դասակարգին մէջ: Ընդհանրապէս իրենց ուխտաւորական նշանաբանն եղած է «Հաց մը, թաս մը ու ղուրուչնոց մը»: Վանքին ներսն ու դուրսը ղուարթ ու խանդավառ պահողն ատաբազարցիներն եղած են, մանաւանդ դուրսը»[6]: Մայր տաճարում լսելի էր «Ատաբազարցի հայուհեաց ներդաշնակ ողորկ գեղգեղանքը, չարականի երգեցողութիւնները, արմաշական «եկեսցէներուն» ըրած մասնակցութիւնները»[7]:

4. Դպրեվանքի Մատենադարանի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նշանակալի չափով օժանդակում է միաբանութեան եւ Արմաշ բնակավայրի անցեալի ճանաչմանը: Անհրաժեշտութիւն չկայ ապացուցելու, թէ վանքի գոյութիւնն ինքնին գրի ու գրականութեան, նաեւ արկեղ մատենադարանի ներկայութիւն է ենթադրում: Հայոց իրականութեան մէջ այդ պարագան աւելի ընդգծուած է, որովհետեւ ազգային վարչական կառոյցի բացակայութեան պայմաններում վանքը նաեւ առաջնորդարան է, ուրեմն եւ թեմի կամ համայնքի կեանքը ըստ կարելոյն կարգաւորող գործոն: Սակայն, ի տարբերութիւն Հայաստանի պատմական տարածքում գործող կամ գործած այլ վանական հաստատութիւնների, կենտրոնական եւ արեւմտեան Անատոլիայում հիմնուածները նախորդ կենտրոններից մատենագրական հաւաքածոյ, մատենադարան ժառանգել չէին կարող՝ կամ այդպիսիք գոյութիւն չուննենալու, կամ նրանց ունեցածը տակաւին Բիւզանդական շրջանում հալածումի եւ նոյնիսկ արտաքսումի ենթարկուած լինելու պատճառով: Ուստի, բնականաբար, Արմաշի Մատենադարանում մեծ հնութիւն ունեցող գրչագրերի ներկայութիւնը սպասելի չէր եւ, դատելով Յ. Թօփճեանի կազմած «Ցուցակ ձեռագրացից»[8], այդպիսիք չկային իսկ: Բայց միամիտ կլինի ձեռագրական միաւորի գնահատութիւնը պայմանաւորել միայն հնութեամբ: Սոյն գրքի յաւելուածում եղած նիւթերն ընթերցողը, մանաւանդ ցուցակագրող նոյն Յ. Թօփճեանի յօդուածին ծանօթացողը կիմանա, թէ յանձին այս հաւաքածոյի հայագիտութիւնը այսօր կորած ինչ արժեքներ է ունեցել: Նախ ասենք, որ Դպրեվանքի հաստատման առաջին իսկ օրերին պատրաստւում է կնիք եւ դրօշմւում հաւաքածոյի

4 Զաքարիա հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոտ պատրիարքի եւ Նիկողայոս պապի հետ, Վենետիկ, 1992, էջ 13:

5 Համմտ. «Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին», էջ 157:

6 Ա. Այվազեան, Արմաշական տպաւորութիւններէս, «Բիւրակն», 1898, էջ 596:

7 Անդ. Մոռացութիւնից պիտի փրկել եւ մերօրեայ բանագետների ուշադրութեանն առաջարկել Ատաբազարի գովքերին նուիրուած Միհրան Թապաքեանի ժողովածուն եւ ուսումնասիրութիւնը: Ա. Այվազեանի վստահացմամբ «Այժմ բանասէր պարոնն առաջադրած է տեղական սիրերգներն ու աշուղներուն երկերը հաւաքելով հրատարակութեան տալ, որոնք ընդհանրապէս տաճկախառն հայերէնով կերգուին տեղացոց կողմէ: Այդ գրական գոհարներն անգիր են ու ժողովուրդի բերանին մէջ միայն կապրին ու կթրթռան» (էջ 597): Մենք, աւաղ, տակաւին մեր գրաւոր գրականութեան կորուստները չենք փորձել ճանաչել, էլ ուր մնաց «ժողովուրդի բերանին մէջ միայն ապրող» կորուստները պատկերացնելու ճիգեր գործադրենք:

8 Վենետիկ, 1962:

ձեռագրերի վրայ: Այսպէս, Յ. Թօփճեանի նկարագրած N195 գրչագրի 1ա էջում եղած կնիքի վրայ կարդացուում է. «Թ. Վ.Դ. [հաւանաբար՝ Թադեւոս վարդապետ Դպրեվանուց]: Դպրեվանք պատրիարքութեան հայոց Կ. Պոլսոյ յանուն Ջարխափան ս. Աստուածածնի յԱրմաչ: 1889»[9]: Դատելով յիշատակագրութիւններից՝ 223 միաւոր կազմող հաւաքածոյում պատկառելի թիւ են կազմել վանահայրերի, միաբանների կատարած նուիրատուութիւնները (Ստեփանոս պատրիարք, Գրիգոր արքեպ., Պօղոս արքեպ., Թադեւոս վրդ., Կարապետ վրդ., Դուրեան արքեպ., Յովհ. դպիր եւ այլք):

Մինչեւ այսօր էլ առեղծուած է, թէ ինչ եղան այս հաւաքածոյի ձեռագրերը: Բ. Կուլիի ճշմամբ Արմաչի մատենադարանի N59 եւ N147 ձեռագրերը կորուստից փրկուել են եւ մուտք գործել Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց հաւաքածոյ (N3508, N3378)[10], իսկ թէ ու՞ր են մնացածները՝ անյայտ է, ինչպէս որ անծանօթ են Թուրքիայի տարածքի այլ կենտրոններում եղած հաւաքածոների ճակատագրերը (խօսքը Կ. Պոլսին չի վերաբերում): Որպէսզի պատկերացնենք Արմաչի, ինչպէս նաեւ Կարմիր վանքի ու Կեսարիոյ հայկական ձեռագրերին ու հնութիւններին վիճակուած եղելութիւնը, անհրաժեշտ ենք նկատում այստեղ մի ընդարձակ մէջբերում կատարել Տրդատ եպս. Պալեանի՝ 1923 թ. յունուարի 29-ին առ Վահան Իսպէկէրեան (Վիեննա) գրած նամակից, թէ ինչպէս վարուեցին թուրք իշխանութիւնները իր ունեցածի հետ ոչ թէ Մէծ եղեռնի օրերին 1915-ին, այլ երկրի նոր տերերի օրօք 1922-ին[11]: Ահա այդ վաւերագիրը. «...Ես 1922 սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները Մաղնիսայէն Իզմիր իջած էի եղբօրս մէկ տանը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆայ Քեմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք, բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ Քէմալի եւ իւր անօրէն զորքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կողոպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր հայերը: Իզմիրի մէջ տառապանքը

9 Յ. Թօփճեան, Ցուցակ..., էջ 363:

10 Նկարագրութիւնները տես Յ. Թօփճեան, Ցուցակ, էջ 198–201, 279–280: Համմտ. Ն. Պողարեան, Ցուցակ..., հատ. Ժ, էջ 248–249, 477:

11 Տ. Պալեանը 1910-ին թողեց Կեսարիայի թեմի առաջնորդութիւնը եւ մէկ տարի Երուսաղէմ մնալուց յետոյ հաստատուեց (1911 թ.) Հօրենական Մաղնիսա գիւղը: Կեսարիայի թեմն ստանձնեց Արմաշի անդրանիկ շրջանաւարտներից Խոսրով եպս. Պէհրիկեանը (նրա մասին տես Արշակ Արպօճեան, Պատմութիւն հայ կեսարիոյ, Ա, էջ 957–959):

մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուին Քեմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուներու կ'ընէին, երեք-չորս օթոմօպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս, զորս բերած էի Մաղնիսայէն, դրամներս, նամակագրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական հաւաքածոներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պանակէս, խաչ եւ՛ ամբողջ հագուստներս ու գգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրադարանիս տպագիր գրքերը, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւն այդ օթոմօպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուներու ալ, որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը...»[12]:

Արմաչի պարագային միակ մխիթարութիւնն այն է, որ Յ. Թօփճեանի 1903–1904 թուականներին կազմած ցուցակի չնորհիւ գիտենք այս հաւաքածոյ կորուստի ինչ լինելը, մինչդեռ հարիւրաւոր այլ գրչագիր մատեաններ կորան առանց իսկ այդ հետքը թողնելու:

Ասենք, ի վերջոյ, որ Արմաչը ոչ միայն վանք էր ու գիւղ, այլ նաեւ գրչօջախ: Այստեղ ընդօրինակուած ձեռագրեր կան տարբեր հաւաքածոներում, այդ թւում եւ Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (NN 2753, 9817, 9820), Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ («Մայր ցուցակ...», Է, էջ 555), բայց այդպիսիք յատկապէս շատ են եղել Դպրեվանքի բուն հաւաքածոյում: Յ. Թօփճեանի նկարագրութիւնից քաղելով ստորեւ ներկայացնում ենք այդ ձեռագրերի ցանկը:

12 Տես Հ. Ն.Ակինեան, Կենսագրական՝ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան,«Հանդէս Ամսօրեայ», 1923, էջ 551:

Արմաշում գրուած ձեռագրեր (վանական հաւաքածոյ)

Թիւ	Բովանդակութիւն	Ժամանակ	Գիր	Գրիչ	Ստացող	Յանձնարարութիւն
33	Քարոզգիրք	1833	Նոտր.			
46	Լուսաչափիղ	1837	Շեղ.	Միաբան	Պօղոս պատր.	
56	«Անտառ նորագոյն մտածմանց»	1829	Շեղ.	Յակոբ սրկ. Յարութիւնեան		վանքին է նուիրել Եփրեմ վրդ.ը 1868-ին
63	Աչխարհագիտութիւն	1837	Շեղ.	Սարգիս սրկ. Ժամակոչեան		նուէր 1837-ին, հեղ.՝ Թէոդորիոս սրկ. Երզնկացի
68	Մեկնութիւն Ծննդոց	1839	Շեղ.	Յովհ. դպ. Մաւեան	Ստեփանոս արք. վանահայր	
79	Քարոզգիրք	1851	Շեղ.	Եփրեմ Պրուսացի		գրչի կնիք՝ «Եփրեմ վրդ.»
80	Քննութիւնք ընկերութեան	1827	Շեղ.	Յովհ. դպ. Պրուսացի	Ստեփանոս արք.	նուէր վանքին՝ 1827 թ.
81	«Անտառ նորագոյն մտածմանց» կամ «Սէր Աստուծոյ»	1824	Նոտր.	Գրիգոր վրդ. Պոլսեցի Համբարձումեան		նուէր Գրիգոր վրդ., «որ է Ալէմտաղցի»
84	Հոգեբանութիւն	ԺԹ դր.	Շեղ.	Յովհ. պատուհլի Զամուրճեան		Հեղինակն է Սուաւիէ, նուէր Ստեփանոս վանահօր, 1829 թ.
85	Օրինակ հրահանգաց բարուց	ԺԹ դր.	Շեղ.			Թարգմ. Յովհ. Տ. Կարապետեանի, նուէր Յակոբ վրդ.ի:
95	Քարոզգիրք	1838	Շեղ.			

108	Դիցաբանութիւն	1835	Շեղ.	Ղազարոս Արմաշական	Յակոբ վրդ.	Հեղինակ՝ Ղազարոս Միաբան
112	Քարոզգիրք	ԺԹ դր.	Շեղ.	Գրիգոր վրդ. (Ալէմտաղցի)		նուէր գրչից՝ 1837-ին, հեղինակ՝ Գէորգ եպս. Զմիւռնացի
113	Գիրք քարոզից	1826	Շեղ.	Թադէոս վրդ. Ամիրեան		նուէր գրչից:
114	Աղբիւր բացեալ	1824	Շեղ.	Գրիգոր վրդ. Պոլսեցի		Հեղինակ՝ Պետրոս Աղամալեան Փերթամեան, նուէր գրչից՝ 1837-ին
122	Օրինակք հրահանգաց բարուց	1831	Շեղ.	Ղազարոս Տէր-Կարապետեան Զենկիլերցի		նուէր 1833-ին
129	Տետրակ հասարակ նամակաց	1837	Շեղ.			Հեղինակ՝ Սուաւիէ, թարգմ. Յովհ. Տ. Կարապետեան Պրուսացի, հեղ. Մուրատ Աբրահամեան, դաստառեալ
132	Գործք Սերոբէ սրկ. Աչգխեանց (պատրիարք)	1862	Շեղ.	Սերոբէ սրկ.		Հեղինակ՝ Սերոբէ սրկ. Թարգմանութիւններ, չափածոյ մասամբ ձօնուած Յովհ. պէյ Տատեանի
139	Ուսումն բարուց	1827	Շեղ.	Յովհ. դպ. Տէր-Կարապետեան	Ստեփանոս արք.	Թարգ. գրչի, իտալերէնից, նուէր՝ 1827:
141	Տեսչութիւն հովուական	1821	Շեղ.	Յովհ. Տ. Կարապետեան		Յովհ. Կարապետեանի (Զամուրճեան) թարգմանութիւն Մարկոս Զակուրիայից, նուէր 1827:
143	Տրամաբանութիւն	1830	Շեղ.	Արմաշական միաբաններ		Հեղինակ՝ Քոնտիլյաք աբբայ, թարգմ. իտալերէնից:
150	Ժողովածոյ մանկանց չարագրեալ	1834	Շեղ.	աշակերտներ		Յովհ. Տ. Կարապետեան, նուէր 1830-ին:
155	Թուղթ առ Կաթողիկոսն Հայոց (Եփրեմ)	1833	Շեղ.	Սարգիս Փոկանեան		

Թիւ	Բովանդակութիւն	Ժամանակ	Գիր	Գրչի	Ստացող	Ծագումնաբանութիւն
86	Տեսչութիւն Հովհաննէս	1830	Շեղ.	Թովմա սրկ. Կ. Պոլսեցի	Ցմահ սրկ. Աստուածատուրեան վանքեցի	Հեղինակ՝ Մարկոս Գանատ. նուէր 1866-ին
116	Համառօտագրութիւն հարսանեաց	ԺԹ դար	Շեղ.	Եղիա Մտեփանեան դպ. Արմաշեցի		Հեղինակ՝ Մուրատ դպիր Բերիայի, համառօտող՝ Աբրահամեան, նուէր հեղինակէն 1834-ին
169	Քարոզգիրք	ԺԹ դար	Շեղ.	Թադէոս վրդ.		Հեղինակ՝ դպիրը, նուէր 1828-ին

Արմաշական վանականները լիովին գիտակցում էին ձեռագրական հաւաքածոյի կարեւորութիւնը եւ երբեմն նոյնիսկ խանդով վերաբերում ընդօրինակմամբ այդպիսիք այլուր տանելու առաջարկին: 1829-ին Ատաբազարի վարժապետ Տէր Յովհ. Կարապետեանը պատրաստ է հայր Փիլիպոս Թերճիման Ասլանի պատուերով ընդօրինակել Արմաշի կարեւոր ձեռագրերը, բայց արգելքի է հանդիպում[13]: Ինչպէս երեւում է, երկրորդելով Վենետիկի մշակութային ազգային առաքելութիւնը, արմաշականները մերժում էին նրանց վարդապետական կեցուածքը: Իրենք՝ արմաշականները, ուր առիթը ներկայանում էր, սիրով ու համբերութեամբ ընդօրինակում էին չունեցած միաւորները: Օրինակ, 1867 թ. Կուտինա նուիրակելու գնացած Գէորգ եպսկ. Ալեքսանեանը ընդօրինակում է տեղի «կանոնագրքի» յիշատակարանը[14]:

5. Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ հայութիւնը ողջ Արեւմտահայութեան պէս տեղահանութեան ու անճիտումի ենթարկուեց[15]: Կազմակերպիչները նախապէս հոգացել էին ոչ միայն կատարելիքը իր մանրամասնութիւններով, այլ յաճախ նաեւ հիմքեր ստեղծել ապագայ սերունդներին մոլորեցնելու համար: Ճիշտ այդ տպաւորութիւնն է թելադրում 1978 թ. Անկարայի թուրքական պետական քարոզչական գրասենեակի «Հայոց տեղափոխութիւնը եւ վաւերագրեր» խորագիրն ունեցող հրատարակութիւնը ("Displacement of the Armenians" /"Ermeni Teheiri ve Begeler", Ankara, 1978), ուր ամփոփուած են Ֆօրէյն օֆիսի արխիւների նիւթերը: Նրանց մէջ կան նաեւ Արմաշին վերաբերող նիւթեր (ժողովածուն ամփոփում է խուտավենտիկար կոչուող նահանգի սահմանները)[16]:

Ի սկզբանէ աղաւաղումի եւ կեղծակարծութեան միտող նիւթերը այսօր արդէն դարձել են թուրքական առումով գիտական ուսումնասիրութեան առարկայ: Բոլորովին վերջերս (Ankara, 1996) լոյս է տեսել պատմութեան դոկտոր Էլթէրի «Ermeni Kilisesi ve teror» (Հայոց եկեղեցականութիւնը եւ ահաբեկչութիւնը) գիրքը, ուր հայոց հոգեւոր գործիչներին (կաթողիկոսներ ու պատրիարքներ) հեղափոխական հրահրման մեղադրանք է ներկայացւում: Արթուր Պէյլէրեանի փաստաբից գնահա-

13 *Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ..., հատ. Զ, էջ ԽԸ ԽԹ:*

14 *«Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԷ դար, հատ. Ա, էջ 450 (ծան. 58):*

15 *«Յուշամատեան Մեծ եղեռնի», էջ 296–317:*

16 *Ժողովածոյի քննութիւնը տես Զաւէն Մսըրլեան, 1915 թուի ցեղասպանութիւնը եւ Օսմանեան արխիւները, «Հասկ» (1994), Անթիլիաս, 1995, էջ 292 եւ շար:*

տուլթեամբ այդ գիրքը խեղաթիւրման ու լպիրշուլթեան մատնացուցելի օրինակ է, ուր դահիճն ու զոհը փոխել են իրենց տեղերը[17]:

Մէկ բան, սակայն, ճշմարիտ է. հայոց ազգային արժանապատուլթեան եւ ինքնագիտակցումի զարթօնքի գործում, ուստի եւ ազգայինազատագրական պայքարում, անուրանալի է եկեղեցու, եկեղեցականուլթեան, վանքի ու վանականուլթեան դերը: Արմաշը այդ առումով ազգային ու մշակուլթային խոշորագոյն դարբնոց էր:

17 «Պատմաբանասիրական հանդէս», 1997, N1, էջ 33–40:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՔԻՆ

Վաւերագրութիւնը, որ հոս պիտի տանք 21×27 սմ. ծաւալով, անգիծ, կապտորակ թուղթով, առանց էջաթիւի, 13 թերթերէ կը բաղկանայ, խոշոր ընթեռնելի չեղագրով՝ գրուած գունաթափ չագանակագոյն մելանով՝ էջին 29 տող: Արտաքին լուսանցքին բուն գրչէն յաւելում կայ միայն նախկին ԻԲ. յօդուածին համար: Գրչէն տարբեր ձեռքով մը՝ սեւ մելանով եւ աւելի բարակ չեղագրով եղած են սրբագրութիւններ, ջնջումներ եւ յաւելումներ տողընդմէջ եւ լուսանցքներուն վրայ եւ նոյնիսկ սկզբնական կամ բնագրին ԻԴ. յօդուածներուն թիւը բարձրացած է ԻԷ.ի: Գրութիւնը ինճ կը թուի պակասաւոր՝ վերջէն: Արմաշի վանքին Սահմանադրութեան այս բնագիրը կ'երեւայ այդպէս պակասաւոր վիճակի մէջ հասեր է անոր ձեռքը, որ երկու ուրիշ գրութիւններ ալ միացնելով թերթերը փակցուցեր եւ սպիտակ թուղթի մը մէջ «կազմեր» է:

Տետրակս ալ գնուած է Կ. Պոլսոյ Զարդարեան եղբարց գրատունէն եւ կը կրէ անոնց թիւը՝ 294, մատիտով գրուած, որուն քով 500 գրուած է, որ տետրակին գինն է:

Առաջին կազմերեսին վրայ չեղագիր եւ մելանով գրուած է. Սահմանադրութիւն Զարխափան Ս. Աստուածածին վանուց Արմաշի 1856 Հոկտեմբեր 10:

«Մատնութեան ԺԹ. տարեդարձին ժողովը 1858»:

«Կենսագրութիւն Սարգիս Պատրիարքի 1805»:

Վերջին երկու տիտղոսները կը պատկանին Սահմանադրութենէն տարբեր թուղթով եւ գրչութեամբ բոլորովին ուրիշ գրութեանց, որոնց չահեկանութեան համար կ'արժէ օր մը հրատարակել իբր վաւերաթուղթ: Հոս ինչ որ մեզ առաւելապէս կը հետաքրքրէ «Սահմանադրութիւնն» է:

Ո՞վ է խմբագրած այս «Սահմանադրութիւնը»: Դժբախտաբար յայտնի չէ, գոնէ ինձի կը մնայ անծանօթ: Նախնական խմբագրին հետ սրբագրողը նոյնպէս անծանօթ է:

Որքան գիտեմ՝ ոչ մէկ տեղ կը յիշուի «Սահմանադրութեան» հրատարակութիւնը, նոյնիսկ եւ գոյութիւնը: Արմաշի վանքին կարեւորութիւնը իբր եկեղեցականկրթական ամենակարեւոր կեդրոն ԺԹ. դարուն մէջ անտարակոյս խիստ կարեւոր կը դարձնէ անոր «Սահմանադրութեան» հրատարակութիւնը: Այդ իսկ ըմբռնումով հրատարակութեան կը յանձնեմ այս մեծարժէք վաւերաթուղթը:

Հրատարակութիւնը եւ ընթերցումը հեշտացնելու համար սրբագրութիւնները եւ յաւելումները լուսանցքի տակ կը նշանակեմ: Կը սկսի սա խորագրով. Աստուածով՝ Սահմանադրութիւնը Արմաշու չարխափան Սբ. Աստուածածին վանուց հաստատուելիք ուսումնարանին եւ անոր նորոգ կառուցանելիք տպարանին, եւ նոյն Սբ. Ուխտին ընդհանուր Միաբանութեան վերաբերեալ օգտակար[1] կանոնները, որ գրեցաւ եւ հաստատեցաւ[2] համակամ եւ ինքնայօժար հաճութեամբ նոյն Սբ. Ուխտին Միաբաններէն, յԱռաջնորդութեան գերապատիւ Տեառն Ստեփանոսի արժանընիր բաբունապետին[3] 1856, Հոկտեմբեր 10:

Վերջաւորութիւնը կը պակսի. յայտնի ալ չէ թէ ո՛րքան է պակսող մասը:

Այս սահմանադրութեան սկզբնական գրութեան խմբագրողը եւ գրողը դժբախտաբար յայտնի չէ, գուցէ Ստեփանոս բաբունապետն իսկ ըլլայ, որ ժամանակուան առաջնորդն էր: Եթէ սրբագրիչը յանուանէ յայտնի չէ եւ սակայն գիտենք որ սրբագրութիւնը կատարուած պէտք է ըլլայ երբ Սահմանադրութիւնը «հաստատեցաւ բարձրագոյն հաճութեամբ ազգային կրկին հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց» կոդմէն: Ասիկա անշուշտ Նիկոմիդիոյ Հոգեւոր եւ Քաղաքական ժողովոց կ'ակնարկէ:

Անտարակոյս վաւերաթուղթս ոչ միայն Արմաշի վանքին համար խիստ կարեւոր է, այլ նաեւ մեծարժէք է հանուր հայկական վանքերու կազմակերպութեան եւ անոնց սահմանադրութեանց համար: Նման կանոնադրութիւնները դժբախտաբար գրեթէ չկան մեզի հասած:

Մասնաւորաբար չահեկան կը գտնեմ մատենադարանի մը կազմութեան կանոնը: Արմաշի վանքին սակայն ձեռագիրներ նուիրուած էին այս Սահմանադրութեան խմբագրութեան թուականէն (1856 Հոկտեմբեր 10) շատ տարիներ առաջ: 223 ձեռագիրներէ կազմուած այս հաւաքածոն հնութեամբ կարեւոր ձեռագիրներ չունի իր մէջ: Մեծագոյն մասամբ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարու օրինակութիւններ եւ գրչութիւններ են եւ հազիւ 50 հատ ԺԷ. դարէն կամ անկէ առաջ գրուած ձեռագիր կարելի է հաշուել, եւ ասոնց մէջ ալ հնագոյնը ԺԴ. դարու կէսերէն է: Թէ ինչո՛ւ

1 Վրան սրբագրիչէն «հիմնական»:

2 «հաստատեցաւ» փակագիծերու մէջ, սրբագրիչէն:

3 Մաղաքեանն է:Յ. Ք.: «րաբունապետին»էն վերջ լուսանցքին վրայ սրբագրիչէն՝ «եւ հաստատեցաւ բարձրագոյն հաճութեամբ ազգային կրկին հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց»:

Արմաշի վանքը որ Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքէն դար մը առաջ հիմնուած էր, Ս. Ղազարի ձեռագրաց հաւաքման հարիւրին երկու տոկոսն իսկ չունէր հնադարեան ձեռագիրներու՝ անմեկնելի է*: Արմաշ որ կը վայելէր Կ. Պոլսոյ հովանաւորութիւնը, եւ այնքան մերձ էր ձեռագրաց կարեւոր կեդրոնի մը որպէս էր Կ. Պոլիս, ունէր համբաւաւոր եկեղեցականներ, բայց չէր կրցած ձեռագրաց ընտիր եւ կարեւոր հաւաքածոյ մը կազմել՝ բացատրութեան կը կարօտի եւ ոչ թէ արդարացման:

Այսպիսով առ այժմ կ'աւարտեմ Արմաշի վանքին մասին ունեցած նիւթերս:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԴՐՈՅԸ ՎԵՐԱՅ

Կանոն Ա. Այս ժառանգաւորաց դպրոցը ազատ է ըստ ամենայնի, եւ միանգամայն կախեալ է իրաւաբան կառավարութենէ Հարցն Սուրբ Ուխտին Արմաշու վանից Սբ. Աստուածածնի որ ի Նիկոմիդիա:

Բ. Յիշեալ ուսումնարանին մէջ ուսանող աշակերտելոց թիւը երեսունէն մինչեւ քառասուն պիտի հասնի, եւ այս թիւէն աւելի չպիտի ըլլայ, եւ ամէնքն ալ եկեղեցական ըլլալու պայմանաւ՝ կամ կուսակրօն վարդապետ եւ կամ ամուսնացեալ քահանայ:

Գ.[4] Ազգայնոց կողմէն երբոր աւելի աշակերտ մը առաջարկուի աշակերտաց կանոնաւոր թիւը լրանալէն ետքը՝ երբեք չպիտի ընդունուի, այլ սպասելու է ժամանակին:

Դ.[5] Դպրոցին մէջ աշակերտները պիտի ուսանին քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, աստուածաբանութիւն ու կրօնագիտութիւն. արտաքին եւ Սուրբ Գրոց եւ կամ ազգային եւ եկեղեցական պատմութիւն, երաժշտութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, լատիներէն եւ յունարէն, նաեւ գաղղիերէն եւ տաճ-

* [Արմաշի նախնական ձեռագրական հաւաքածոն հրդեհի ճարակ էր դարձել:]

4 Բնագրին Գ.ը ջնջուած սրբագրիչէն եւ տեղը Դ. գրուած: Իսկ լուսանցքին վրայ՝ սրբագրիչէն «Գ. Աշակերտաց հասակը 18 տարեկանէն մինչեւ 20 պիտի ըլլայ, եւ այն ալ գոնէ նախակրթական եւ քերականութեան տեղեկութիւն ունեցած պիտի ըլլայ, եւ եթէ չըլլայ չի կրնար ընդունուիլ»:

5 Դ. Սրբագրիչէն ջնջուած եւ Ե. գրուած:

կերէն[6] լեզուագիտութիւն, եւ այս ամենահարկաւոր գիտութիւննե-
րը եւ ուսմունքները մինչեւ որ չուսանի անոնց ձեռնադրութեան
հաճութիւն չի տրուիր՝ մանաւանդ կուսակրօն վարդապետութուններուն:

Ե.[7] Մինչեւ որ աշակերտներուն վարուցը եւ բարուցը վրայօք օրի-
նաւոր քննութիւն չըլլայ կամ[8] կոստանդնուպօլսէն եւ կամ չրջակայ
վիճակներէն եւ կամ ուրիշ տեղերէն, ուսկից կ'ըլլայ թող ըլլայ ուսանո-
ղը, միանգամայն ծանօթներէն եւ խոստովանահայր քահանայէն ու վի-
ճակաւոր Առաջնորդէն վկայագիրը մը չըլլայ՝ դպրոցին մէջ չ'ընդու-
նուիր, որպէսզի ամբողջութեան մէջ սատանան կերպ առ կերպ որոմներ
չսերմանէ:

Զ.[9] Ուսումնարանին տնօրէնը եւ տեղւոյն վանահայր Առաջնորդը
ազատ են ըստ ամենայնի տղայ մը ընդունիլ վերոգրեալ պայմանաւ:
Բայց միանգամայն ազատ ալ են արտաքսել եւ արձակել, եթէ բարոյա-
կանութեան եւ կրօնից եւ կամ վարուց ու մտաց կողմէ մէկ[10] պակասու-
թիւն մը գտնուելու որ ըլլայ[11]:

Է.[12] Եթէ ազնուական գերդաստանէ եւ հարուստ քրիստոնէի մը զա-
ւակը ըլլայ աշակերտելը առանց տարեկան որոշեալ չափաւորքի մը
չ'ընդունուիր. եւ այն տուրքն ալ առ այժմ կանխիկ ըլլալու պայմանաւ
5000 ղուրուշ պիտի ըլլայ:

Ը.[13] Յայտնի է որ աշակերտաց ուսումնարանին իրենց պէտք եղա-
ծին չափ գիրք, գրիչ, թուղթ, ուտելիք, հագուստ եւ մարմնական պի-
տոյքը նոյն Միաբանութիւնը պիտի հոգայ, այսինքն[14] յատուկ բժիշկ

6 «Տաճկերէն»ին վրայ սրբագրիչէն աստղ մը, որուն համար ստորին լուսանցքին վրայ կը գրէ. «Այս (տաճկերէնը ջնջուած եւ վրան) գիտութիւնը քաղաքականի վերաբե-
րեալ գործերու համար փոքր ինչ ուսանիլ պէտք է եւ ոչ թէ եկեղեցականութեան վրա-
յօք պէտք ըլլալու գիտութիւն մըն է, այլ ամոր համար (սահման ջնջուած) ուեցաւ որ՝ (ըստ որում ջնջուած) եթէ Տաճկաստանի մէջ ժամանակին առաջնորդութիւն ընդու
որ ըլլան ուսանողք յայնժամ (պէտք ըլլայ իրենց ջնջուած) պիտանի կրնայ ըլլալ իրենց:»:

7 Սրբագրիչէն Ե. ջնջուած եւ Զ. գրուած:

8 Սրբագրիչէն այս եւ յաջորդ «կամ» ջնջուած եւ վրան «թէ» գրուած: Իսկ յաջորդ «կամ»էն վերջ «թէ» աւելցուած:

9 Միշտ սրբագրիչէն Զ. ջնջուած եւ Է. գրուած:

10 «մէկ» ջնջուած:

11 «Ուսանողին» աւելցուած:

12 Է. ջնջուած Ը. գրուած:

13 Ը. ջնջուած Թ. գրուած:

14 «Այսինքն» ջնջուած «նաեւ» գրուած:

մը բաւական դեղորայք ալ պիտի ունենայ որպէսզի կանխահաս եւ տա-
րաժամ հիւանդութիւն մը որ ըլլայ իսկոյն դարմանի մը ըլլայ[15]:

Թ.[16] Աշակերտաց տարին անգամ մը[17] ամիսի մը չափ ժամանակ
իրենց հայրենիքը ճամբորդութիւն ընելու զբօսանքի համար ազատու-
թիւն կը տրուի, բայց վերստին ի վանս դառնալու պայմանաւ. եւ եթէ
չդառնան՝ օրինաւոր սահմանադրեալ տուգանքը պահանջէ պիտի Միա-
բանութիւնը, եւ այն տուգանքն ալ ուսանողին վերայ եղած ծախուցը
փոխարէն ըլլալով 4000 ղուրուշ պիտի տայ եւ, զգուշութեան համար
արձակուած ժամանակը եւ կամ յառաջ, ծնողքներէն եւ կամ ուսանող-
ներէն եւ կամ պաշտպան կեցող եւ յուղարկող տեղւոյն Առաջնորդէն
ձեռագիր պարտամուրհակ մը պիտի առնուի, որպէսզի յետոյ խարդա-
խութիւն մը չըլլայ: Սակայն այս տուրքէն ազատ են թոշակաւոր ուսա-
նող ազնուականաց որդիքը: Յայտնի է որ այս կանոնը անոր համար
դրուեցաւ որպէսզի սուրբ ուխտին վնաս չգայ ու գործը անպտուղ չմ-
նայ[18]: Եւ այս ալ կը խոստանայ Միաբանութիւնը, եթէ աշակերտներուն
մէջէն օդը չվերցնող եւ կամ անձնական հիւանդութիւն մը ունեցող որ
ըլլայ ու բժիշկն ալ վկայէ, նոյնժամայն կ'արձակուի այնպիսին եւ վերո-
յիշեալ տուրքէն ու ծախսէն ազատ է:

Ժ.[19] Թէպէտեւ վերը ըսինք որ զբօսանքի համար տարին անգամ մը
ամսոյ չափ ուսանողներուն ազատութիւն կը տրուի իրենց հայրենիքը
դառնալու, սակայն այս խնդիրը[20] մինչեւ հինգ կամ վեց տարի պայմա-
նաւ է[21], մինչեւ որ իր ուսմունքը այնքան տարուան մէջ կատարելա-
գործէ եւ ձեռնադրութեան արժանանայ, եւ յետ ձեռնադրութեան Առաջ-

15 Հոս աւելցուած է արտաքին լուսանցքին. «Ժ. Ուսանողք ամիսը անգամ մը եւ կամ տարին հինգ տարուարի խոստովանելու եւ սրբութիւն առնելու են, որպէս զի սատա-
նայական որոգայթներէ զերծ մնալէ զկնի (ջնջուած վրան «ետքը» գրուած), այլ եւ շնորհք առնելով միշտ սրբութեան մէջ մնան եւ կը հաղորդուին առ Աստուած, ուստի յատուկ խոստովանահայր պատուաւոր քահանայ կամ վարդապետ մը պէտք է որ ունենայ դպրոցը, որ հոգեւոր պարտքերնին կատարել տայ, նմանապէս ալ առաւօտ եւ երեկոյ ժամերգութեամբ պարապելու են ուսանողք»:

16 Թ. ջնջուած ԺԱ. գրուած:

17 Փակագծով «եթէ խնդրէ» աւելցուած:

18 Լուսանցքին ԺԲ. աւելցուած ցոյց տալու համար որ յաջորդ հատուածը առաջին յօդուած ըրած է:

19 Ժ. ջնջուած ԺԴ. գրուած:

20 Լուսանցքին յաւելուած՝ «նախ ուսանողին եւ ընտանեաց կամքէն կախեալ է, երկրորդ մինչեւ...»:

21 Յաւելուած «այսինքն»:

նորդին պէտք է որ հնազանդի, վասն զի անոր կամքէն եւ հրամանէն կախեալ է:

ԺԱ.[22] Աշակերտեալք ի տուէ եւ ի դիշերի իրենց վրայ հսկող հաւատարիմ եւ օրինաւոր կառավարիչ ու պահնորդ մը պիտի ունենան, որուն ըստ ամենայնի պարտին հնազանդիլ:

ԺԲ.[23] Դպրոցը ընդհանուր հաւատարիմ եւ աչխոյժ տնօրէն մը պիտի ունենայ, եւ ան ալ ըստ պահանջելոյ գործին[24] ուսումնական վարդապետ եւ կամ քահանայ պէտք է ըլլայ որ միշտ հսկէ՝ ժամանակը ընդունայն չվատնելու համար. տեղւոյն հեռաւորութեան պատճառաւ եթէ միշտ ներկայ չգտնուելով օրինաւոր մէկ փոխանորդ մը ունենայ եւ կամ կառավարիչին յանձնելու որ ըլլայ գործը՝ կ'ընդունուի[25]: Եւ այս ալ կ'ըսեմք, որ դպրոցի տնօրէնը իր կառավարութեան մէջ ազատ է՝ միանգամայն յառաջմանէ աշակերտաց ուսանելիք գիտութեան տեղեկութիւնը եւ ընթացից հրամանը առնելով Առաջնորդէն եւ Միաբանական խորհուրդէն, բայց ի վերայ այսր ամենայնի, եթէ կրօնական պակասութիւն մը գտնուի՝ ի ձեռն Առաջնորդին պէտք է որ մաքրուի:

ԺԳ.[26] Ուսանողք տարին երկու անգամ քննութիւն պիտի տան առաջի ուսումնականաց եւ մանաւանդ հմուտ եկեղեցականաց, որոնց որ հրաւէր պիտի երթայ ժամանակին, եւ կամ եթէ փափաքող գտնուի իրենց ինքնայօժար կամօքը ազատ են գալու, եւ այս քննութիւնն ալ նախ մասնաւոր կերպիւ՝ Հոգեգալստեան կիւրակէին, եւ երկրորդ ընդհանուր՝ այսինքն տարեկան քննութիւնը պիտի ըլլայ Վարագայ Սուրբ Խաչին:

ԺԴ.[27] Որովհետեւ այսքան ծախսը յայտնի է որ չի բաւեր Միաբանութիւնը տանիլ, ասոր համար բարեպաշտ քրիստոնէից եւ ազգային ընկերութեանց ինքնայօժար առատաձեռն նուէրներուն եւ նպաստիցը կը կարօտի գործը: Մանաւանդ եթէ կտակագրութիւն մը որ ըլլայ՝ որն որ (չնչուած բնագրողէն) միւս քրիստոնեայ ազանց վանքերուն լուսաւորութիւնը ու պայծառութիւնը[28] միշտ նոյն կտակաց բարերարութիւնն է եղած եւ կ'ըլլայ հանապազ, ուստի եթէ ըլլալու որ ըլլան այնպիսի ինքնակամ տուրքեր ու նպաստներ՝ յայտնի է որ մեծաւ սիրով կ'ընդու-

22 ԺԱ. ջնջուած եւ ԺԴ. գրուած:
23 ԺԲ. ջնջուած եւ ԺԵ. գրուած:
24 «Գործին» ջնջուած «հարկին» գրուած:
25 Լուսանցքին ԺԶ. գրուած, այսպէս յաջորդ հատուածը նոր յօդուած ընելով:
26 ԺԳ. ջնջուած ԺԷ. գրուած:
27 ԺԴ. ջնջուած եւ ԺԸ. գրուած:
28 Տողին վրայ աւելցուած սրբագրիչէն «եւ ազգին յառաջադիմութիւնը»:

նի Միաբանութիւնը, եւ[29] պարտաւոր[30] կը կացուցանէ զինքը մշտնջենաւոր կերպիւ պատարագ եւ մաղթանք մատուցանել եւ յիշատակել առ Աստուած վասն կենդանեաց եւ ննջելոց հոգւոց այնպիսեանցն, որ ի պայծառութիւն[31] Սուրբ Ուխտին եւ յառաջդիմութիւն սիրելի ազգին հոգ տանի: Եւ այս բանիս համար, եթէ կարելի է, տարին անգամ մը ժողովարար վարդապետ մը նուիրակութեան համար պիտի հանէ վանքը, որպէսզի թէ՛ նուէրները ընդունի եւ թէ՛ օրինաւոր աշակերտցուներ կան նէ՝ կամ յուղարկէ վանքը եւ կամ ցուցակի մը առնէ, որ երբ հարկ ըլլայ եւ կամ արժան դատուի՝ աշակերտ ընդունուին[32]: Եւ այս վերոյիշեալ տուրքը եւ ողորմութիւնները միշտ վաւերական գրութեամբ եւ անդորրագրով Առաջնորդին եւ Միաբանութեան գիտութեամբ պիտի վաւերանան, որպէս զի թէ՛ առնողը բանբասանքէն զերծ մնայ եւ թէ՛ տուող բարերարը երբեք չկասկածի[33] անհաւատարմութիւն մը ցոյց չտայ:

ԺԵ.[34] Եւ այս բարերարները կրնան Միաբանութեան առաջարկել իրենց բարի դիտաւորութիւնները՝ յայտնելով թէ՛ դպրոցի եւ թէ՛ վանուց վերաբերեալ օգտակար խնդիրներ, որոնք եթէ Միաբանութեան ընթացքին օգտակար թուին եւ հաստատէ վանքը Միաբանական ժողովով[35], այսինքն ժամանակին կրնան պահանջել իրենց առաջարկած խնդիրը[36], ինչպէս ըսինք՝ եթէ ընդունած եւ վաւերացուցած է Սուրբ Ուխտը, ապա թէ ոչ՝ եթէ մէկը ելնէ իր ըրած բարեգործութիւնը եւ տուած նուէրքը միջոց եւ առարկայ մը բռնելով Ուսումնարանին եւ թէ Վանուց կառավարութեան ու գործոցը ձեռնամուխ ըլլալ ուզէ եւ այս հաստատուած տնօրէնութեանցը դէմ մաքառի ու այլ եւ այլ խնդիրներ առաջարկէ՝ բնաւ չպիտի ընդունուի. լաւ է այնպիսեաց ո՛չ նուէրը եւ ո՛չ ինքնահաւան տնօրէնութիւնը եւ առաջարկութիւնը ընդունիլ, որպէս զի տարաձայնութեան եւ անվայել կուսակցութեան ու չհասիրութեան տեղի տալով բոլորովին խանգարման ու երկպառակութեան եւ կործանման պատճառ չըլլայ (որոնց օրինակները անբաւ են ազգային պատմութեան մէջ, եւ չէ պարտ օրինակ ցցունել), նամանաւանդ յայտնի է թէ

29 Սրբագրիչէն տողին վրայ աւելցուած «մանաւանդ»:
30 Սրբագրիչէն «ալ»:
31 Սրբագրիչէն լուսանցքին «եւ ի յարատեւութիւն»:
32 Սրբագրիչէն «վերոյիշեալ պայմանաւ»:
33 Սրբագրիչէն վերածուած «չկասկածելով»:
34 ԺԵ. ջնջուած եւ ԺԹ. եղած:
35 Սրբագրիչէն «ժողովիւք»:
36 Սրբագրիչէն տողին վրայ «եւ կամ աւնոր պտուղը»:

ինչպէս որ ամէն մարդ իւր օրինաւոր տանը պաշտպանն ու տնտեսը եւ կառավարն է, այնպէս ալ է վանքի մը Առաջնորդը հանդերձ Միաբանութեամբ:

Ժ.Զ.[37] *Ուսանող աշակերտները ըստ ժամանակին՝ չաբաթը մէկ օր պիտի ունենան յատկացնել զբօսնելու համար, այսինքն երկրագործութեան եւ այլ իրենց յարմար վանքական կարեւոր գործոց վրայ զբաղելու, որպէս զի թէ՛ վանքական կառավարութեան ու գործոցը տեղեկանան ու վարժուին եւ թէ անձնական նեղութիւն մը չպատճառելու համար զբօսնուն երկրագործութեամբ որ ժամանակին պէտք ըլլալու գիտութիւն մըն ալ է*[38]*, եւ այս բաներուն վրայ աշակերտք զբաղած ժամանակ պարբտաւոր է կառավարիչը վրանին հսկել, որպէս զի գէշութիւն չծնի, ու տղոց վարքը դիտել:*

Ժէ.[39] *Եթէ ուսանողը կուսակրօն ըլլալու դիտաւորութիւն ունենայ՝ այնպիսի չափահաս կարօտեալ յառաջադէմ աշակերտներուն սակաւիկ ամսական թոշակ մը կը տրուի, որպէս զի քայլ առ քայլ իր ուսմունքին մէջ յառաջ երթալու փափաք մը ունենայ: Եւ այս ալ առանց ակնածութեան իւր օրինաւոր պիտոյքը հոգալու համար հրաման*[40] *կը տրուի, այսինքն իր ուխտին համեմատ ուզած գիրքը գնելու եւ այլն:*

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԱՆՈՆ ԱՐՄԱՇՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՈՒՑ ՀԱՍՏԱՏՈՒԵԼԻՔ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԽՆԴՐՈՅԸ ՎԵՐԱՅ

Ա. Յատուկ տպագրութեան մամուլ մը պիտի ունենայ վանքը եւ դպրոցին պէտք եղած դասատետրը եւ պիտանի գրեանքը պիտի

37 *Ժ.Զ. ջնջուած եւ Ի. աւելցուած:*

38 *Սրբագրիչէն տողընդմէջ եւ լուսանցքին աւելցուած՝ «այսինքն եթէ ժամանակին վանահայր ու վիճակի մը առաջնորդ ըլլալու որ ըլլան՝ յիշեալ գիտութեանց վրայ տեղեկութիւն ունենալով («ազգին վրայէն կերպ կերպ ծանրութիւնները բառնալով եղած վանքը ու վիճակն ալ շինութեան մէջ կը պահէ» **փակագծէն մինչեւ հոս սրբագրիչէն գրուած եւ միագիծ ջնջուած**): Որով ազգին վրայէն կերպ կերպ ծանրութիւնները բառնալով երկիրներ ալ շինութեան մէջ կը մնան ու պարապ մարդիկ ալ չեն պտտիր, եւ այլն: Արտաքին լուսանցքին ճիշտ փակագիծէն առաջ աւելցնելու համար, «նախ՝ վանքին եղածը չի կորնչիր, երկրորդ չեղած տեղ ալ կայ նէ (ջնջուած «իր վիճակին եւ վանքին մէջ») հմտութիւն ունեցած ըլլալով նոյն արհեստին շինութեան մէջ կը պահէ իր ձեռքը ունեցած վանքը ու վիճակը, որով ազգին»:*

39 *Ժէ. ջնջուած եւ ԻԱ. գրուած:*

40 *«հրաման» ջնջուած եւ վրան «թոյլտուութիւն» գրուած:*

տպէ, եւ եթէ կարողանայ՝ ազգային դպրոցաց ալ ազատօրէն մատակարարէ:

Բ. Տպարանը եթէ կարողանայ ազգային, եկեղեցական ու պատմական եւ արտաքին արհեստի ու գիտութեանց վերաբերեալ հազուագիւտ մատեաններ պիտի հրատարակէ եւ հեղինակաց անունը անմահացնելու պիտի փութայ (Միաբանութիւնը), որպէս զի կորուսեալ գրեանց նման ժամանակին ամենածախ ժանեօքը չծախուի ու չոչնչանայ:

Գ. Դպրոցին աշակերտաց ու Միաբանից աշխատութեան պտուղը ցցնելու համար եւ քաջալերութիւն մը ըլլալու դիտաւորութեամբ՝ թէ՛ ուսանող աշակերտաց եւ թէ՛[41] *ազգայնոց կրօնական, ազգային եւ բանասիրական գիտելեաց վերայ ամսատետր մը պիտի հրատարակէ վանքը, «Ազդարար փող Հայաստանի» կամ «Հրաբուխ Արարատայ» անուամբ*[42]*: Եւ այս ալ կը խոստանայ*[43]*, որ դպրոցէն դուրս եթէ գտնուին օրինաւոր բանասիրական տեղեկութիւններ որ աշխատեր են ուսումնական անձինք, եթէ արժան դատէ Միաբանութեան ժողովը եւ տեսուչը տպարանին՝ այն եւս չնորհակալ մտօք յանձն կ'առնու տպարանը եւ պատրաստ է տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել:*

Դ.[44] *Այս տպարանը ազատ է ամենակերպ մատեաններ հրատարակելու՝ թէ Պօլսէն եկած եւ թէ՛ որեւիցէ երկրէ մը եւ անձէ մը, միայն կը պահանջուի որ ազգային*[45] *կրօնի եւ քաղաքականութեան ու բարոյականութեան դպչելիք արատ մը չունենան, ապա թէ ոչ՝ ետ դարձնելու կը պարտաւորի տպարանին տեսուչը: Նաեւ*[46] *եթէ յանձն առնելու գործ մը ըլլայ՝ ի լոյս ընծայելու երկու պայմանաւ կ'ընդունուի.նախ՝ այնպիսի օրինաւոր գրեանքը յուղարկող անձին ծախիւքը եւ կամ բարերարի օժանդակութեամբը*[47] *կը տպուի, եւ երկրորդ՝ եթէ հնութիւն մ'ը եւ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ու Սուրբ Գրոց մեկնութիւն, եւ կամ դպրոցի վերաբերեալ օգտակար գործ մըն է՝*[48] *անոր ծախսը վանքը կը հոգայ, եթէ ժամանակ ունենայ, ապա թէ ոչ՝ ապահով ընելու համար («պայմանաւ»*

41 *«եւ թէ» ջնջուած եւ վրան «եւ թէ Միաբանութեան, եւ կամ թէ» գրուած:*

42 *Ասկէ վերջին հատուածին համար սրբագրիչը լուսանցքին «Դ.» նշանակած է:*

43 *«միաբանութիւնը» աւելցուած:*

44 *Դ. ջնջուած եւ Ե. գրուած:*

45 *Վրան սրբագրիչէն փակագիծի մէջ («այսինքն հայկական») աւելցուած:*

46 *«Նաեւ» ջնջուած եւ սրբագրիչէն յաջորդ հատուածին համար լուսանցքին «Զ.» նշանակուած:*

47 *«Օժանդակութեամբ» ջնջուած:*

48 *«մըն է» ջնջուած «ըլլալու որ ըլլայ» աւելցուած:*

ջնջուած գրչէն)[49] պայմանագիր մը կը տրուի այնպիսի բարերարաց թէ տպագրութեան համար[50] եւ թէ անունը հռչակելու ժամանակին[51]:

Ե.[52] Այս գործարանը գործակալ մը պիտի ունենայ, որպէս զի եկամուտին եւ ծախքին վրայ տեսչութիւն ընէ, եւ այս տեսուչն ալ վանուց Առաջնորդին եւ Միաբանական ժողովին ընտրութեամբ պիտի ըլլայ, եւ անկից գոյացած չահը դպրոցին ու տպարանին ծախսուցը[53] պիտի գործածուի:

Զ.[54] Այս գործարանին թէ վանուցը գոյացեալ արդիւնքէն ո՛չ ոք՝ եթէ ի կոստանդնուպոլսոյ եւ թէ չրջակայ վիճակներէն՝ կարող է[55] ամենեւին ստակ մը պահանջել. այլ միայն Առաջնորդին ու խորհրդական անդամոց իշխանութեան ներքեւ պիտի ըլլայ:

Է.[56] Որովհետեւ յայտնի է որ այս տնօրէններուն եւ տեսուչներուն բաւական ամսական թոշակ պիտի տրուի եթէ դուրսէն ընտրուած ըլլան: Բայց եթէ Միաբաններէն ընտրուած ըլլան տեսուչները յայտնի է որ արտօնութիւն չունին թոշակ առնուլ: Բայց միանգամայն հաւատարմութեան դէմ չմեղանչելու համար սակաւ ինչ թոշակ մը տալ հարկաւոր է, թէպէտեւ[57] այս խնդիրն ալ նոյն տեսուչին ազատ ու ջերմեռանդ կամքէն կախեալ է[58]: Եւ այս ալ կ'ըսեմք՝ որ թէպէտեւ կը գտնուին այնպիսի ազգասէր անձինք ալ որ ի փառս եւ ի պարծանս միաբանական Սուրբ Ուխտին յանձն կ'առնուն այսպիսի գործքեր[59], սակայն խոհեմութեամբ օրինաւորը[60] դատելու է թէ արդեօք կարո՞ղ է նոյն գործին վերատեսչութիւնը[61] առանց խարդախութեան տանել, կամ կարո՞ղ է օրինաւոր կերպիւ կառավարել զնոյն պաշտօն, եւ կամ բաւականութիւն եւ կատարելութիւն ունի՞, որ չըլլայ թէ սակաւ ինչ օգուտ մը վանքին կ'ըլլայ ըսելով գործին յառաջադիմութեան արգելք ըլլայ եւ այլն:

49 Սրբագրիչէն «յառաջմէ» աւելցուած:
50 «Համար» ջնջուած:
51 Սրբագրիչէն «համար» աւելցուած:
52 Ե. ջնջուած եւ Է. գրուած:
53 Սրբագրիչէն «եւ կամ նոր գիրք մը տպելու համար»:
54 Զ. ջնջուած եւ Ը. գրուած:
55 Ջնջուած վրան՝ «չպիտի ըլլայ»:
56 Է. ջնջուած եւ Թ. գրուած:
57 Ջնջուած:
58 Յաջորդ հատուածին Ժ. նշանակուած սրբագրիչէն:
59 «Ը» ձրիապէս կատարել» աւելցուած սրբագրիչէն:
60 «Ը» ջնջուած եւ սրբագրիչէն աւելցուած «եւ արժանը»:
61 «ընել եւ կամ» աւելցուած սրբագրիչէն:

Ը.[62] Եւ այս գործոց գործակալները հանդերձ միաբանութեամբ Առաջնորդ վանահայրը պիտի կարգադրէ ազատօրէն յանձնարարութիւն չնորհելով, եւ ոչ ոք իշխանութիւն պիտի ունենայ կողմնապահութեամբ[63] մասնաւոր անձի մը ապրուստին չահուն համար միաբանութեան մը կանոնը ոտքի ներքեւ առնուլ, որպէս զի գործը խանգարուելէն ետքը այլ եւս յառաջ չերթալուն ալ պատճառ չըլլայ այնպիսին, եւ մանաւանդ խառնափնդոր տարաձայնութեան եւ կուսակցութեան ալ տեղի չտայ:

Թ.[64] Թէ՛ տնօրէն, թէ՛ կառավարիչ եւ թէ՛ դաստատու վարժապետ ո՛վ ոք եւ թէ՛ դաստատու վարժապետ ո՛վ ոք եւ իցէ պաշտօնի եւ գործի վրայ եղող անձը Առաջնորդէն կրկին վկայագիր մը պիտի ունենայ: Նախ՝ ինչ պաշտօն որ ունի եւ ինչ արտօնութիւն տրուած եւ յանձնուած է իրեն՝ նոյն պաշտօնը կատարեալ կերպիւ հաւատարմութեամբ պիտի կատարէ: Երկրորդ՝ նոյն անձին ձեռքը պատրաստ տոմսակագիր մը պէտք է որ ըլլայ, որ ամսականը տուած ժամանակը Առաջնորդը կամ վանահայրը ստորագրէ արձանագրելով, եւ այս ալ փոխադարձաբար[65] պէտք է ըլլայ. ուստի նոյնը պիտի ընէ այն անձը, այսինքն Առաջնորդը, վստահեցնելով եւ երդմամբ ալ հաւատարիմ ծառայութիւն ընելու պայմանաւ[66], որով բառնին տարակուսութիւն եւ կասկած եւ չփոթմունք յերկոսին կողմանց: Նա մանաւանդ փափաքանօք եւ կատարեալ հաճութեամբ[67] գործը յառաջ տանելու պարտաւոր կ'ըլլայ, եւ ժամանակին զրպարտութեան եւ ամբաստանութեանց տեղի չի տար, այլ եւ ամէնքն ալ յուսով եւ սիրով ի փառս աստուծոյ եւ ի փառս ազգին եւ ի փառս Սուրբ Ուխտին աշխատելու պարտաւոր են[68]:

62 Ը. ջնջուած եւ ԺԱ. գրուած:
63 «պահութեամբ» ջնջուած սրբագրիչէն եւ վրան «կցութեամբ»:
64 Թ. ջնջուած եւ ԺԲ. գրուած:
65 «արար» ջնջուած:
66 «եւ»էն սկսեալ ջնջուած:
67 «կատարեալ հաճութեամբ» ջնջուած եւ վրան «աչալուրջ հսկողութեամբ» գրուած:
68 Սրբագրիչէն փակագիծի մէջ՝ «(կ'ըլլան)»: Հոս միջանկեալ յիշենք, որ վանքը չհրատարակեց ամսաթերթը՝ «Ագգարար փող Հայաստանի» կամ «Հրաբուխ Արարատայ»: Սակայն հրատարակեց «ՅՈՅՍ Դրօշակ Հայրենեաց», Խորէն վրդ. Աշրգեանի խմբագրութեամբ 1864 Օգոստոսէն սկսելով, այսինքն Կանոնագրութենէն ութը տարի վերջ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿԱՆՈՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՆ[69] ԱՐՄԱՇՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՈՒՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԴՐՈՅ ՎԵՐԱՅ

Ա.[70] Պէտք է որ իւրաքանչիւր աբեղայ միաբան ուխտեալ ըլլայ առաջի Աստուծոյ, ճանաչելով իր պարտականութիւնը, որ է կամաւոր աղքատութիւն, մշտնջենաւոր կուսութիւն եւ (գրչէն ջնջուած) կատարեալ հնազանդութիւն եւ հաւատարիմ եւ անձնուէր[71] անկեղծ ազգասիրութիւն[72]:

Բ. Ուխտեալ վանականք պարտաւոր են հաւատարիմ ծառայութիւն ընել վանքին եւ անոր պատիւը, արժանութիւնը, ծախսն ու եկամուտը իրենց իբր հայրենի եւ սեփական ժառանգութիւն պահել, պատուել եւ պաշտպանել յամենայն կերպ արկածից եւ պատահար վնասուց, որպէս զի մշտնջենաւոր տեւեսցէ Միաբանութիւը, եւ Սուրբ Ուխտը[73] ի պարծանս Ազգիս յարատեւեսցէ հաստատաուն:

Գ. Ուխտեալ վանականք եթէ ի վանս եւ կամ յայլ ուրեք վիճակի մը մէջ գործի մը համար գացած ու վախճանած ըլլան, յետ մահու բոլոր ինչքերը եւ ստացուածքները ժառանգութիւն պիտի մնան վանքին, ըստ ընդհանուր օրինաց քրիստոնեայ ազանց, սակայն եթէ[74] այսքան ազատութիւն կը շնորհուի, եթէ կենդանութեանը օրինաւոր մէկ կտակ մը ունի իր ազգականներուն ու ժառանգորդներուն[75] համար՝ պէտք է[76] կտակագրոյն համեմատ անյապաղ կատարուի, եթէ ըրած կտակը եկեղեցական զգեստուց եւ սրբազան անօթոց եւ գրեանց վերաբերեալ բաներ չեն, ապա թէ ոչ՝ ընդունայն կ'ըլլայ նոյն կտակը:

Դ. Եթէ հարկ ըլլայ որ ուրիշ վիճակէ մը միաբան մը կամ վարդապետ մը ընդունուի իբր հիւր՝ մեծարանօք կ'ընդունուի, բայց ոչ սեփական ժառանգաւոր եւ միաբան ընդունուելով ներքին գործ մը կը յանձնուի անոր, այլ առժամանակեայ կերպով կը պատուէ զայն միաբանութիւնը[77], եւ այն ալ կամ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքէն եւ կամ իր թեմական Առաջնորդէն վկայագիր մը պիտի[78] ունենայ իր ձեռքը: Եւ[79] եթէ եկող վարդապետը բաւականութիւն ունենայ վանքական գործոց կառավարութեան ու միանգամայն օգտակար դառնուի Սուրբ Ուխտին, յայնժամ բոլոր միաբանութեան հաճութեամբ իբր եղբայր ընդունուելով կ'առաջարկուի առ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքն եւ առ թեմական Առաջնորդն, որպէսզի հաւանութիւն եւ հրաման տան, բայց եթէ անոնց հաւանութիւնը եւ հաճութիւնը չըլլայ՝ երբեք չի կրնար ընդունուիլ: Եւ այս կանոնը Արմաշու Սուրբ Աստուածածնի վանուց միաբաններուն համար ալ է, որ փոխադարձաբար միւս թեմական Առաջնորդք պարտին կատարել իբր սիրոյ նշան:

Ե.[80] Եթէ միաբանութենէն մէկը հրամանաւ Առաջնորդին դուրս ելած եւ ուրիշ վիճակի մէկ մէջ գացած ըլլայ, եւ հոն մշտնջենաւոր կերպիւ կենալու որ ըլլայ[81] առանց հրամանի եւ գիտութեան Առաջնորդին, այնպիսի անձը, եթէ հարկը պահանջէ թէ ինքը պիտանի եւ օգտակար է վանքին եւ Առաջնորդը հանդերձ միաբանութեամբ կոչելու ըլլայ ի վանս եւ ինքը դէմ կենայ ու չհնազանդի եւ կամ չվերադառնայ իր վանքը, այնպիսին, ըստ տիեզերական սուրբ ժողովոյ սահմանադրութեան եւ Սուրբ Ուխտիս, առանց պատժոյ չի մնար[82], թէ՛ ինքը եւ թէ իրեն կուսակից եղող վիճակաւոր Առաջնորդը եւ[83] կամ ո եւ իցէ անձ մը[84], ըստ որում նախ հաւատարմութեան Սուրբ Ուխտին եւ իւր սուրբ հնազանդութեան կոչմանը պարտաւոր կը մնայ[85]: Եւ երկրորդ՝ թէ ինքը եւ թէ՛ կուսակցութիւն ընող անձը այն սոյն կարեւոր կանոնը աւրելով Սուրբ Ուխտին սահմանադրութեան[86] դէմ կը մեղանչէ եւ բոլորովին խանգարման ու կործանման պատճառ կ'ըլլայ:

Զ.[87] Եթէ միաբաններէն մէկը օրինաւոր խնդիր մը ունենայ վանքին եւ դպրոցին յառաջդիմութեան համար եւ կամ թէ իր անձնականին վե-

69 Երեք բառերն ալ ջնջուած:
70 Վրան սրբագրիչէն «կանոն» գրուած:
71 Բառը ջնջուած:
72 Սրբագրիչէն՝ «ու անձնանուէր հայրենասիրութիւն»:
73 «եւ» աւելցուած սրբագրիչէն:
74 «միայն» աւելցուած:
75 «որդ» ջնջուած սրբագրիչէն:
76 «որ» աւելցուած:
77 Սրբագրիչէն յաւելեալ «գնոյն անձը»:
78 Ջնջուած եւ «պէտք է» գրուած:
79 «Եւ» աւելցուած:
80 Ե. ջնջուած եւ Զ. գրուած:
81 «կենալ» մնացեալը ջնջուած:
82 «մնար» ջնջուած եւ «կրնար մնալ» աւելցուած:
83 «եւ» ջնջուած:
84 «անձը» եղած:
85 Սրբագրուած «կոչմանը ու հնազանդութեան դէմ»:
86 «ու դաշանց» յաւելեալ:
87 Զ. ջնջուած եւ Է. գրուած:

բարերեալ մէկ գործ մը, պէտք է որ իւր Առաջնորդին եւ անոր ժողովական երեւելի անդամոցը առաջարկէ իր դիտողութիւնը եւ խնդիրը, եւ եթէ չընդունուի՝ հնազանդութեամբ լռելու պարտաւոր է: Նոյնը պիտի ընէ եւ դուրսէն մէկ անձ մը: Բայց եթէ խնդիրը զարգանայ եւ կարեւոր թուի յաչս քանի մը անձանց, յայնժամ ոեւ իցէ անձ մը կրնայ բողոքել առ բարձրագոյն ատեանն ազգիս, եւ իր դատը պաշտպանելով[88] նոյն ատեանին վճռոյն եւ համարմանցը հնազանդիլ, ապա թէ ոչ՝[89] եթէ իր խելքին հաւնելով խառնափնդոր տարաձայնութեամբ Սուրբ Ուխտին միաբանական սէրը քակել ուզէ նէ[90], այնպիսին ալ առանց պատժոյ չի կրնար մնալ, նոյնպէս եւ այս վճռոյն պիտի հնազանդի Առաջնորդն ալ՝ եթէ խնդիրը եւ յուզմունքը իր կողմէն ելլելու ըլլայ:

Է.[91] Եթէ հարկ ըլլայ հրամանաւ Առաջնորդին ճամբորդութիւն մը ընել, եթէ անձնական ըլլայ երթալուն պատճառը եւ թէ վանքին օգտին համար, պէտք է որ Առաջնորդը կամ Վանահայրը հոգայ անոր ճանապարհին ծախսը, ըստ ընդհանուր օրինաց քրիստոնեայ ազգաց[92]:

Ը.[93] Եթէ՛ միաբաններէն մէկը յատուկ անձնական համեստ ծախք մը ունենայ թէ՛ գիրք առնելու եւ թէ՛ ինչ եւ իցէ պիտոյիցը համար, կրնայ միաբանը Առաջնորդին ծանուցանել որպէս որդի հօր եւ առնուլ գծախսը[94], որովհետեւ վանուց եկամուտը հասարակաց (այսինքն բոլոր միաբանութեան) է, եւ այս հաւասարութիւնը ամենահարկաւոր առաքինութիւն մըն է միաբանութեան համար, որպէսզի հաւատարմութեան դէմ մեղանչելու մէկու մը վրայ կասկած չկրնայ ընել մէկը. յետ այսչափ խնամածութեան եւ կանոնաց եթէ մէկը հաւատարմութեան դէմ մեղանչէ պաշտօնի մը մէջ, պէտք է զանի միաբանութենէն արտաքսել իբր հոտեալ, անհաւատարիմ եւ անպիտան անդամ:

88 «ով» ջնջուած «եւ» աւելցուած:
89 «եթէ մէկը ելնէ» աւելցուած:
90 «նէ» ջնջուած:
91 Է. ջնջուած եւ Ը. գրուած:
92 Լուսանցքին սրբագրիչէն. «Թ. Եթէ միաբաններէն մէկը վանքական գործի մը վրայ դնելու արժանի դատէ Առաջնորդը եւ միաբանական ժողովը, այնպիսի անձը պէտք է որ կատարեալ հնազանդութեամբ յանձնառու ըլլայ: Եւ եթէ յանձնառու չըլլայ այնպիսին, ու բանաւոր պատճառ մըն ալ չունենայ հրաժարելու, յայնժամ անձը իբր հոտեալ ու անպիտան անդամ կ'արտաքսուի միաբանութենէն: Նմանապէս ալ եթէ մէկը իր պաշտօնին մէջ բանաւոր պատճառ մը կասկածի տեղի տայ, եւ կամ չկրնայ տանիլ զնոյն պաշտօնը՝ յայնժամ փոխել հարկ կ'ըլլայ այնպիսին»:
93 Ը. ջնջուած եւ Ժ. գրուած:
94 Աւելցուած «եթէ ինքը բնակութիւն չունենայ»:

Թ.[95] Պէտք է որ Առաջնորդը ունենայ յատուկ ժողով մը՝ երկու եւ երեք միաբանական ծերունազարդ հաւատարիմ ու պատուարժան անդամներէ բաղկացեալ, եւ այն անդամներուն ընտրութիւնն ալ Առաջնորդին եւ միաբանութեան ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ պիտի հաստատուի միշտ, եւ Առաջնորդը տարեկան ծախուց եւ եկամտից գումարը եւ հաշիւը պիտի ցուցնէ նոյն խորհրդական անդամոց, որպէսզի չփոթութեան եւ բամբասանաց եւ տարաձայնութեան տեղի չտալով՝ ամէնքը իրենց գործին մէջ հաւատարիմ ծառայութիւն ընեն, եւ այս բանիս միաբանք ալ կը պարտաւորին միանդամայն իրենց հաւատարմութիւնը ցոյց տալով նոյն ընտրած խորհրդական անդամոցը հաշուետումարին ստորագրութիւննին դնել՝ առանց գիտնալու անոնց որքանութիւնը եւ խորհուրդը, այլ կատարեալ վստահութիւն[96], հաւատարմութիւն եւ հնազանդութիւն պէտք է որ բանեցնեն[97], որովհետեւ խորհուրդ ըսածդ գաղտնիք մըն է, եւ գաղտնիքն ալ սրբազան բան մըն է, ուստի նոյն խորհուրդը յայտնողը եւ որոնողը սրբապղծութեան մեղաց ենթակայ է, նամանաւանդ, ինչպէս վերը ըսինք՝ իրենց ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ եղած պիտի ըլլան նոյն խորհրդական անձինք, ուրեմն պարտաւոր են վստահութիւն ցոյց տալով[98] իրենց ստորագրութիւնը դնել եւ վաւերացնել տումարը, որ վանքին խորհուրդն ու գաղտնիքը հաւատարմութեամբ ծածկեալ մնան ապագայ վնասներէն:

Ժ.[99] Եւ այս ալ կը յաւելումք թէ՝ ամէն խորհուրդի մէջ թէ՛ Առաջնորդի ընտրութիւնը եւ թէ՛ խորհրդական անդամոց եւ կամ տնօրէն ու գործակալ ընտրելու համար ինչ եւ իցեն վանքական եւ ուսումնական գործք մեծագոյն մասին հաւանութեամբը պիտի ըլլայ՝ եւ այս ալ երկու կերպիւ պէտք է ըլլայ: Նախ՝ նոյն ընտրուած պաշտօնէին լիակատար իշխանութիւն տալ, եւ երկրորդ՝ եթէ կասկածի վերաբերեալ խնդիր մը յուզուի նոյն գործակալին վրայօք ու խնդիրն ալ բացորոշ կերպիւ ստուգուի՝ յայնժամ կարող են նոյն պաշտօնէին հանել եւ ուրիշ մը ընտրել եւ յատկացնել, որպէս զի տարաձայնութիւն եւ կասկած դադարին եւ գործին ալ արգելք մը չըլլայ:

95 Թ. ջնջուած ԺԱ. գրուած:
96 Սրբագրիչէն «եւ»:
97 Ջնջուած վրան «ցոյց տան»:
98 «ով» ջնջուած «եւ» աւելցուած:
99 Ժ.ին քով Բ. աւելցուած:

ԺԱ.[100] Վերոյիշեալ երից խորհրդական անդամոց ձեռքը պիտի ըլլայ եկամտից եւ ծախուց հաշուետումարը, եւ զատ տումար մըն ալ Առաջնորդը իւր ձեռքը պիտի ունենայ եթէ կամի, եւ այս տումարներուն մէջ փոփոխակի ստորագրութիւննին պիտի դնեն եւ յետոյ, եթէ հարկ ըլլայ, Առաջնորդը կամ Աբբան տարեկան ժողովին ներկայացնելով միաբաններըը երկուքն ալ պիտի վաւերացնեն ստորագրութեամբ, բայց միանգամայն խորհուրդ պահելով անոնց որքանութիւնը եւ պահեստին գանձը ընդհանուր եւ ստորին միաբանութենէն. եւ անոնք, այսինքն թէ՛ գանձը եւ թէ՛ տումարները արկղի մը մէջ կրկին բանալիով մը գոցելէն զկնի ա՛յլ եւ քառամասն կնքով բէջատի տակ կնքեալ մնալու են անյայտ տեղ մը, որպէսզի գողութեան եւ թշնամեաց բռնութենէն ապահով զերծ մնան:

ԺԲ.[101] Եթէ Աստուած տայ որ նոյն գանձը եւ գումարը առաւելեալ՝ յայնժամ նոյն աւելորդ ստակով երկիր ու չարժական[102] կալուածք գնելու եւ կամ պանքայի մը շահով տալու են, եւ այս ալ նոյն ժողովական անդամոց միաբան հաճութեամբ պէտք է որ ըլլայ: Սակայն վերոյիշել խնդիրներուն եթէ առաջինը ըլլայ՝ ամենահարկաւոր է թէ՛ ապահովութեան համար եւ թէ՛ ուսանողաց, որոնք ժամանակին երկրագործութեան արհեստն ալ մտնելով վանքին մէջ թէ՛ զբօսանքի համար օգտակար եւ թէ՛ ուսման մէջ երկրագործական արհեստին հմտութիւն մըն[103] ալ ունենցած կ'ըլլան ուսանող աշակերտները, եւ մանաւանդ մշակուելով նոյն երկիրը առատ եւ հաստատուն կալուածք եւ եկամուտ մը ունեցած կ'ըլլան վանքը եւ ուսումնարանը:

ԺԳ.[104] Առաջնորդը միշտ հաւատարիմ եւ օրինաւոր տեղակալ մը պիտի ունենայ սուրբ ուխտին մէջ իբր վանահայր, որ ինքը վիճակները ապահով ու հանդարտ կառավարէ, եւ մանաւանդ ինքը վիճակները այցելութեան ելած ժամանակը նոյն վանահայրը իր տեղը բռնելով փոխանորդաբար պէտք է որ կառավարէ[105] վանքին գործքերը եւ պիտոյքը[106]: Եւ ինչպէս որ խորհրդական անդամք առանց Առաջնորդին գիտութեան եւ հաւանութեան բան մը կարող չեն ընելու, նոյնպէս եւ տեղակալ վանահայրը առանց Առաջնորդին եւ խորհրդական անդամոց տնօրէնութեան, հաւանութեան ու գիտութեան կարող չէ բան մը իր գլխուն տնօրինելու, այլ միայն ինչ որ սահմանադրութիւն եղած եւ հաստատուած ու յանձնուած է իրեն ժողովով՝ նոյնը կարող պիտի ըլլայ ազատաբար կառավարել. այս վճռոյն հնազանդելու պարտաւոր է Առաջնորդն ալ:

ԺԴ.[107] Առաջնորդը տարին անգամ մը Սուրբ Ուխտին միաբանները հաւաքելով ժողովք պիտի կազմէ եւ անդ ուսումնարանին, տպարանին եւ վանուց վերաբերեալ խնդիրները ու գործքերը պիտի ներկայացնէ, եւ ամենեցուն հաճութեամբ ու ստորագրութեամբ պիտի վաւերացնէ ոեւիցէ գործ:

ԺԵ.[108] Ինչպէս որ Առաջնորդը ուխտեալ եւ երդուեալ է, նոյնպէս եւ ընելու են խորհրդական անդամք յետ ընտրութեան, որ Սուրբ Ուխտին հաւատարմութեան դէմ չմեղանչելէն զկնի՝[109] այլ եւ եղած խորհուրդը ու գաղտնիքը կատարեալ ջերմեռանդութեամբ պահելու են[110] մինչեւ ի մահ, նաեւ մինչեւ անգամ եթէ հալածանք եւ վիշտ մըն ալ կրելու որ ըլլան թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին թշնամիներէն ու բռնաւորներէն՝ ուխտելու են դաշամբ թէ բնաւ վանքին խորհուրդը ու գաղտնիքը դուրս պիտի չտան՝ եթէ մինչեւ անգամ մեռանիլ ալ հարկ ըլլայ, այլ ի փառս Յիսուսի Քրիստոսի, եւ ի փառս Մօր նորա Տիրուհւոյ՝ սիրով եւ համբերութեամբ տանելու են, որով յաղթական փառաց պսակը առնուն[111]:

ԺԷ.[112] Պէտք է որ վանական գլխաւոր գործոց վրայ աշխարհական օրինաւոր եւ հաւատարիմ[113] գործակալներ[114] դրուին, ինչպէս են հիւր-

100 ԺԱ. ԺԳ.ի վերածուած:
101 ԺԲ. ջնջուած ԺԴ. գրուած:
102 «չարժական» ջնջուած վրան «անշարժ» գրուած:
103 «մըն» ջնջուած:
104 ԺԴ. ջնջուած ԺԵ. գրուած:
105 «ու» աւելցուած:
106 «հողայ» յաւելեալ:

107 ԺԴ. ջնջուած ԺՋ. գրուած:
108 ԺԵ. վերածուած ԺԷ.ի:
109 Սրբագրիչէն եղած է «չը մեղանչեն»:
110 Սրբագրիչէն եղած է «պահեն»:
111 Սրբագրիչէն լուսանցքին «(Ծանօթութիւն) Այս կանոնը միայն խորհուրդ պահելու եւ ապագայ գալիք վնասներէն ու թշնամեաց բռնութենէն զերծ մնալու համար տրուեցաւ. բայց եթէ Ազգին կողմէն խնդրուի եւ պահանջուի որ եւ իցէ գործ կամ հաշիւ, խոհեմութեամբ պարտաւոր են զրուցել եւ ցոյց տալ զնոյն հաշիւն, որպէս զի կարելի ըլլայ Ազգին ուրիշ պիտանի գործի մը համար մսխել. ըստ որում որքան որ վանքի մը եկամուտը ու կալուածը նոյն վանքին միաբաններուն իբր սեփական կը համարուին, նոյնպէս եւ աւելի եւս տէր է Ազգը բոլոր կալուածոց եւ արդեանցը, ահա ասո՛ր համար խտրութիւն ընելու չէ, այլ խոհեմութեամբ արժանը դատելու է, բայց միանգամայն ըլլալիք բարեկարգութիւնը իբր տէր պէտք է որ միաբանութիւնը իր ձեռօք կատարէ եթէ Ազգիս յառաջադիմութեան համար կարեւոր եւ օգտակար գործ մը պատահելու որ ըլլայ, եւ ինքը վանքը ժամանակ ունենայ, յայնժամ»:
112 ԺԷ. ԺԹ.ի վերածուած:
113 «անձինք» յաւելեալ:
114 «ներ» ջնջուած:

ընկալութեան, մոմատան[115], այգեգործութեան, մառանապետութեան եւ այլն գործքերը, որովհետեւ հոգեւորականաց չի վայելեր բոլորովին մարմնաւոր գործոց զբաղիլ, թողլով զբանն Աստուծոյ եւ պաշտել զսեղանս: Սակայն ըստ որում վանքին օրինաւոր եւ սեփական տէրը ու ժառանգաւորը կը համարուի Միաբանութիւնը, անոնց վրայ կրնան իբր իշխան վերատեսուչ յատկանալ հոգեւորականներէն, որպէս զի հաւատարմութեամբ այն գործքերը անվնաս եւ անթերի կատարուին, ու[116] հոգեւոր գործերուն մէջ ալ պակասութիւն մը չըլլայ:

ԺԸ.[117] Յայտնի է, որ ինչպէս բոլոր ազգային վանքերը, նմանապէս Արմաշու Զարխափան Սուրբ Աստուածածնի վանքն ալ օրինաւոր նուիրակ մը պիտի հանէ տարին անգամ մը իր չրջակայ թեմերուն մէջ[118] վանքի չինութեան եւ կամ նուիրաց եւ[119] Առաջնորդին ու միաբանից համար[120] պտղի հաւաքելու համար, եւ այս ալ միաբանական ժողովոյն հաւանութեամբ եւ կամ Առաջնորդին ընտրութեամբ պէտք է ըլլայ, միայն թէ Առաջնորդին վաւերական կոնդակը գտնուելու է նոյն պտղի հաւաքող նուիրականին քովը. որպէս զի անհաւատարմութեան տեղի չի տայ:

ԺԹ.[121] Եկեղեցական զգեստներն ու սուրբ մասունքները ու արծաթեղէն եւ ոսկեղէն[122] անօթներն ու զարդերը գանձ մի են Սուրբ Ուխտին, պէտք է որ աչալուրջ հսկողութեամբ հաւատարիմ եւ ուխտեալ միաբաններէն մէկուն յանձնուին լուսարարապետի եւ փակակալի պաշտօնով, որ մեծաւ ջանիւ եւ զգուշութեամբ պահպանուին ու կորուստի չմատնուին[123]:

Ի.[124] Գաւիթը Զարխափան Սուրբ Աստուածածնայ պատկերին առջին պէտք է որ փոփոխակի հաւատարիմ լուսարար եւ տեսուչ մը յատ-

115 Աւելցուած «գանձապահութեան, համարակալութեան»:
116 «ու» ջնջեալ «եւ ինքեան ալ հոգեւոր գործոց պարապելով նոյն»:
117 ԺԸ. ջնջուած Ի. գրուած:
118 Ջնջուած «թէ» գրուած:
119 «թէ» աւելցուած:
120 Ջնջուած:
121 ԺԹ. ջնջուած ԻԱ. գրուած:
122 «ու պղնձեղէն» աւելցուած:
123 Տողընդմէջ սրբագրիչէն: «միանգամայն նուիրող բարերարներուն անունները ալ արձանագրելով: Եւ այս ալ յայտնի է, որ առանց ցուցակի չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ տարին գոնէ երկու անգամ Առաջնորդը խորհրդական անդամոց հետ միատեղ քննելու եւ հաշիւ պահանջելու է փակակալէն, որ եթէ աւելցած կայ արձանագրուի վանքին Քհւթիւկին մէջ, եւ եթէ պակաս կայ խնդրուին նոյն կորուստները:
124 Ի. ջնջուած ԻԲ. գրուած:

կանայ ըստ ժամանակին, իր հետ ունենալով երկու ջերմեռանդ սպասաւոր, որպէս զի դուրսէն մէկը սրիկայաբար անվայել գործ մը չյանդգնի ու եղած նուէրը չգողնայ, որով թէ՛ վանքին վնաս կ՚ըլլայ եւ թէ ջերմեռանդ ուխտաւորներուն ընծայած նուէրը տեղը չհասնելով անվայել գործքի եւ գայթակղութեան առիթ ալ կ՚ըլլայ. մանաւանդ հոն միշտ հաւատարիմ ու ջերմեռանդ միաբան մը կամ քահանայ մը պէտք է ըլլայ՝ եկող ուխտաւոր հիւանդներուն ու ցաւագարներուն վրայ Աւետարան կարդալու[125] ու խաչահանգիստ ընելու համար...[126] Եւ կամ նոյն տեղը եթէ արժան դատուի[127] յատուկ մատուռի մը ձեւով գոցուի (որպէս սուրբ Երուսաղէմայ լուսաբուղխ Սուրբ գերեզմանը) եւ արեւմտեան կողմէն փոքրիկ դուռ մը բացուի ու հոն պահնորդ մը կանգնելով կարգաւ ներս առնէ ջերմեռանդ ուխտաւորները որ հանգստութեամբ իրենց ուխտը եւ երկրպագութիւնը մատուցանեն, որով բառնի մեղքն սրբապղծութեան եւ սեղանակապութեան եւ ազգակործան տգիտութեան, որով չըլլայ թէ Հայաստանեայց ամենամաքուր Սուրբը եկեղեցւոյն պատուոյն դէմ հակառակորդք տեսնելով կերպ առ կերպ զրպարտութիւններ ընեն[128], տարաձայն չփոթութեանց[129] եւ գայթակղութեանց տեղի տան բարեպաշտ ժողովրդոց մերոց:

ԻԱ.[130] Եւ որովհետեւ վանքի մը օրինաւոր եւ օգտաւէտ ու պիտանի եւ փառաց ու պարծանաց գանձին մէկն ալ մատենադարան ունենալն է, եւ անոր տեսչութիւնն ալ յատկապէս նոյն միաբաններէն ուսումնական հետաքրքիր ու[131] հաւատարիմ անձի մը եւ կամ դպրոցին ընդհանուր տնօրէնին պէտք է որ յանձնուի վասն անկորուստ պահելոյ այն պատուական իմաստութեան գանձը, եւ նոյն վերատեսչին գործը ըլլալու է թանգարանին մէջի եղած գրեանց ճիշդ ցուցակը չինել, եւ դուրսէն եկած լրագիրները եւ գրեանքը ընդունած ժամանակը ցուցակը անցնել ու պահպանել, եւ եթէ ուսանող աշակերտներէն եւ կամ միաբաններէն մէկը գիրք մը ուզէ կարդալու՝ առանց խորութեան պայմանաժամ մի-ջոց մը դնելով եւ անդորրագրով տալու է վերատեսուչը մատենադարա-

125 Վերածուած «կարդալ»:
126 «ընէ» մնացեալը ջնջուած:
127 «եւ»էն սկսեալ ջնջուած եւ սրբագրիչէն յաւելեալ: «ԻԴ. Եւ դարձեալ եթէ արժան դատուի, նոյն տեղը»:
128 «ընեն» ջնջուած եւ սրբագրիչէն «ընելով բանբասեն» աւելցուած:
129 Վերածուած «չփոթմանց»:
130 ԻԱ. վերածուած ԻԴ.:
131 «ազգասէր» աւելցուած:

նին, եւ յատկապէս հաշուետումարի ձեւով տետրակ մըն ալ ունենալու է օրով եւ ամսագրով[132], որպէս զի բաժանած գրեանքը վերստին ուզէ եւ առնու, եւ մանաւանդ կորնչելու պատճառ չըլլալէն զկնի՝ այլ եւ յետոյ ինքը պատասխանատու եւ պարտական չմնայ տարեկան հաշիւը ցուցուցած ժամանակը, որով հատուցանելու կը պարտաւորուի, եւ մանաւանդ Սուրբ Ուխտը յատկապէս ապահով մնալու կերպով թէ՛ հրկիզութենէ եւ թէ եղեռնագործութենէ հաստատ քարուկիր մը չինելու[133] պարտաւոր է՝ որ անկորուստ մնան նոյն իմաստութեան գանձերը:

ԻԲ.[134] Եւ գարձեալ Նիկոմիդիայու մէջ հիւրատուն մը պէտք է որ ունենայ Սուրբ Ուխտը, եւ անոր վրայ հաւատարիմ[135] միաբաններէն[136] վանահայր պաշտօնեայ մը ըլլայ[137] (գրչէն արտաքին լուսանցքին յաւելեալ) որպէս զի Արմաչ եկող գացող ուխտաւորները պահպանէ եւ խնամէ որ խեղճութեան մէջ չմնան: (Եւ այն վանքն ալ՝[138] եթէ արժան գտաւի՝ երկուց բիւրոց սրբոց նահատակութեան տեղը չինուի, որ եկող ուխտաւորաց յատկապէս ուխտատեղի մըն ալ կրնայ ըլլալ, թող եւ տեղին ընդարձակութիւնը եւ յարմարութիւնը, այլ եւ Սուրբ Ուխտին եկամուտն ալ կ'ըլլայ բարեպաշտ ուխտաւորաց եւ ժողովրդոց նուէրներով): Եւ ասոր պէս հաւատարիմ պաշտօնեայ եւ գործակալ մը Պոլիս պիտի ունենայ, որպէսզի եղած գրքերը ու լրագիրները կամ նամակները ու նուէրքները անկորուստ եւ ուղղակի հասցնէ վերոյիշեալ Նիկոմիդիայու գործակալին, եւ նա ալ անյապաղ եւ չտապով առանց վնասու եւ կորնչման վանքը պարտաւոր է հասցնել, որպէս զի դիւրութիւն ըլլայ ընթերցողաց եւ վանքական գործոց:

ԻԳ.[139] Նաեւ յատկապէս վանքին կառավարութիւնը պարտաւոր է ճանապարհը որքան որ հնար է դիւրացնել եւ կարճեցնել՝ մաքրել տալով եւ կամ ո եւ իցէ կերպիւ[140], այսինքն աւերած տեղերը չինել՝ կամուրջ պէտք եղած տեղը կառուցանել, եւ կորուկ ճանապարհ մը բանալ տալ եւ այլն, եւ այս բարերարութիւնները եթէ ըլլան վանքին առաւել

132 Յաւելեալ «տուած գրեանքը նշանակելու համար»:
133 Աւելցուած «չինել ու անոր մէջ դնել»:
134 ԻԲ. ջնջուած եւ ԻԴ. գրուած եւ այդ ալ ջնջուած ԻԵ. գրուած սրբագրիչէն:
135 Ջնջուած:
136 «մէկը» աւելցուած:
137 Ջնջուած «կարգուի» գրուած:
138 Աւելցուած փակագծով («այսինքն հիւրատունը»):
139 ԻՐ. ջնջուած ԻԵ. գրուած սրբագրիչէն եւ ջնջուած եւ ԻԶ. գրուած:
140 «եւ կամ»էն սկսեալ ջնջուած:

եւս չահ կ'ըլլայ՝ թէ յաճախ ուխտաւոր գալով[141] եւ թէ՛ եկած ուխտաւորներուն տրտունջը պակսելով. եւ այս գործն ալ կարող է վանքը կարգի մը դնել սայլ գլուխ հինգ կամ աւելի ղուրուշ հարկ դնելով թէ՛ կառավարչէն եւ թէ եկող ուխտաւորներէն պահանջել, վասն զի իրենց հանգստութեան համար է, որպէս զի կառավարք եւ ուխտաւորք հանգստութեամբ[142] չուտ երթեւեկութիւն ընեն[143]. եւ այն հաւաքուած տուրքը յայտնի է թէ վանքը մսխած[144] դրամը վճարելու համար պիտի ըլլայ, եւ կամ թէ վերստին աւրելու որ ըլլայ ճանապարհը նոյն ժամային վանքը այն հաւաքուած դրամովը չինել կարողանայ, բայց լաւ է եթէ կարելի ըլլայ վանքը սայլ, կառք եւ ձիանք ունենայ, որով կարծեմ քիչ օգնութիւն[145] չ'ըլլար:

ԻԴ.[146] Առաջնորդ վանահայրը եթէ վախճանի, կտակագրութիւն մը որ թողուած է անյապաղ պիտի կատարուի վերոգրեալ միաբանից կանոնին համեմատ, ապա թէ ոչ՝ խորհրդական անդամները տեղակալ վանահօր հետ ի միասին բոլոր ինչքերը[147] առանց խորհուրդ մը հարցնելու միաբանութեան կարող են վերցնել եւ[148] պահել ի գանձատանն, եւ կամ բէջատել եւ սպասել նոր ընտրուած Առաջնորդին գալուն, եւ հանդիսատես գտնուելով Առաջնորդն ալ՝ եթէ գանձատան վերաբերեալ բան մը վերցնել ու պահել հարկ ըլլայ՝ միաբան հաճութեամբ խորհրդական անդամոց վերցնեն ու պահեն: Բայց եթէ կտակ մը ունի[149] կատարուի, եւ այլն: Եւ զկնի թաղման Առաջնորդին միաբան հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ երիցագունից կամ խորհրդական անդամոց մէկը եւ[150] երկուքը ընտրելով եւ վիճակ ձգելով որ կողմին քուէարկութիւնը աւելի գտնուելու որ ըլլայ նոյն անձը պէտք է որ Առաջնորդ կամ Վանահայր կացուցանեն[151], եթէ վիճակներէն չուզեն նոյն ընտրուած անձը առաջնորդ՝ լաւ է որ իրենց վրայ առաջնորդ վանահայր մը կացուցանեն միաբանու-

141 Սրբագրիչէն «գնալով» վերածուած:
142 Ջնջուած «համար»էն սկսեալ:
143 «ընեն» ջնջուած վրան «համար է»:
144 «մսխած» ջնջուած եւ վրան «ճանապարհի խարճած»:
145 «օգնութիւն» ջնջուած վրան «օգուտ» գրուած:
146 ԻԴ. ջնջուած ԻԶ. գրուած եւ ջնջուած ԻԷ. գրուած:
147 «եւ թուղթերը» աւելցուած:
148 «նոյն ժամայն» աւելցուած:
149 «ունի» ջնջուած եւ «թողուցած է» գրուած:
150 «մէկը եւ» ջնջուած:
151 «բայց» աւլցուած:

թէնէն քան թէ օտար միաբանութենէ, եւ կամ իշխանաւորաց եւ վիճակաւորաց ընտրութեամբ եղող անձը ընդունին, թէ եւ միաբանութեամբ եւս ըլլայ ընտրածնին՝ չէ ընդունելի, որովհետեւ[152] կուսակցութեան եւ չհասիրութեան տեղի տալով կը խանգարի միաբանութեան կանոնը ու ընթացքը եւ կը կործանի միաբանական ուխտը, եւ այս գէշ ընթացքին համար է որ Հայոց ազգին վանքերուն մէջ գործ մը յառաջ չ'երթար ու լուսաւորութեամբ յարատեւ չի մնար, եւ միշտ տրտունջներ ալ պակաս չեն ազգիս մէջ այս գարշելի եւ ազգակործան կուսակցութեան եւ երկպառակութեան պատճառաւ, թող եւ բոլոր վանքերուն ինչք եւ ստացուածքներն ալ[153] ու հնութիւնները ալ կորնչեր են կերպ-կերպ կուսակցութեամբ եւ այսպիսի[154] դարաններ գործածուելով կողմնակցութեամբ[155] անազգասէր տգիտութեան:

«Հասկ», մարտ-ապրիլ 1972, էջ 118–124, մայիս-Հունիս, էջ 180–186

152 Աւելցուած՝ «նախ՝ վանքական կառավարութիւնը իր իրաւունքը եւ արտօնութիւնը կը կորսնցունէ եւ երկրորդ՝»:

153 «ալ» ջնջուած:

154 «եւ այսպիսի» ջնջուած ու աւելցուած՝ «եւ անարժան առաջնորդի ձեռօք»:

155 «կողմնակցութեամբ» ջնջուած եւ ստորին լուսանցքին աւելցուած «մանաւանդ այսպիսի կողմնակցութեամբ դարաններ»:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՅՑ ԱՐՄԱՇՈՒ

Յօդ. Ա.- Դպրեվանուց հիմնական սկզբունքն է եկեղեցականութեան փափաքողներն յարմարապէս պատրաստել իրենց կոչման եւ կեանքին, եւ ոչ թէ խումբ մը աշակերտներ դաստիարակել եկեղեցական ընելու համար: Այս սկզբամբ է որ կ'ընդունուին չափահաս ուսանողք, որք յօժարական կը ներկայանան խնամակալութեան:

Յօդ. Բ.- Ընդունելութեան պայմաններն են. 19էն 21 տարիք, նախակրթական ուսմունք, առողջ կազմ. եկեղեցական յօժարութիւն, եւ ծնողաց հաւանութիւն:

Յօդ. Գ.- Սանունք կ'ապրին վարժարանին մէջ ընդ անմիջական հսկողութեամբ ներքին Տեսչին եւ ընդ վերին հսկողութեամբ Վերատեսչին:

Յօդ. Դ.- Ուսանողական ընթացքը կը պարունակէ վեց դասարան եւ մի լրման տարի:

Յօդ. Ե.- Առաջին դասարանը լրացնող աշակերտք դպրութեան աստիճան կ'ընդունին:

Յօդ. Զ.- Երրորդ դասարանը լրացնող աշակերտք սարկաւագութեան կը կոչուին եթէ քսանումէկ տարեկան են: Եթէ չեն, անոնց համար յատուկ կարգադրութիւն կը լինի Վանահօր կողմէ: Ի ձեռնադրութեան կը լինին Միաբան Արմաշու՝ եթէ կանխաւ ուրիշ վանուց Միաբանութեան չեն պատկանիր:

Յօդ. Է.- Երրորդ դասարանը աւարտելէն յետոյ կուսակրօն եկեղեցականութեան յանձնառու չեղողներ աշակերտութենէ կ'արձակուին՝ թէ՛ իսկ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան յօժարութիւն ունենան:

Յօդ. Ը.- Վեցերորդ դասարանը աւարտողներ աբեղայութեան ձեռնադրութիւն կ'ընդունին եթէ քսանուչորս տարեկան են: Չեղողներուն համար յատուկ կարգադրութիւն կը լինի Վանահօր կողմանէ:

Յօդ. Թ.- Լրման տարւոյն մէջ գլխաւոր ճիւղերու վարժութիւններ կը կատարեն եւ յատուկ գրութիւն կամ ճառ (thése) կը պատրաստեն՝ որոշեալ աստուածաբանական նիւթի վրայ: Ի վերջոյ ընթացաւարտք վկայական եւ վարդապետական աստիճան կ'ընդունին:

Յօդ. Ժ.- Դասարան փոխելու եւ ընթացք աւարտելու որոշմունք կը տրուին Վերատեսչին նախագահութեամբ եւ ուսուցչաց ներկայութեամբ

կազմեալ Տնօրէն ժողովով, տարեկան աշխատութեանց եւ քննութեանց արդեանց համեմատ:

Յօդ. ԺԱ.–Ուսումնական ծրագիրը պիտի պարունակէ հետեւեալ առարկաները.

Կրօնական ճիւղէն

Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայոց եկեղեցւոյն

Սուրբ Գիրք, ներածութիւն, քննաբանութիւն եւ մեկնաբանութիւն Աստուածաբանութիւն՝ բնական, տեսական եւ բարոյական Պատմութիւն ազգային եկեղեցւոյ եւ եկեղեցական մատենագրութեան

Ծիսագիտութիւն, տօնք, ծէսք, ժամագիրք, պատարագ, Մաշտոց Կանոնագիտութիւն, սկզբունք եկեղեցական իրաւանց, կանոնք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ

Բեմբասացութիւն, սկզբունք եւ վարժութիւնք սրբազան բեմբասացութեան

Ձայնագրութիւն, կանոնք եւ վարժութիւն:

Լեզուական ճիւղէն

Հայերէն, քերականութիւն, գրականութիւն եւ մատենագրութիւն Տաճկերէն, քերականութիւն, գրութիւն եւ խօսակցութիւն Գաղղիերէն, քերականութիւն, գրութիւն եւ խօսակցութիւն Յունարէն եւ Լատիներէն, սկզբունք

Ուրիշ հին եւ կենդանի լեզուք ըստ պարագայից:

Գիտական ճիւղէն

Չափական, թուաբանութիւն, հանրահաշիւ, տոմարակալութիւն, երկրաչափութիւն, եռանկիւնաչափութիւն

Բնական, դիտելիք, բնական պատմութիւն, բնագիտութիւն, եւ բնալուծութեան սկզբունք

Փիլիսոփայական, տրամաբանութիւն եւ հոգեբանութիւն Իրաւաբանական, ընդհանուր օրէնսգիտութիւն, օսմանեան օրէնք Առողջաբանական, սկզբունք մարդակազմութեան:

Պատմական ճիւղէն

Պատմութիւն սրբազան, ազգային, օսմանեան եւ ընդհանուր, պատմութիւն կրօնից, փիլիսոփայութեան եւ մատենագրութեան, Աչխարհագրութիւն –Տաճկաստանի եւ ընդհանուր, եւ տիեզերագրութիւն:

Յօդ. ԺԲ.–Այդ առարկայք վեց տարիներու վրայ պիտի բաշխուին, եւ իւրաքանչիւր տարւոյ ծրագիրը ուսուցչաց խորհրդակցութեամբ պիտի որոշուի ի Տնօրէն ժողովի, եւ իւրաքանչիւր ուսուցիչ պիտի ջանայ տարեկան բաժինը աւարտել:

Յօդ. ԺԳ.–Ընթացաւարտ սանուն պարտաւոր են երկու տարի եւս դպրոցական կամ վարչական գործոց վարժութիւն ընել, Դպրեվանուց կամ Պատրիարքարանի կամ մեծ Առաջնորդարանաց մէջ, եւ այդ պայմանաժամը լրանալէ յետոյ պաշտօններու անցնիլ:

Յօդ. ԺԴ. –Սանուն դպրոցական զգեստ կը հագնին մինչեւ սարկաւագութիւն, եւ վերարկու կը գործածեն յեկեղեցւոջ եւ պաշտօնական առիթներու մէջ, իսկ անկէ յետոյ եկեղեցական տարազ կը գործածեն ըստ պատշաճի:

Յօդ. ԺԵ. –Սանուն աշակերտական կենաց մէջ կը մնան մինչեւ վեցերորդ դասարանի աւարտումը, եւ ցորչափ ներքին Տեսչութեան ձեռաց ներքեւ կը մնան ի վարժարանի՝ բնաւ վանական կամ միաբանական իրաւունք չեն վայելեր:

Յօդ. ԺԶ. –Սանուն մինչեւ սարկաւագութիւն Դպրեվանքէ չեն մեկնիր: Երրորդ տարւոյ արձակուրդի միջոցին Վերատեսուչն կը թոյլատրէ անոնց վանքէ դուրս չրջագայութիւն մը ընել, սահմանեալ օր մը որոշելով: Իսկ սարկաւագութեան միջոցին Վերատեսուչը պատշաճ առիթներու մէջ կրնայ թոյլատրել մասնաւոր չրջագայութիւններ:

Յօդ. ԺԷ.–Սանուն, որք վարժարանի մէջ ժամանակ մը ուսանելէ յետոյ կուսակրօն եկեղեցականութենէ կը հրաժարին, պարտաւոր են Դպրեվանուց մէջ անցուցած տարիներուն չափ ձրիաբար ծառայել կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքարանի տրամադրութեան ներքեւ:

Յօդ. ԺԸ.–Սանուն ամենայն ինչ Դպրեվանքէ կ'ընդունին ի կիրառութիւն. բնաւ բան մը բերելու պարտաւոր չեն, եւ ի մեկնելն կամ ի մերժիլն բնաւ բան մը տանելու իրաւունք չունին:

Կանոնագիրս ընկալեալ եւ վաւերացեալ գոլով ի Խառն ժողովոյ Ազգային Կեդրոնական վարչութեան, ի գումարման անդ իւրում որ ի 29 յուլիսի տարւոյս՝ հրամայեմք զգործադրութիւնն:

– 24 Սեպտեմբերի 1892-ի ի Պատրիարքարանի Հայոց ի Կոստանդնուպոլիս. (Ստորագրեալ) Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ

ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Վասն ճշդութեան ընդ բնագրին. (Ստորագրեալ) Ի դիմաց Խնամակալութեան, Ատենապետ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ
Ի հաստատութիւն եւ ի վաւերացում օրինակիս,
յԱրմաշ 31 դեկտեմբերի 1892, Փ. Վանահայր եւ
Վերատեսուչ Դպրեվանուց
ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԱՑ

1. Դպրեվանուցս Սանուկք, որ Սարկաւագութեան ձեռնադրութիւն ընդունած են, պաշտօնեայք են Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, Միաբանք են Ս. Ուխտին Արմաշու եւ կը մնան աշակերտք ուսումնարանի Դպրեվանուց:

2. Պարտաւոր են կրօնական գիտութեանց, ընդհանուր զարգացման, եկեղեցական եռանդեան եւ գործունեայ առաքինութեանց մէջ ի յառաջադէմն նկրտիլ հաւասարապէս:

3. Պարտաւոր են իրենց ուշն ու ջանքը դարձնել այն պատրաստութեանց, որք կարեւոր են ի բոլորանուէր ծառայութիւն Ազգային Եկեղեցւոյն:

4. Ըստ ուխտին իւրեանց պիտի պահեն ինչ որ կանոնք Եկեղեցւոյ կ'օրինադրեն վանական կամ կուսակրօն եկեղեցականաց պարկեշտութեան եւ սրբութեան մասին:

5. Միաբանական կամ վանական պարտքերն եւ իրաւունքներն պիտի համաձայնին Դպրեվանուցս համար հաստատեալ յատուկ պայմանաց:

6. Սարկաւագունք կը մասնակցին Արմաշու Միաբանութեան գանձանակին արդեանց՝ քառորդ բաժնի չափով ըստ վաղեմի սովորութեան: Իրենց իրաւունքին հսկողն ու գանձողը եւ արդիւնքը պահողը Վերատեսուչն է:

7. Վերատեսչին մօտ կը պահուին եւս ուրիշ որ եւ է կերպով սարկաւագաց պատկանող դրամները, եւ նորա ձեռօք կը ծախսուին պիտանի իրաց, իւրաքանչիւրին յօժարութեան համեմատ:

8. Արձակուրդի միջոցին կամ ի պահանջել հարկին Դպրեվանքէ դուրս բացակայութիւնք կը ներուին Վերատեսչէն խնամակալութեան հրահանգաց համեմատ, չափաւոր եւ որոշեալ ժամանակով, եւ փոփոխակի կարգով: Դպրեվանուց արկղը յատուկ ծախք չճանաչէր այդ մասին:

9. Սարկաւագաց ուսանողական կեանքը է մեւնոյն ընդհանուր աշակերտական կենաց եւ վարժարանական ներքին կանոնագրին պահանջածը: Սարկաւագաց զարգացման վիճակը կը նկատուի իբրեւ հիմն կատարելագոյն գործադրութեան:

10. Սարկաւագաց անմիջական հսկողն է Տեսուչն, թէ յուսումնարանի եւ թէ ի շրջագայութեան:

11. Սարկաւագունք պիտի ունենան առանձինն սերտարան եւ առանձինն զբօսարան, եւ ընկերակցութիւնն իրենց մէջ պիտի ամփոփուի:

12. Սերտարանի եւ զբօսարանի մէջ յատուկ հսկող չունին, այլ անձամբ անձին նախանձախնդիր պիտի լինին դասարանական եւ ընկերական պահանջից:

13. Սարկաւագունք կենցաղական միակերպութիւն պիտի պահեն ըստ ամենայնի, եւ պիտի զգուշանան անձնական գործերէ եւ ձեւերէ, ինչպէս նաեւ ծխախոտի եւ ըմպելեաց կիրառութենէ:

14. Արգիլեալ է անհրաման ուսումնարանէ ելնելը, այլ ներեալ է երթալ Վերատեսչին մօտ նախապէս Տեսչին իմաց տալով:

15. Ուսումնական զբաղանքին պիտի համակերպի դասացուցակի պահանջից եւ դասատուաց հրահանգներուն: Մասնաւոր աշխատութիւնները կարող են կատարել միայն պարտաւորեալ աշխատութիւնները աւարտելէ յետոյ, եւ ըլլալիք աշխատութեանց մասին Տեսչին հաւանութիւնն ալ առնելով:

16. Եկեղեցւոյ, աղօթից, ուսման, դասախօսութեանց, սեղանի, զբօսանաց, շրջագայութեան, ննջելոյ եւ զարթնլոյ ժամանակները ընդհանուր ուսումնարանի համար հաստատուած ցուցակաց հետ նոյն են: Միայն ներեալ է Սարկաւագաց կէս ժամով յապաղել պառկելը կամ կանխել անկողնէ ելնելը:

17. Եկեղեցւոյ մէջ պիտի կատարեն իրենց աստիճանին սեփական պաշտօնավարութիւնները ըստ հաստատեալ կարգին: Ժամերգութեանց ժամանակ պիտի մասնակցին երգեցողութեանց եւ դասապետութիւն պիտի վարեն փոխանակաւ:

18. Այս կանոնաց զանցառութիւնները կրնան հրաւիրել յանդիմանութիւն կամ պատիժ, որք կը տրուին Տեսչին կամ Վերատեսչին կողմանէ ըստ ծանրութեան պարագայից:

Ի հաստատութիւն
Փ. Վանահայր եւ Վերատեսուչ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

«Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին
առթիւ. 1889–1914», էջ 389–392, 395–397:

Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ

ԱՐՄԱՇԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Վանքի եւ միաբանութեան զարգացման Բ. շրջանը կ'ընդգրկէ 1786–1865: Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի (1763–80) էջմիածնի մէջ սկսած վերանորոգչական մեծ շարժումը արձանգանգ գտած է նաեւ Կ. Պոլիս, ուր Զաքարիա Բ. Փափազեան (1773–81-82) կաղզուանցի Պատրիարքն իր մասնաւոր հոգածութեան առարկայ դարձուցած է Արմաշի վանքը՝ հոն ղրկելով իր ձեռնասուն Բարթուղիմէոս եպս. Կապուտիկեանը, որ կը հանդիսանայ վանքին առաջին եւ իսկական վերանորոգիչը[1]: Բարթուղիմէոս վերակազմեց միաբանութիւնը, հիմէն նորոգեց Զարխափանի տաճարը, կանոնաւոր Ուսումնարան մը հաստատեց եւ Մատենադարանը կազմակերպեց, ինչ որ կը նշանակէ, թէ բաւական թիւով ձեռագիրներ հաւաքուած էին հոն:

Հակառակ Բարթուղիմէոսի՝ վանքի վերելքին համար թափած բուռն ջանքերուն, Զագըր-Հասան անունով բռնապետ մը (տէրէպէյի), անճնական վրէժխնդրութեամբ եւ մոլեռանդութեամբ բոցավառուած, յարձակեցաւ վանքին վրայ եւ կրակի տուաւ բոլոր շէնքերն ու Մատենադարանը: Այսպէս հրդեհի կեր եղան բոլոր ձեռագիրները, որ 2 դարերէ ի վեր խնամքով հոն հաւաքուած էին: Ո՛վ գիտէ, դարերու ընթացքին քանի՛ հազարաւոր թանկագին գրչագիրներ, հայ մշակոյթի անփոխարինելի գանձարաններ վայրագ հորդաներու ձեռքով անդարձ կորած են: Այսպէս ալ չ'ոչնչացա՞ն մինչ 1915ի Հայկական ջարդերու միջոցին Արմաշի Մատենադարանին 223 ձեռագիրները մոլեռանդ խուժանին ձեռքով:

Հանգուցեալ Զաւէն Պատրիարքն այս տարի հրատարակուած «Պատրիարքական յուշեր»ուն մէջ հետեւեալ տողերը կը գրէ Արմաշի վանքի մասին. «Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնայ վանքը տարագրութեան առեն (1915) պարպուեցաւ, եւ աշակերտները Պոլիս բերուեցան... եւ վանահայրը, միաբաններն ու ուսուցիչները տարագրուեցան Գոնիա եւ այլուր: Այն առեն վանքը կողոպտուեցաւ եւ հոն այդ գաւառին համար երկրորդական թուրք վարժարան մը հաստատուեցաւ կառավարութենէն: Սակայն զինադադարի առեն թուրքերը լքեցին վանքը, եւ Նիկոմիդիացի հայերը Արմաշցիներու հետ նորէն տիրացան անոր՝ գիւղին

1 Արմաշի վանքին 25-ամեայ յոբելեանը, էջ 9:

մէջ հաստատուած չէրքէզները վանելով: Նիկոմիդիոյ Տ. Ոսկի քհյ. Պիպիեանի գլխաւորութեամբ աշխատելով գտան Զարխափանի պատկերը չրջակայ յոյն գիւղի մը մէջ եւ փոխադրեցին Արմաշ: Իսկ վանքին եկեղեցական գոյքերն ու գգեստները Նիկոմիդիոյ կառավարական չէնքին մէջ գտան, եւ ամէնը հաւաքեցին»:[2] Դժբախտաբար չի յիշուիր, թէ ձեռագիրները ի՞նչ եղան:

Բարթուղիմէոս եպս. վախճանեցաւ սիրտի ցաւէն (1809): Բարթուղիմէոսի մահէն ետքը, մանաւանդ Պօղոս եպս. Գարագոչեանի, Ստեփաննոս Աղաւնի Զարքարեան արքեպս.ի եւ պատրիարքի (1831–39, 1840–41) [օրով] վանքը, ուսումնարանը եւ յարակից շէնքերը վերստին նորոգուեցան, եւ նոր շէնքեր աւելցան: Մանաւանդ ծաղկեցաւ դպրոցը՝ ուսումնապետեր ունենալով Տէրոյենց Պատուելին, Մուրատ Վարժապետ եւ Յովհաննէս քհյ. Մավեան, որ գրեց Արմաշի պատմութիւնը[3]: Ստեփաննոս վրդ. Մաղաքեանի օրով (ապա պատր. տեղապահ 1861–63) վանքին տպարանը հաստատուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ «Յոյս» հանդէսը Գէորգ վրդ. Ալիքսանեանի խմբագրութեամբ:

Գ. շրջան.1866–1888 Սահմանադրութեան հռչակումով (1860–1863), նոր թեմեր կազմուեցան, եւ Արմաշի վանքը դադրեցաւ առաջնորդարան ըլլալէ, ինքնուրոյն վարչութեան մը ենթարկուեցաւ: Միաբանութիւնն ու ուսումնարանը ծաղկեցան մանաւանդ Գէորգ վրդ. Ալիքսանեանի եւ Խորէն վրդ. Աչըգեանի (ետքը պատրիարք 1888–1894) օրով: Անոնց նպատակն էր Արմաշը դարձնել «Թրքահայոց Վենետիկը»:

Նոր Շրջան. 1889–1914.

Սահմանադրութեան չնորհիւ ուսումն ու գիտութիւնը տարածուեցան: Անհրաժեշտ պահանջ դարձաւ ուսեալ հոգեւորականութեան պատրաստութիւնը: Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի բացումը (1874ին) խրախոյս եղաւ նման հաստատութիւն մը հիմնելու թրքահայոց համար: Շնորհիւ Օրմանեանի եւ Աչըգեանի ջանքերուն, Արմաշի վանքը վերակազմուեցաւ 1889էն սկսեալ: Մասնաւոր խնամակալութիւն մը կազմուեցաւ հարուստ ազգայիններէ եւ ուսեալ հոգեւորականներէ եւ նիւթապէս ապահովուեցաւ վանքը, եւ Արմաշը դարձաւ «Դպրեվանք Պատրիարքութեան հայոց Կ. Պոլսոյ»: Օրմանեան եւ եղիշէ Դուրեան, բանիբուն վարդապետները Դպրեվանքը հասցուցին իր վերելքի գագաթնակէտին: Անոնց պատրաստած աշակերտներն են, որ թրքահայ թեմերու առաջ-

2 Զաւէն արքեպս. «Պատրիարքական յուշեր», տպ. Գահիրէ, 1947, էջ 286:

3 Արմաշի վանքին 25-ամեայ յոբելեանը, էջ 10–18:

նորդներն ու վոխանորդները եղան եւ տարագրութեան մինչեւ անոնց մէ չատեր հայ ժողովուրդին հետ նահատակուեցան[4]: Օրմանեանի հասցուցած առաջին սերունդէն Բարգէն վրդ. Կիւլէսէրեան բարձրացաւ կիլիկիոյ Աթոռը, Զաւէն վրդ. Եղիայեան պատրիարք ընտրուեցաւ եւ Թորգոմ վրդ. Գուշակեան բազմեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռին վրայ:

Օրմանեանի եւ Դուրեանի ջանքերով Արմաշի ձեռագիրներու եւ տպագրուած գիրքերու մատենադարանն ալ կանոնաւորուեցաւ եւ ճոխացաւ: Եթէ ակնարկ մը նետուի Արմաշի ձեռագիրներու յիշատակարաններուն եւ անոնց կրած «կնիք»ներուն վրայ, կարելի է տեսնել, թէ մեր ցուցակագրած 223 ձեռագիրները մեծագոյն մասամբ հաւաքուած են ԺԹ. դարուն[5]: Ամենամեծ թիւով ձեռագիրներ (30 կտոր) նուիրած են Դպրեվանքին. Ստեփանոս Աղաւնի Զաքարեան պատրիարք (1831–39 եւ 1840–41), եւ Ստեփանոս Մաղաքեան պատր. եւ տեղապահ (1861–63) եւ ապա Պօղոս արքեպս. Թագթագեան Պրուսացին (պատրիարք (1863–69) 27 կտոր, եւ Տ. Բարգէն Կիւլէսէրեան վրդ.ի յորդորանքով Քիրէճեան ընտանիքը նուիրած է 20 ձեռագիրներ 1897ին: Պօղոս վարդապետ նուիրած է ԺԹ. դարուն սկիզբը 9, Թադէոս վրդ.11, Գէորգ արքեպս՝. 5, Եղիչէ Դուրեան՝ 7, Գրիգոր վրդ. Ալեմտաղցին՝ 5, եւ այսպէս մասնաւոր անհատներու նուէրներով կազմուած է Դպրեվանքին 223 ձեռագիրներու ժողովածուն:

Երբ մենք Արմաշ հասանք, դեռ ձեռագիրներու ցուցակ կազմուած չէր: Առաջին անգամ չէր, որ պիտի ձեռնարկէինք ձեռագիրներու ցուցակագրութիւն: Արդէն կազմած էինք Սեւանի վանքին (անտիպ) եւ Խաչիկ վրդ. Դատեանի ձեռագիրներու ցուցակները[6]:

ԱՐՄԱՇԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ԱՐԺԷՔԸ

Բովանդակութեան համաձայն Արմաշի ձեռագիրներուն պարունակած նիւթերը բաժնելով զանազան գլուխներու՝ պիտի խօսինք անոնց արժէքի մասին:

1) ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՐԺԷՔ

ա) Հնութիւնը.

4 Տե՛ս Զաւէն. արքեպս.ի «Պատրիարքական յուշեր», վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 127–140:

5 Տե՛ս «Համապատկեր Արմաշի ձեռագիրներուն» վերջին սիւնակը՝ Ծանօթութիւններ:

6 Վերջինս հրատարակուած 1894, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի:

Պէտք է խոստովանիլ, թէ Արմաշի ժողովածոն հնագոյն կամ երկաթագիր ձեռագիրներ չունի, կարգ մը ձեռագիրներ մագաղաթեայ երկաթագիր պահպանակներ միայն ունին, որոնք մեծ մասամբ Ս. Գրոց հատուածներ կը պարունակեն: Ամենահին գրչագիրներն են՝ 1) Նանայի՝ Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին՝ գրուած 1351ին (թիւ161), 2) Մեկնութիւն Ղուկասու՝ Իգնատիոսի եւ կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ՝ գրուած 1354 (թիւ 216): 3) Աւետարան մը՝ գրուած 1433-ին: 4) Մաշտոց ձեռնադրութեան՝ գրուած 1449ին: 5) ԺԶ. դարուն գրուած ունինք 4 ձեռագիրներ, ամէնքն ալ բոլորգիրով, միւսները գրուած կամ արտագրուած են ԺԷ., ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն: Հակառակ վերջին դարերուն գրուած ըլլալուն, անոնցմէ ոմանք արտագրուած են հին եւ վաւերական օրինակներէ, ինչպէս գրիչներն ալ մասնաւորապէս կը յիշեն:

բ) Նիւթը եւ արուեստը.

Մեր ձեռագիրները գրուած են սովորական ողորկ եւ փայլուն թուղթի վրայ: Միայն 5 ձեռագիրներ գրուած են մագաղաթի վրայ, ասոնք են.

ա) Ընդարձակ Կանոնագիրք (թիւ 38)

բ) Եպիփան Կիպրացւոյ՝ Յաղագս Երգոց Սաղմոսարանի եւ Սաղմոս (թիւ 43, մասամբ մագաղաթ, մասամբ թուղթ)

գ) Տօնացոյց (թիւ 205)

դ) Շարական (թիւ 214)

ե) Աղօթագիրք Կիպրիանոս (թիւ 222)

Մանրանկարչութեան, այսինքն՝ պատկերներու, խորաններու լուսանցազարդերու տեսակէտներով մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ թիւ 43ը գրուած 1607ին, որ ունի Դաւթի նկարը՝ քնար ի ձեռին եւ Մովսէսի, Եղեկիայի, Եսայիի, Ամբակումի, Յովնանու եւ Աննայի բազմագոյն նկարները սքանչելի արուեստով նկարուած: Թիւ 222, Աղօթագիրք Կիպրիանոս՝ գրուած՝ 1652ին, սիրուն եւ բազմագոյն պատկերներ ունի Ներսէս Շնորհալիի, Գրիգոր Նարեկացիի, Կիպրիանոսի, Յակոբ Տեառնեղբօր, Պաւղոս Ճգնաւորի, Ստեփանոս Նախավկայի, Փոկաս Հայրապետի եւ Մարիամ Աստուածածնի՝ հրաշալի զարդագիրներով եւ լուսանցազարդերով: Գեղեցիկ, բազմագոյն պատկերներ, զարդագիրներ, լուսանցազարդեր, խորաններ ունին նաեւ թիւ 218 եւ 237 գանձարանները՝ գրուած ԺԶ դարուն, թիւ 216 Մեկնութիւն Ղուկասու՝ գրուած 1354-ին, թիւ 214 Շարականը՝ գրուած ԺԴ–ԺԵ դարուն եւ թիւ 215 Շարականը՝ գրուած 1590ին, թիւ 212ը՝ Քարոզգիրք Տաթե-

ւացիի՝ գրուած 1418ին, թիւ 207ը՝ գրուած 1449ին, թիւ 197ը՝ Գիրք հարցմանց, գրուած 1545ին Տաթեւացիի նկարով, թիւ 175 Մեկնութիւն Յովհաննու՝ գրուած ԺԵ դարուն եւ թիւ 145, 147 Աւետարանները՝ գրուած 1433 եւ 1539 թուականներուն եւ ուրիշներ, որոնք ԺԵ, ԺԶ եւ ԺԷ դարերուն մանրանկարչական հայ արուեստը կը պատկերացնեն:

Կազմի տեսակէտով ալ Արմաշի ձեռագիրները որոշ արժէք մը կը ներկայացնեն: Անոնք ընդհանրապէս կաշեկազմ են բերանակապով, աղուոր կաշի քանդակներով եւ արծաթէ ու ոսկիէ զարդարանքով եւ խաչով, որոնցմէ չատեր սակայն կապտուած են իրենց արժէքաւոր զարդերէն: Այս տեսակէտով մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են թիւ 6, 7, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 25, 48, 50, 57, 69, 71, 105, 166, 167, 170, 175, 194, 197, 216 եւ 218 ձեռագիրները, որոնք կլոր, խաչաձեւ, աստղաձեւ կաշեքանդակներ, մէջտեղ խաչելութեան պատկերներ կամ խաչ ունին եւ ծայրերն ալ սովորաբար մետաղապատ եւ կոստղած են:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Ա.) Ս. Գիրք եւ անվաւերականներ

1) Ս. Գիրք

Արմաշի ժողովածոն ունի 4 Աւետարաններ, ամէնքն ալ գրուած բոլորգիրով, որոնցմէ հնագոյնը գրուած է 1433ին եւ ունի գեղեցիկ մանրանկարներ եւ պատմական յիշատակարաններ, միւս Աւետարաններն ալ ունին աւելի կամ նուազ սիրուն մանրանկարներ, Աւետարանիչներու պատկերներ, խորաններ, լուսանցազարդեր եւ զանազան ձեւի զարդագիրներ. թիւ 147ը գրուած է 1539ին, թիւ 223ը՝ 1615ին եւ թիւ 148ը՝ 1639ին: Ժողովածոն ունի 2 Սաղմոս՝ թիւ 43 եւ 78, գրուած 1607ին եւ 1811ին: Թիւ 43ը՝ Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետի Հաղբատի վանքին մէջ գտած եւ թարգմանիչներու գրած սաղմոսարանին արտագրութիւնն է, լուսանցքներուն վրայ նշանակուած են ա՛յլ սաղմոսարաններու տարբերութիւնները: Յովհաննէս Գառնեցիի յիշատակարանը, զոր հրատարակած է Հ. Զարբհանելեան (Պատմ. հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1886, էջ 596) աւելի կատարեալ է ձեռագրիս մէջ: Թիւ 78 Սաղմոսարանն ունի 150 սաղմոսներ, աւելի նման եբրայական բնագրին, քան տպագիրը:

2) Անվաւերականներ

Արմաշի ժողովածոն անվաւեր գրութիւններէն ունի հետեւեալները՝ 1) Կտակը երկոտասան Նահապետաց. այսինքն՝ Ռուբէնի, Շմաւոնի, Ղեւեայ, Յուդայի, Զաբուղոնի, Դանայ, Նեփթաղիմայ, Գադայ, Ասերայ, Յովսեփայ եւ Բենիամինի (թիւ 11, գրուած 1597-ին): Նոյն ձեռագրին մէջ պահուած են 2) «Պատմութիւն Ասանէթայ կնոջն Յովսէփայ». 3) «Մահ Դանիէլի Մարգարէին». 4) «Պատմութիւն եւ յիշատակարանք որ եղեն վասն Քրիստոսի». 5) թիւ 5-ի մէջ քաղուած մը կայ «Ի Տեսլենէն Պետրոսի Առաքելոյն». 6) թիւ 49. «Պատմութիւն Հանդերձից Տեառն եւ դաստիարակին եւ պատկերին» եւ «Պատմութիւն Ադամայ Նախահորն վասն զղջման եւ զգաստութեան լսողաց» եւ այլն:

Ասոնք եւ ասոնց նման բազմաթիւ հին եւ նոր կտակարաններ եւ ա՛յլ անվաւերականներ կը գտնուին հայ ձեռագիրներուն մէջ: Անոնց մեծ մասին յունարէն, ասորերէն եւ լատիներէն բնագիրները եւ ուսումնասիրութիւնները հրատարակուած են եւրոպացի գիտնականներու կողմէ, ինչպէս՝ Սինկէր, Գոստէր, Ֆապրիկիոս, Կաուչ, Ֆ. Շնապ, Սիլման, Էվալդ, Միյն, Տոթք. Վիլկինս, Ուիստոն եղբայրներ, Րինկ եւայլն:

Ասանէթի պատմութեան հայերէն խմբագրութիւնը ուսումնասիրած է Ա. Կարրիէր: Հայերէն լեզուով պահուած անվաւերականները ուսումնասիրած են առաւելապէս Հ. Յովսէփ Գաթրճեան եւ Հ. Յ. Տաշեան:

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած 12 նահապետաց կտակներուն, մանաւանդ Բենիամինի կտակին խմբագրութիւնը կը տարբերի Վենետիկ հրատարակուածներէն եւ ինքնայատուկ խմբագրութիւն մը կը կազմէ ընտիր ընթերցումներով, յաւելումներով եւ յապաւումներով: Կան նաեւ մանր անվաւերականներ, ինչպէս Յիսուսի զգեստներու մասին «Վասն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» վերտառութեամբ եւ կամ «Հարցմունք Հերովդէի եւ պատասխանի մոգաց Թագաւորաց» (թիւ 186 եւայլն): Թ. 54-ի մէջ «Վասն Աստուածաչունչ գրոց». վերտառութեամբ գրութեան մը մէջ կը թուէ Հին Կտակարանի գիրքերը, որոնց թիւը 50-ի կը հասցնէ փոքր մարգարէներով եւ կտակներով եւ 36-ի՝ առանց անոնց եւ Նոր Կտակարանի գիրքերը, որոնց թիւը 30-ի կը հասցնէ եւ անոնց մէջ կը տեղաւորէ «Բ.Թուղթ Կորնթացւոց եւ Թադէոսին» եւ կը յաւելու. «Եւ որպէս ասէ Կղեմ եւ Անանիա Դամասկացի թէ՝ երեք այլ գիրք ընկալաք յհեղեցի, որ է ընթերցուածն Յակոբայ եւ Բ(2) կաննոնք, առաքելոցն բանք, Յուստոսի Գիրք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ եւ քարոզութիւն Պետրոսի...:»

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳԻՐՔԵՐԸ.

Շարականներ եւ գանձարաններ.

Մեր ժողովածոն ունի երկու ձեռագիրներ Շարականի: Թիւ 214-ը՝ բոլորգիրով մագաղաթի վրայ, գրուած է հաւանականաբար ԺԴ–ԺԵ դարուն: Շարականներու դասաւորումը բոլորովին կը տարբերի տպագիրներէն եւ ա՛յլ ձեռագիրներէն, եւ կարգ մը շարականներ տպագիրներու բաղդատմամբ կը պակսին ձեռագրիս մէջ, այսպէս օր. հարցերը: Հետաքրքրական է նաեւ, որ տպագիրներու մէջ կը պակսին «Ո՛վ հրաշալի Նախահարք» շարականին վերջին երեք տուները, որոնք ուղղուած են երկաբնակներու դէմ: Ցիշենք միայն վերջին տունը. «Գեղեցիկ չառաւիղ յարմատոյ սրբոց հարցն, վերաբուսեալ ծաղիկ յարմատոյ, մեծ վկայն Քրիստոսի սուրբն Դէոսկորոս ոչ հաւանեալ անաւրէն ժողովոյն, նզովեաց զԼեւովն եւ՝ զդովմարն իւր պիղծ»:

Իւրաքանչիւր տօնի յատուկ շարականներու խումբերը Ստեփանոս Սիւնեցիի հետեւողութեամբ կանոն բառով յատկանշուած են, ինչպէս բոլոր շարականներու մէջ, իւրաքանչիւր կանոնի մէջ ալ զատորոշուած են Օրհնութիւնները, Մեծացուցէները, Ողորմեաները, Մանկունքները եւ Տէր յերկնից-ները եւ Արեւագալի երգերը եւ երբեմն ալ մասնաւորապէս յիշատակուած են, թէ շարականները գիշերային, ճաշու եւ երեկոյեան ժամերգութեանց միջոցին պիտի երգուին:

Շարականները սովորաբար 3 տուներէ կը բաղկանան:Թիւ 215 շարականը կարգ մը կանոններ եւ շարականներ չունի, գրուած է 1590-ին եւ ինչպէս գրիչը կ'ըսէ. «Ի յընտիր աւրինակէ Խըլկըցոյ». այսինքն Սիսի շարականներու յարգարիչ Գէորգ Խուլ վարդապետին (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, էջ 442. 556 եւ այլն): Շարականներու կարգաւորումը տպագիրներու նման է. հարցերը պահուած են, եւ շարականներու առջեւ ի՛նչ ձայնի ըլլալը յիշուած է եւ անոնք հին խազերով նօթագրուած են: Բացի այս շարականներէն, ժողովածոն ունի 3 Գանձարաններ. Թիւ 17 Գանձարանը կամ Գանձատետրը լիակատար ժողովածուներէն մէկն է, ունի 108 գանձեր: Գանձերու վերնագիրներուն մէջ նշանակուած են ի՛նչ տօներու առթիւ գրուած ըլլալը եւ երգուիլը եւ հեղինակներուն անունները: Իւրաքանչիւր գանձ ունի տաղ մը, յորդորակ մը եւ մեղեդի մը կամ մեղեդիներ:

Մեղեդիները միշտ, իսկ տաղերն ու յորդորակները յաճախ խազերով նօթագրուած են: Թիւ 17-ին մէջ ամենէն աւելի տաղեր ունին Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց, որուն համար Թովմա Մեծոփեցին կ'ըսէ. «Բազում երգս գանձուց եւ տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան»: Ան վաթսուն տարեկան հասակին մէջ աշակերտեցաւ 1409-ին Գրիգոր Տաթեւացիին[7]: Ձեռագրիս մէջ անոր վերագրուած 36 տաղերէն կամ գանձերէն գուցէ քանի մը հատը Գրիգոր Աղթամարցի՝ (ԺԶ. դար) սիրերգող կաթողիկոսը գրած է: Մկրտիչ Նաղաչին (ԺԵ. դար), Ամիդի արքեպիսկոպոսը կը վերագրուին 23 տաղեր, Ներսէս Շնորհալիին՝ 22 եւ Խաչատուր Կեչառեցիին՝ «Ողբ»ի եւ «Աղեքսանդրի պատմութեան» հեղինակին (ԺԳ. դար) 15 տաղեր: Գրիգոր Տաթեւացիի «քուերորդի» Առաքել Սիւնեցիին (ԺԵ.)՝ 14, որուն տաղերուն տակը յաճախ գրուած է «Խնդրեաց Գրիգոր», կրնայ ըլլալ որ անոնցմէ քանի մը հատն ալ Առաքել Բաղիշեցին գրած է: Յովհաննէս Թլկուրանցի Սիսի կա թ.ին (1489–1525) կը վերագրուի 9, Մխիթար Այրիվանեցիին (ԺԳ.)՝ 8, Գրիգորի՝ աշակերտին Կոստանդին Սրիկին՝ 5, Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտ Մատթէոսին՝ 4 եւ Գրիգոր Նարեկացիին՝ 4 եւ ուրիշներուն ալ աւելի նուազ տաղեր: Ասոնց վրայ աւելցնելու է թիւ 18 եւ 19-ի վերոյիշեալ հեղինակներուն վերագրուած յաւելուածական տաղերը: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել բոլոր ձեռագիր Գանձարանները, մեր տաղասացներու գրական արտադրութեանց մասին ճշգրիտ գաղափար մը կազմելու համար:

Արմաշի ժողովածոյի մէջ կան 2 գրութիւնները շարականներու հեղինակներու մասին, ասոնցմէ մէկը կը գտնուի թիւ 186 ձեռագրին մէջ, որ Ոսկեփորիկ մըն է, գրուած 1499-ին եւ կը կրէ վերնագիրս. «Յաղագս շարականացն թէ ո՞վ է ասացեալ զհինն եւ զնորն» եւ սկսելով «Մովսէս Քերթող»էն եւ Ս. «Մեսրովբ»էն կը թուէ մինչեւ Գրիգոր Անարղաբեցին կամ Անաւարզեցին շարականներու հեղինակները: Գրիգոր Սկեւռացին յիշելէն ետքը հեղինակը կը յաւելու հետեւեալ տողերը իբր վերջաբան. «Եւ այլ շարականք զոր յետոյ երգեալ թէ՛ շատ եւ թէ սակաւ զամէնն Տէր Գրիգոր Կաթողիկոս է ոգեալ. մականուն զի՞նչ է, երբեմն Անարզաբոյ եպիսկոպոս լեալ»: Այս գրութիւնը կը վերագրուի Ստեփաննոս երէցի մը[8], իսկ միւսը (թիւ179) քաղուած մըն է Գրիգոր Տաթեւացիի «Գիրք հարցմանց» գիրքէն եւ կը կրէ վերնագիրս. «Վասն շարականաց թէ ո՞վ է ասացեալ» եւ սկսելով Ս.Մեսրոպէն եւ Սահակէն կը հասցնէ հեղինակներուն թուումը մինչեւ Վարդան Վարդապետ եւ Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացին: Ան՝ Գրիգոր Անաւարզեցիի (1292–1307) անունն անգամ

7 *Թովմաս Մեծոփեցի. Բարիզ. 1860. էջ 52:*

8 *Տես Տաշեան, Յուցակ, էջ 799:*

չի յիշեր եւ անոր գրած չարականներն ու Մեծացուցչները դուրս նետած է չարականէն: Մասնաւորապէս ուշագրաւ են անոր հետեւեալ տողերը. «Այսքան չարականք ընդունելի են եկեղեցւոյ եւ աւելին քան զայս՝ խոտան եւ անպիտան եւ անընդունելի եկեղեցւոյ եւ հարց սրբոց»: Յայտնի է թէ Գրիգոր Տաթեւացին կատարած է չարականներու վերջին զտումը, որ հետզհետէ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած է:

Յունաց մէջ հոգեւոր երգերու կանոններու հիմնադիրը եղած է Անդրէաս եպս. Կրետացի (Է. դար), եւ որուն մշակողն, զարգացնողն ու կատարելագործողը եղած է Յովհան Դամասկացի (Ը.դար). իսկ հայոց քով թէեւ չարականի առաջին ընտրութիւնները կատարուած են Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակ (641–661) Բարսեղ Ճոնի ձեռքով, բայց անոնց «կանոն»ները գրուած են Ստեփանոս Սիւնեցիի (Ը. դար) կողմէ եւ հետագային ընդհանրացած, յաւելուածներով եւ յապաւումներով եւ հին «կացուրդ», «կցուրդ», «կցորդ» բառերու տեղ, «կանոն» եւ «չարական» բառերը գործածելով՝ հետզհետէ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած են:

Մաշտոցներ

Արմաշի ժողովածուն ունի 5 սովորական Մաշտոցներ, որոնցմէ ամենէն հինը Մաշտոց-Գանձարանն է, գրուած հաւանականաբար ԺԶ. դարուն, որ ունի միայն 21 կանոններ (թիւ 204) եւ բազմաթիւ չարականներ, գանձեր եւ տաղեր, իսկ ամենէն ընդարձակն է թիւ 200ը գրուած 1669-ին, որ ունի 39 կանոններ: Այս Մաշտոցները կը տարբերին իրարմէ եւ տպագիրներէն:

Կայ նաեւ «Մաշտոց ձեռնադրութեան» մը (թիւ 207)՝ գրուած 1449-ին, որ բաղդատութեամբ Պոլսոյ 1807 տպագիր Մեծ Մաշտոցէն աւելի կրճատ է. չատ մը աղօթքներ, ընթերցուածներ, քարոզներ, սաղմոսներ, չարականներ կը պակսին եւ արարողութեանց մէջ ալ տարբերութիւններ կան: Առանձին հեղինակներ ալ կարգ մը ճառեր ունին ձեռնադրութեան վերաբերեալ. այսպէս, օրինակ Ստեփանոս Սիւնեցի. «Վասն կարգի քահանայից ի ժամ ձեռնադրութեան» (թ.5) եւայլն: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ «Մաշտոց քահանայաթաղի կամ կարգ թաղման կրօնաւորաց»ին համար (թիւ 206)՝ գրուած ԺԷ. դարուն: Ան ալ աւելի ամփոփ է, քան Երուսաղէմի տպագիրը 1896-ին:

Տօնացոյց եւայլն

Հետաքրքրական է թիւ 205 Տօնացոյցը, որուն համար Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց (ոչ Գոյներերիցանց), Գէորգ Լամբրոնացիի (ԺԳ. դար) աշակերտը կ'ըսէ. «Գրեցաւ որպէս Գէորգեայն (Գ. Սկեւռացի) էր Վարդապետի... եւ՝ նուաստ Գրիչս Ստեփաննոս, մականուն՝ Գոյներ Երիցանց, ուր եւ տասն ամ կացի առ ոտս Ս. Վարդապետին մեծին Գէորգեա Լամբրոնացւոյ»: Այս Տօնացոյցն ալ տպագիրներու բաղդատմամբ աւելի համառօտ է եւ կարեւոր տարբերութիւններ ունի ընթերցուածներու, չարականներու, սաղմոսներու, աղօթքներու, ծէսերու եւ արարողութիւններու վերաբերեալ: Նոյնն է պարագան «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց» թիւ 208 Աղօթամատոյցին նկատմամբ, որ գրուած է 1612-ին եւ որուն հեղինակութիւնը կ'ընծայուի Լուսաւորչին, Սահակին, Մեսրոպին եւ Յովհան Մանդակունիին:

Ուշագրաւ է նաեւ «Յաղագս օրհնութիւնաբեր ցուցակին» վերնագիրը կրող գրութիւնը (թիւ 176), որուն մէջ Մովսէս Խորենացի Ս. Սահակի գրիչը կը համարուի եւ կ'ըսուի. «Երանելոյն Մովսէսի Խորենացւոյ թարգմանչի, որ ԳՐԻՋ Ս. ՍԱՀԱԿԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ... յետ ՃԺ. (110) ամի Ս. Գրիգորի եղեւ սկիզբն թարգմանութեան ի հայերէն լեզուս: Յերկրորդ ամի թարգմանութեան առաքեաց Ս. Սահակ ի Նաճիանձ քաղաքն եւ ետ բերել զսերմաւրհնէքն զկալի եւ զհնձանի, զոր արարեալ էր Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի, ի հինգերորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ». եւ ապա կը յիշուին զանազան օրհնութեանց (հիմնարկէք, քահանայաւրհնէք եւ այլն) հեղինակները, որ կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այսքան եղբայր գիտական, յորժամ կամիցեն գիտել զգուշակ Մաշտոցին»: Եւ յետոյ Բարսեղի «Ջրաւրհնէից» կանոնը Ս. Սահակի հրամանով Խոսրով թարգմանիչ Երուսաղէմէն Հայաստան բերած է կ'ըսուի, ինչպէս Կիւրեղի «Ապաշխարող» կարգելու եւ արձակելու կանոնագիրը նոյն Ս. քաղաքէն Արձան (Արզեւան) եւ Կորիւն թարգմանիչներ Հայաստան բերած էին եւ Եփրեմի «Վասն քահանայի թաղման» կանոնը Ղազար Փարպեցին Նիկոմիդիայէն «ի Հայս» բերած է կ'ըսուի եւ չարունակութեան մէջ, խօսելով Օրհնութիւնաբեր ցուցակի հեղինակներու մասին, մինչեւ Մանդակունի կը յաւելու. «Նորոգեցաւ ի Հայս հրամանաւ Ս. Սահակայ. ձեռամբ ՄՈՎՍԷՍԻ ԳՐՋԻ Սահակայ Պարթեւի» (տես. Մատենադարան, էջ 246): Թիւ 36-ը կը պարունակէ Յովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղի եւ Գրիգոր Աստուածաբանի «Պատարագի» կարգաւորութիւնները կամ պատարագամատոյցները, որոնք զգալապէս կը տարբերին յաւելումներով կամ յապաւումներով Հ. Յ. Գաթըրճեան Հ. Յ. Տաշեան «Պատարագամատոյց»ի մէջ հրատարակուածներէն:

Հետաքրքրական է նաեւ «Ցանկ Այսմաւորաց եւ տօնից տախտակ» (թիւ 39) ձեռագիրը, որուն մէջ տօները կը յիշուին հայոց եւ յունաց ամսաթիւերով եւ ապա համեմատական «տախտակով» մը կամ ցուցակով մը հայոց, յունաց եւ կաթոլիկ եկեղեցւոյ տօները կը ներկայացուին, ցոյց տալու համար թէ՛ եկեղեցական տօներու տարբերութիւնները եւ թէ՛ Հայ եկեղեցւոյ աւելի մեծաթիւ մարտիրոսներու յիշատակը տօնելը միւս եկեղեցիներէն:

Թիւ 37-ը Միքայէլ Ասորիի Պատմութեան յարակից ունի նոյն հեղինակի «Ցաղագս քահանայական կարգաց» գործը, ինչպէս Վիեննական ձեռագիրները (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1117.): Մեր ձեռագիրը երուսաղէմի տպագրէն (1871) մեծապէս կը տարբերի:

Մեկնաբանութիւններ

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած մեկնաբանական գործերը կրնանք բաժնել նախ երկու մասերու 1) Հին մեկնութիւններ՝ Ոսկեդարէն մինչեւ միջին դարու վերջը եւ 2) Նոր մեկնութիւններ, վերջին 3 դարերու ընթացքին գրուած: Անոնք ալ իրենց կարգին կարելի է բաժնել հայ եւ օտար հեղինակներու երկերու:

1) Հին մեկնութիւններ օտար եկեղեցական հայրերու

Ոսկեդարէն սկսեալ մանաւանդ Արեւելեան եկեղեցւոյ մեծ հայրերուն կարեւոր գործերը գրեթէ ամբողջովին թարգմանուած են հայերէնի: Յիշենք մեր ժողովածոյի մէջ պահուածները.

Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ունի «Մեկնութիւն Ս. Աւետարանին որ ըստ Ղուկայ» (թիւ 216 գրուած 1354–55ին) եւ «Մեկնութիւն Յովելայ Մարգարէին» (թերի, թիւ 11), բացի այն կտորներէն, որ անոր զանազան մեկնաբանական գործերէն քաղուած են իբր ճառ կամ քարոզ:

Պրոկլոս Դիադոխոս ունի «Շաղկապք Աստուածաբանականք» (թիւ 4 գրուած 1722), մեկնաբանուած Սիմէոն Գառնեցիի կողմէ, թարգմանուելով վրացերէնէ հայերէն 1651-ին (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, 1145):

Մեր 188 ձեռագրի համաձայն՝ գրուած հաւանականաբար ԺԸ. դարուն, Գրիգոր Վկայասէր Պոլսէն բերած է, ինչպէս կը յիշէ յիշատակարանին մէջ, Յովհան Ոսկեբերանի «Գործք Առաքելոցին» մեկնութիւնը եւ զայն թարգմանել տուած է Կիրակոս վարդապետին 1077-ին եւ ապա Յովհաննէս արքայեղբայր այս ընդարձակ «Գործք Առաքելոցի» համառօտ մեկնաբանութիւն մը պատրաստել տուած է Ոսկեբերանի եւ Եփրեմի մեկնութիւնները ամփոփել տալով (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ

594–95), որ պահուած է մեր յիշեալ ձեռագրին մէջ, բաժնուած 55 գլուխներու: Թիւ 5-ի, որ գրուած է 1391-ին, եւ թիւ 12-ի (գրուած ԺԶ. դարուն) եւ 49-ի (ԺԸ. դար) եւ ա՛յլ ձեռագիրներու մէջ կը յիշուին բազմաթիւ ճառեր, ներբողեաններ Յովհան Ոսկեբերանի Մատթէոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննու Աւետարաններու, Թեսաղոնիկեցւոց Ա. Թղթոյն մեկնութիւններէն եւ ա՛յլ գործերէն: Ան ունի նաեւ «Մեկնութիւն Տերունական ազաւթից» (թ. 210):

Նանա Ասորիի «Յովհաննու Մեկնութիւնը» պահուած է մեր ժողովածոյի թիւ 161 (գրուած 1351-ին), 175 (գրուած ԺԵ. դարուն), 59 (ԺԸ.) եւ 60 (ԺԸ.) ձեռագիրներու մէջ (տե՛ս Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 619–625 եւ Տաշեան, Ցուցակ. 1136): Ինչպէս յայտնի է, Նանա Ասորի սարկաւագապետը այս մեկնութիւնը պատրաստած էր արաբերէն լեզուով՝ Բագարատ Բագրատունիի հրամանով, որ արաբներէն ձերբակալուելէն ետքը Սմբատ Բագրատունին զայն թարգմանել տուաւ հայերէնի. անոր նահատակուելէն ետքը Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան այդ գիրքը ընծայեց իր աղջկան՝ Մարիամ Բագրատունիին, որ Սիւնեաց Տիկին էր եւ որ «Վաղվաղակի հրամայեաց երկիցս անգամ փոխաբերել ի հայկական լեզու» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 622): Ըստ Աւետիք Բաղիշեցիի յիշատակարանին (թիւ 175) Նանայի մեկնութեան թարգմանիչը եղած է Ստեփաննոս եպս. Սիւնեաց տէր. «Նաեւ ըստ սորին թարգմանողի մեծի հռետորին ընտրեալ փիլիսոփայ Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի ուղղադաւանի եւ նահատակի»:

Թիւ 11 եւ 43 ձեռագիրները՝ գրուած ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն, ունին Եպիփան Կիպրացիի «Պատճառք երգոց Սաղմոսարանի» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 414.) եւ բազմաթիւ ա՛յլ ճառեր կը յիշուին միւս ձեռագիրներու մէջ (թ. 11, 12, 49) 4 Աւետարաններու մեկնութիւններէն:

Ինչպէս յայտնի է մեր Ոսկեդարեան գրականութեան մէջ Ս. Գրոց եւ եկեղեցական հայրերու երկերու թարգմանիչներուն անունները չեն յիշուիր եւ սակայն անոնցմէ բազմաթիւ քաղուածներ պահուած են մեր ձեռագիրներուն մէջ իբր ճառ, գովեստ, ներբողեան եւ այլն. այսպէս օրինակ.

Գրիգոր Նիւսացիի «Բանք ժողովողին» գործէն 9 ճառեր, եւ «Թուղթ յաղագս Երգ Երգոցի» երկէն 14 ճառեր, երկուքն ալ թիւ 51-ի մէջ, որ գրուած է 1783-ին, կամ

Բարսեղ Կեսարացիի՝ «Ի Ղուկասու Աւետարանին մեկնութենէն» (թիւ 12, գրուած ԺԶ. դարուն) եւ կամ

Պրոկղ Դիադոխոսի՝ «Ի մեկնութենէ Մարգարէին Զաքարիայ» (թիւ 12).

Հիպպողիտէս Բոստրացիի՝ «Ի մեկնութենէն Աւետարանին Յովհաննու» եւ կամ Ստեփանոս եպս.ի «Ի Ս. Աւետարանին մեկնութենէ» (Ղուկաս թ. 5) եւ

«Ս. Հաւրն մերոյ Մեթաւտու Պատրոնու եպս.ի» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 563. Տաշեան, Յուցակ, 1115. Մեթոտիոս եպս. Ողիմպեայ) «Ի մեկնութենէ Դանիէլի Մարգարէին» եւ այլն գործերէն:

2) Հայ հին մեկնիչներ

Գրիգոր Նարեկացին գրած է «Մեկնութիւն երգ երգոցի» գլխաւորապէս հետեւելով Գրիգոր Նիւսացիին 977-ին, Անձեւացեաց արքայի խնդրանքով եւ անոր գործը իբր աղբիւր ծառայած է Վարդանին, Գրիգոր Տաթեւացիին եւ Աբրահամ եպիսկոպոսին: Մեր ժողովածոն ունի 3 օրինակներ (թ. 3 եւ 45 գրուած ԺԷ. ԺՀ. դարերուն ու թ. 662 գրուած 1816-ին, արտագրուած 1304-ին գրուած օրինակէն Նարեկացիի յիշատակարանով):

Անոր հայրը՝ Խոսրով Անձեւացին, գրած է «Մեկնութիւն Պատարագամատոյց աղօթից» (թ.25). որուն համառօտագրութիւնը խմբագրած էր Յովհաննէս Արճիշեցի Ոսպնակեր:Պատարագի աղօթքներու մեկնութիւն մըն ալ Ներսէս Լամբրոնացին գրած ըլլալով, մեր թիւ 25 ձեռագրին մէջ երկու մեկնութիւնները միացուած են, եւ Յովհաննէս Արճիշեցիի յիշեալ գործն ալ նկատի առնուած է,«ըստ իւրում կարգի եղաք» կ'ըսէ խմբագրողը:

Թիւ 21 ձեռագիրը (գրուած 1787-ին) եւ 111-ը պարունակեն Բարսեղ վ. Մաշկեւորցիի կամ Մաշկուորցիի «Մեկնութիւն Աւետարանին Մարկոսի», որուն միայն 2րդ հատորը պահուած է, ինչպէս Վենետիկ եւ Վիեննա: Բարսեղի այս գործը հետաքրքրական է, որովհետեւ ակնարկութիւններ ունի իր ժամանակի (ԺԲ. դար) դէպքերու մասին (թիւ 21 եւ 111՝ գրուած ԺԸ. դարուն):

Ներսէս Շնորհալիի մեկնաբանական գործերէն կիսատ մնացած «Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին» պահուած է մեր թիւ 164 ձեռագրին մէջ, գրուած1698-ին:

Յիշեցինք արդէն Ներսէս Լամբրոնացիի «Մեկնութիւն Պատարագամատոյց Աղաւթից» գործը: Ան ունի նաեւ «Մեկնութիւն Տէրունական Աղաւթից» (թիւ 210):

Վարդան Վարդապետի մեկնութիւններէն պահուած են մեր ժողովածոյի մէջ «Մեկնութիւն Դանիէլի» (թիւ 116, գրուած 1762-ին), «Մեկնութիւն Հնգեմատեանի» (թիւ 167, ԺԸ. դար) եւ «Լուծմունք Ս. Գրոց» (թիւ 180, ԺԶ. դար). վերջինս «Ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ» եւ «Հայր Մերի մեկնութիւն» (թիւ 166): Վերոյիշեալ Ս. Գրոց հինգ գիրքերը, զորս Վարդան մեկնաբանած է Սանահինի Գրիգոր եւ Համազասպ վարդապետներու խնդրանքով, հետեւեալներն են. Գիրք Արարածոց (Մննդոց), Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Բ. Օրինաց: Վարդանի այս գործէն օգտուած են Յովհան Երզնկացի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ ուրիշներ: Վարդանին ծանօթ են Ս. Գիրքը յունարէնի վերածողներէն Ակիւղաս, Սիւմմաքոս եւ Թէոդոտիոն:

Յովհաննէս Վարդապետ եւ Վանական Տաւուշեցիին «Մեկնութիւն Յոբայ» գործը պահուած է թիւ 20 ձեռագրին մէջ:

Գրիգոր Տաթեւացիի մեկնաբանական գործերէն մեր ժողովածոյի մէջ պահուած են.«Ի լուծումն Պարապմանց Ս. Կիւրղի, ի խնդրոյ ումեմն բանասիրի Գէորգեա, նորին հարազատի» (տե՛ս, Տաշեան, Յուցակ, էջ 454.) Տաթեւացիի Ոսկեփորիկ ժողովածոյին մէջ (թիւ 7. գրուած 1497-ին) կայ‹փոսի վանքին մէջ (Եկեղեաց գաւառ) եւ հրատարակուած Պօլիս Յակոբ Պատրիարք Նալեանի յառաջաբանով 1746-ին: Տպագիրը չունի Տաթեւացիի բուն յիշատակարանը: Երկս բաժնուած է 89 ճառերու: Յիշատակարանը հրատարակած է Տաշեան (տե՛ս վերը) նման մերինին: Անոր կը վերագրուի նաեւ «Համառօտ լուծմունք դժուարիմաց բանից ի մեկնութեան Գրոցն Յոբայ եւ ի բանս մեկնչաց» (թիւ 12, տես Պատմութիւն հայ. դպրութեան, Բ. հատոր, տպ. Վենետիկ 1905, էջ 183 տարբեր վերնագրով) եւ «Լուծումն համառօտ Յառաջաբան Աւետարանին Յովհաննու» (թիւ 213), օգտուելով Եփրեմի, Ոսկեբերանի եւ Նանայի գործերէն, հետաքրքրական յիշատակարանով մը, որուն մէջ Նանայի Մեկնութեան պատմութիւնը կ'աւանդէ, յիշելով Բագարատ, Սմբատ, եւ Աշոտ Բագրատունիները եւ վերջնոյն թագաւորելուն մանրամասնութիւնները կուտայ: Կը յիշէ նաեւ Հայոց 7 առաջին ժողովները մինչեւ կարնոյ ժողովը եզրի ժամանակ:

Յովհան Երզնկացի կամ Ծոծորեցի վարդապետը ամբողջացուցած է Շնորհալիի «Մատթէի մեկնութիւնը» (թիւ 164) գրուած 1316-ին Ծործորի Վանքը, չատ հետաքրքրական յիշատակարանով մը, զոր չունին ո՛չ Զարբհանելեան եւ ո՛չ Տաշեան: Ունի նաեւ թերի «Մեկնութիւն Տէրունական աղաւթից». ինչպէս Ներսէս Լամբրոնացին (թիւ 220):

Գէորգ Վարդապետ Սկեւռացիի կամ Լամբրոնեցիի մեկնաբանական գործերէն թիւ 27 ձեռագիրը ունի «Եսայեայ մեկնաբանութիւնը» հետեւեալ վերնագրով. «Հրամանաւ քրիստոսապսակ արքային Հայոց Հեթմոյ աստուածասիրի, արարեալ մեկնութիւնս Եսայեայ նրբիմաց վարդապետին, Գէորգեայ, ըստ մտաց Եփրեմի Խուրին: Յօհաննու Ոսկեբերանի եւ Կիւրեղի Աղեքսանդրացւոյն, ի յընտիր օրինակէ գաղափարեալ» (թիւ 27, գրուած 1803-ին): Այս ձեռագրի հետագայ յիշատակարանին համաձայն՝ գրուած 1296-ին, Սարգիս Շնորհալի, օգնած է Գէորգ Սկեւռացիին այս երկին պատրաստութեան համար, համառօտելով ուրիշ մեկնիչներու գրածները:

Զաքարիա Կաթողիկոս գրած է կարգ մը ճառեր «Ի Մատթէոսի Աւետարանին մեկնութենէն» (թիւ 12, գրուած ԺԶ. դարուն), սակայն ուրիշ աղբիւրներէ ծանօթ չէ անոր Մատթէոսի մեկնութիւն մը գրած ըլլալը:

Ստեփաննոս Լեհացին կամ Իլովացին լատիներէնէ թարգմանած է Դիոնիսիոս Արիսպագացիի «Յաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց» գործը (թիւ 24), յայտնելով թէ Ստեփանոս Սիւնեցիի թարգմանածը դժուարիմաց էր, Մաքսիմոսի մեկնութիւնն ալ ճոխացնելով, ինչպէս կ'ըսէ իր յիշատակարանին մէջ: Թիւ 176-ին մէջ պահուած է Դիոնիսիոսի վարքը եւ Ստեփանոս Սիւնեցիի «Համառօտ բանիս լուծումն»ը:

Մատթէոս վրդ. «Պարթեւ», Տաթեւացիին աշակերտը, գրած է «Յովհաննու Աւետարանին» մեկնութիւնը (թ. 180՝ գրուած ԺԶ. դարուն), իր ազգական Գրիգոր Րաբունիի խնդրանքով եւ ինչպէս իր յարակից յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ. «Արդ սայ է մասն ինչ աշխատութենէ վարժապետին իմոյ Գրիգորի մեծի եւ մասն ի քրտանց հարցն (Նանա, Ոսկեբերան) յոյժ աշխատութեամբ հաւաքեցի ի մի վայր առ ի դիւրահասութիւն մանկանցդ...»: Մատթէոս գրած է նաեւ «Մեկնութիւն Գործք առաքելոցի», օգտուելով Ոսկեբերանէն եւ Եփրեմէն (հմմտ՛ Տաշեան, Յուցակ, էջ 112): Հայ մեկնիչներու եւ անոնց գործերուն ամբողջական ցուցակը մինչեւ 1687 պահուած է մեր Խաչիկ վրդ. Տատեանի ժողովածոյին մէջ (տե՛ս Յ. Թօփճեան, Յուցակ, էջ 91):

3) Նոր Մեկնութիւններ

Տ. Եփրեմ վ. Սիսեցի, որ եռքը Կիլիկիոյ Կաթողիկոս եղած է (1771–84), յօրինած է «Մեկնութիւն մարգարէութիւն Յօնանու», 1769-ին, Թէոդորոս վ.ին խնդրանքով (թիւ 109, գրուած 1815ին), որուն յիշատակարանին մէջ կը պատմէ իր արկածները (տե՛ս «Արարատ», 1888) եւ իր հօրեղբայր Գաբրիէլ Կաթողիկոսի (1758–70) մահը:

Ծամծմեան պարոն Յովհաննէս Արեւելցին ունի «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու՝ գրուած 1825ին Զմիւռնիա, կիսատ եւ ցայժմ անծանօթ մնացած գործ մը:

Յարութիւն արքեպս. Եղեսացի Ղափանճեան գրած է «Մեկնութիւն Երգ Երգոցի» 1853ին (թ. 30):

Պետրոս արքեպս. Աղամալեան (Բերթումեանց) Նախիջեւանցին յօրինած է «Մեկնութիւն ծննդոց» (թ. 68) եւ «Մեկնութիւն Առակաց» (թ.87), ժամանակակից Սիմէոն կաթ.ի (1763–80):

Պօղոս դպիր Տիւրիկեցի կամ Զմիւռնացի Թորոսեան գրած է «Մեկնութիւն Թղթոց Պօղոսի» (թ. 104), որ ուսուցիչ էր Զաքարիա պատրիարքի (1773–81 եւ 1782–89) եւ աշակերտ Գրիգոր Փեշտիմալճեանի[9]:

ՃԱՌԵՐ, ՆԵՐԲՈՂԵԱՆՆԵՐ, ԽՐԱՏՆԵՐ, ՏԵՍԻԼՆԵՐ, ՔԱՐՈԶԳԻՐՔԵՐ

Ե. դարէն սկսեալ մեր թարգմանիչները հայերէնի վերածած են նշանաւոր եկեղեցական հայրերու ճառերը, ներբողեանները, տեսիլները, խրատները, մեկնութիւնները եւ այլն: Հետագայ դարերու մէջ ալ նոյն աշխատութիւնը չարունակած են մեր վանական դպրոցները եւ նշանաւոր վարդապետները: Արմաչի ժողովածոյին մէջ ալ, ինչպէս ա՛յլ հայերէն ձեռագիրներուն մէջ, այնքան ճոխ է այս գրական սեռը, որ արժէ մասնաւոր ուսումնասիրութիւն կատարել՝ գիտնալու համար թէ անոնցմէ որոնք հրատարակուած կամ ծանօթ են կամ ոչ: Մենք այս առատ նիւթը կը բաժնենք հետեւեալ մասերու. 1) Հին ճառեր, ներբողեանները, եւ այլն: 2) Օտար եւ հայ եկեղեցական հայրերու գործեր եւ 3) Նոր քարոզգիրքեր, գրուած վերջին երեք դարերուն: Առ այժմ պիտի գոհանանք՝ ակնարկ մը նետելով անոնց վրայ:

1) Հին ճառեր, ներբողեաններ եւ այլն օտար եկեղեցական հայրերու

Ամենէն աւելի ճառեր, ներբողեաններ, տեսիլներ, խրատներ եւ այլն ունին մեր ձեռագիր գրականութեան մէջ Աթանաս Մեծ Աղեքսանդրացին, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Աստուածաբան, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Խուրի Ասորի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Յովհան Ոսկեբերան, որոնց յիշեալ գրական սեռերու գործերը ամփոփուած են գլխաւորապէս մեր ժողովածոյի թ. 5 (գրուած 1391ին) եւ թ. 12՝

9 Կաթոլիկ մեկնաբաններուն գործերը պիտի յիշենք կաթոլիկ գրականութեան մէջ, որ պիտի հրատարակուի «Էջմիածնի» ժողովածոյին մէջ: [Հեղինակի յիշեալ յօդուածը տես «Հասկ հայագիտական տարեգիրք», Բ. տարի, 1949–1950, էջ 294–309]:

(գրուած ԺԶ. դարուն) եւ թ. 49՝ (գրուած ԺԸ. դարուն) ճառընտիրներու մէջ: Այս ձեռագիրներուն մէջ ժողովուած են նաեւ Պրոկղ Դիադոխոսի, Յակոբ Սրճոյ եպիսկոպոսին, Թէոդիտոս Անկիւրացիին, Հիպպողիտէս եւ Անթիպատրոս Բոստրացիներու, Թէոդորոս Անկիւրացիի եւ Միայնակեացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացիի, Դիոնիսիոսի (թուղթ առ Տիմոթէոս աշակերտ Պօղոսի), Աղեքսանդր Հայրապետի (տեսիլ), Թէոփիլոսի, Սեւերիանոսի, Ագագրոնի, Բաբելասի եւ այլն ճառերը:

Յովհան Ոսկեբերանի Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրած ճառը (թ. 12) կը կրէ վերտառութիւնս՝ «Ներբողեան ասացեալ ի վարս եւ ի նահատակութիւն Ս. Գրիգորի Հայոց Մեծաց Հայրապետի եւ Լուսաւորչի ի խնդրոյ հայազին ուրումն եպիսկոպոսի եւ յոգնախումբ բազմութեանն, որք ժողովեալ էին յաւուր յիշատակի մեծահռչակ տօնի եւ Լուսաւորչին Արեւելեան աշխարհի»: Ոսկեբերան խօսած է այս ճառը Կոկիսոն աքսորուած միջոցին, որ կը սկսի «Հրաշալի է մեզ տօնս այսօր...» բառերով (տե՛ս Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 586): Զայն թարգմանած է Ներսէս Շնորհալի օգնութեամբ Աբրահամ Ղրամատիկոսի:

Գրիգոր Նազիանզացիի թուղթերը եւ ա՛յլ ճառերը ամփոփուած են թ.91 ձեռագրին մէջ՝ գրուած ԺԸ. դարուն, որոնց բնագիրները հրատարակուած են Միյնի, Կայեոյի կողմէն: Այս ձեռագրին վերջը գրուած է սարկաւագները, իշխանները եւ վաճառականները քարոզչն եաքը օրհնելու հետեւեալ խրատը. «զՍարկաւագունս օրհնեսցէ ընդ սբ. նախասարկաւագացն Ս. Ստեփաննոսի եւ Պրոխորոնի գրչին, ընդ Փիլիպպոսի, ընդ Նիկանովրայ, ընդ Դիմանայ, եւ ընդ Պարմենայ... զիշխանն ձեր օրհնեսցէ ընդ սրբոց իշխանացն Սահակայ եւ Համազասպայ... զվաճառականսն ձեր օրհնեսցէ ընդ սբ. վաճառականացն Կոսպարայ եւ Մալխայայ եւ ընդ վաճառականին Կոստանդեայ, որ եգիտ զխաչն ի Գանձակ քաղաքի»:

Թիւ 51 ձեռագիրը կը պարունակէ Գրիգոր Նիւսացիի «Խօսք յինն երանութիւն», զոր արտագրած է 1783ին Կ. Պոլիս Բրաբոն Գրագրուհի, թիւ 53ն ունի Գր. Նիւսացիի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» եւ թիւ 91ը Գրիգոր Նազիանզացիի «Առ Եւնոմիացիս» ծանօթ գործը:

2) Հայ եկեղեցական հայրերու ճառերն ու ներբողեանները եւ այլն

Հետեւելով քրիստոնէական եկեղեցւոյ մեծ հայրերուն, հայ վարդապետներն ալ բազմաթիւ ճառեր ու ներբողեաններ գրած են՝ սկսելով Գրիգոր Լուսաւորչէն, Սահակէն ու Մեսրոպէն, այնպէս որ մեր գրականութեան կարեւոր մէկ սեռը կը կազմեն ճառերը, ներբողեանները, տեսիլները, խրատները, եւ այլն:

Մեր ժողովածոյի մէջ (թ. 196) Գրիգոր Լուսաւորչին կը վերագրուին «Տեսիլ եւ հարցումն Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին ընդ հրեշտակին եւ պատասխանի», տարբեր եւ ամբողջական խմբագրութիւն Տաչեան Յուցակի մէջ յիշուածներէն (տե՛ս էջ 1074), ինչպէս նաեւ «Վարք եւ յիշատակ Ս. Գրիգորի» (թ. 49), որուն առաջին մասը քաղած է Ագաթանգէղոսէն եւ միւս մասերը աւելի ուշ դարերու մատենագիրներէն եւ աւանդութիւններէն: Մեր ա՛յլ եկեղեցական հայրերէն ճառեր ունին Ս. Սահակ, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ, Մովսէս Խորենացի, Պետրոս Սիւնեցի, Անանիա Շիրակացի, Յովհան Օձնեցի, Զաքարիա Կաթողիկոս, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթք), Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկեւռացի, Վարդան եւ Վանական վարդապետներ, Յովհան Երզնկացի, Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի, Մատթէոս Պարթեւ եւ այլն:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Ներսէս Լամբրոնացիի «Ճառ յաղագս ժառանգաւորաց» (թ. 2, գրուած ԺԹ. դարուն), «Ճառ կարգաւորութեան եկեղեցւոյ» (թ. 50 եւ 196, գրուած ԺԸ. դարուն): Թիւ 2 եւ 26 կը պարունակեն նաեւ Գրիգոր Սկիւռացիի՝ «Ներբողեան ճառ պատմագրաբար ի վարս Ս. Ներսէսի», ունի հետաքրքրական յիշատակարաններ Ներսէս Լամբրոնացիի, անոր «քուեր որդի» Ներսէս Կրօնաւոր, որուն մէջ ան կը հաղորդէ Լամբրոն դղեակին առնուիլը Հեթում Լամբրոնացիէն եւ Ներսէսի 24 տարեկանին՝ 1177ին վերոյիշեալ ճառերը գրելը, որուն առաջին ճառը ձեռագրիս մէջ կը կրէ վերնագիրս՝ «Հարցաքննութիւն առ օրէնս Քրիստոսի եւ հաստատութիւն թէ ո՛չ է պարտ զվիճակ եկեղեցական աստիճանի՝ ձգել ընդ մարմնական տոհմութեամբ» երեք ճառեր:

Թիւ 6 ունի բացի Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս որդի», «Մաղթանք առ հրեշտակապետն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ», «Դաւանութիւն» եւ «Վիպասանութիւն», «Ողբ Եդեսիոյ» եւ ուրիշ գործերէն, նաեւ Ներսէս Լամբրոնացիի գրած «Գովեստ ներբողականը» Շնորհալիի մասին:

Ներսէս Շնորհալիի գրեթէ ամբողջական գործերը եւ ճառերը ամփոփուած են գլխաւորապէս թիւ 6, 9, 11, 187, 112, 209 եւ 216 ձեռագիրներուն մէջ՝ գրուած ԺԴ.ԺԹ. դարերուն: Յովհան Երզնկացիի, Գէորգ Վարդապետի ճառերը կը գտնուին թիւ 5 (գրուած 1391ին) եւ թ. 9՝ (գրուած ԺԶ. դարուն) եւ 209 (գրուած ԺԷ. դարուն) ձեռագիրներուն մէջ:

Գրիգոր Տաթեւացիին ճառերը եւ ա՛յլ գործերն ամփոփուած են իր Ոսկեփորիկին (թ. 7 գրուած 1497ին) եւ թ. 197ին՝ (գրուած 1545) մէջ: Անոր իր վարդապետին՝ Յովհան Որոտնեցիի թաղման առթիւ գրած «Ներբողեան ողբերգաբար»ին մէջ (թ. 7) Որոտնեցիին համար կ'ըսուի. «Գոլով նորա ազատ պայազատ, յազնէ սիսական բնիկ հայկազնեա, գաւառաւ Որոտնէի, իշխան ազգաւ, տիրելով բազմաց եւ փարթամ գոյից, բազմահանճար իմաստիւք առլցեալ... եւ յարտաքինսն վարժեալ սոփեստի... ո՛չ միայն ամս հնգետասան ամօք եւ նոյնչափ կիսական թուով ի մէջ թունալից մարմնեղէն վիրապի բերելով: Սա երկակի Յովհան Օձնեան, մաքրելով զխմորեալսն յաղանդոյն քաղկեդոնեան եւ զոչ հաւանելսն հերքեալ եւ բազում վանորայս ի ձեռաց նոցին ազատեալ... Զի սովաւ նորոգեցաւ դաւանութիւնն, որ յԵփեսոս եւ հերքեալ կարկեցաւ ժանտաժանին Նեստորիոս...: Այլ ի սմանէ ընթերցումն ս. Գրոց եւ վարժուման արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից եւ գործնական արդեանց չարայարութեանց, ի սմանէ յոգնանկար նորագիծ տառք եւ երաժշտական եղանակք»:

Տաթեւացին առաջին անգամ իր քարոզները «Ամարան եւ Ձմերան» հատորներու մէջ ամփոփած է (թ. 7, 9, 180, 210, 211, մանաւանդ 217, որը ունի 124 քարոզներ) եւ մեր մէջ տիպար օրինակ եղած է քարոզգիրքերու կազմութեան, որոնք ցայժմ կը հրատարակուին զանազան եկեղեցականներու կողմէ, մինչեւ Գարեգին Ա.ի նոր հրատարակած «Դէպի լոյս եւ կեանք» վերտառութիւնը կրող քարոզգիրքը[10]: Վանական վարդապետին վերագրուած «Հարցումն եւ պատասխանիք» (թ. 9) գործին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդուին. «Ս. Գրիգոր ինն թիզ երկայն, Տրդատ 10 թիզ եւ չքնաղագեղն Հռիփսիմէ 11 թիզ» հասակ ունէին: Եկեղեցական գիրքերու հեղինակներու մասին խօսելով կ'ըսէ. «զՏօնականն՝ Մաքենոցին հայրն Սողոմոն, զՏաւնոցոյցն՝ վարագայ հայրն Աւոմ, զՏօնապատճառն վկայասէրն» կարգեալ են: Զաքարիա կաթողիկոսին ճառերը կը գտնուին թ. 12 եւ 49ի մէջ, իսկ Վարդան վարդապետինները թ.49, 180, 209, 212, ինչպէս Յովհան Որոտնեցիինը թ. 209 եւ 210 ձեռագիրներու մէջ:

Նուազ թիւով ճառեր, ներբողեաններ, խրատներ, տեսիլներ ունին Եղիշէ (թ. 12), Յովհան Մանդակունի (7 ճառեր, թ. 49, 195, 196), Յովհան Օձնեցի (թ. 195) Ագաթանգեղոս (վ. նեռին. թ. 54), Առաքել

10 [Խօսքը Գարեգին Ա կաթողիկոսի՝ երանելի Յովսէփեանցի մասին է: Գրքի վերջին հրատարակութիւնը կատարուել է Երեւանում, 1994 թ.]:

Սիւնեցի (9 քարոզներ, թ. 12), Յովհաննէս Գառնեցի (ճառ, տեսիլ, խրատ, թ. 5, 11, 50), Գէորգ վ. (թ. 5, 9), Վահրամ վ. Բաբունի կամ Սեւլեռնցի (թ. 7, 210), Գրիգոր Կաթողիկոս (թ. 142), Կարապետ վ. կենսագիր Սարգիս Շնորհալիի (թ. 6, 9), Խաչատուր վ. եւ Առաքել Բաղիշեցի (թ. 12), Տիրատուր վ., Սարկաւագ վարդապետ, Յակոբ Ղրիմեցի (թ. 12) եւ այլն: Հին ճառընտիրներուն հետեւելով, արդէն ժէ. դարուն սկսած են կազմել ընտիր հին ճառերու կամ քարոզներու ժողովածոներ, ինչպէս է մեր 196 թիւը:

3) Նոր քարոզգիրքեր

ԺԷԺԹ դարերուն գրուած են Տաթեւացւոյն օրինակին հետեւելով բազմաթիւ քարոզգիրքեր, որոնցմէ մեր ժողովածոյին մէջ ամենէն համբաւեալներն են. 1) Յակոբ պատրիարք Նալեանի կիւրակէից քարոզգիրքը (թ. 14, 70, 71, 77, 96, 115, 134, 170, գրուած ԺՀ.ԺԹ. դարերուն): 2) Պետրոս արքեպս. Ազամալեանի կամ Փերթումեան Նախիջեւանցիի «Գիրք քարոզից» կամ «Աղբիւր բացեալը» (թ. 29, 52, 87, 113, 114): 3) Գէորգ եպս. Ջմիւռնացիի քարոզագիրքը (թ. 94, 95, 112, 113): 4) Թադէոս եպս. Անդրիանապոլսեցիի (Ղամեթեան) Պարսկահայերու եւ Հնդկահայերու առաջնորդին, քարոզգիրքը (թ. 48, 169, 171): 5) Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցիի «Քարոզգիրքը» (թ. 76, 92, 95): 6) Կարապետ արքեպս. Պոլսեցիի «Քարոզագիրքը»: 7) Իգնատիոս վ. Տակէսեանի «Քարոզագիրքը» (թ. 31, 8): Անծանօթ հեղինակներու քարոզգիրքեր կամ ժողովածոներ (թ. 140, 149, 174), ինչպէս նաեւ այսպէս կոչուած «Ծաղկաւէտ բուրաստանը», (թ. 66 եւ 196):

Ինչպէս յայտնի է, վկայաբանութիւններու ժողովածոները եւ ճառընտիրները սկսած են կազմել եւ տարածել Գրիգոր Վկայասէրի (1066–1105) օրերէն սկսեալ:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ

1. Մասնաւոր ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան արժանի է թիւ 38 կանոնագիրքը (գրուած ԺՉ. դարուն), որ կը բովանդակէ ո՛չ միայն բոլոր առաքելական եւ առաքեալներու կանոնները, այլ նաեւ ընդհանուր ու մասնաւոր եկեղեցական ժողովներու եւ մեծ հայրապետներու եւ Հայոց ու Աղուանից եկեղեցական ժողովներու եւ մեծ հայ վարդապետներու կանոնները մինչեւ Ներսէս Շնորհալի, աւելի ընդարձակ քան Ներսէս վ. Մելիքթանգեանի հրատարակածները («Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», Շուշի, 1903)՝ հետաքրքրական տարբերութիւն-

ներով Հ. Յ. Տաշեանի հրատարակած «Վարդապետութիւն Առաքելոց»էն (Վիէննա 1896), եւ Աբէլ եպս. Մխիթարեանի՝ «Պատմութիւն ժողովոց»ի մէջ յիշածները (տպ. Էջմիածնի, 1874:)

2. Հետաքրքրական է նաեւ Յակոբ դպիր Ամասիացիի Կանոնագիրքը կամ Կանոններու ժողովածուն՝ գրուած 1870ին (թ. 48), որ ջանացած է այբբենական կարգով դասաւորել կանոնները, եւ Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցիի եւ Կիլիկիոյ Ներսէս Սեբաստացի կաթողիկոսներուն միջեւ գոյացած 13 խնդիրներու չուրջ համաձայնութիւնը իբր յաւելուածական կանոններ կցուած է այս կանոնագրին:

3. Շատ հետաքրքրական է թիւ 28ի առաջին մասի մէջ պահուած կանոնագիրքը, որ աշխարհական օրէնքներ կը պարունակէ մինչեւ Ներսէս Շնորհալիի ժամանակը, տարբեր «Օրէնք կայսերաց»էն եւ Սմբատ Գունդստապլի «Անսիզք Անտիոքայ»էն, որը սակայն դժբախտաբար սկիզբէն թերի է եւ որուն մէջ կը խօսուի «վասն ժառանգութեան», «վասն կտակաց», «վասն փեսաից թէ մեռանի եւ թողու կին եւ որդի», «վասն պատուելոյ զաւր կիւրակէին», ամուսնական օրէնքներու եւ ժառանգութեանց մասին, գողերու, սպրուկներու, աղախիններու եւ վարդապետներու ու գիտնականներու տուրքէ ազատ ըլլալու մասին եւ այլն, օգտուելով Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի, Յուստիանոսի, Լեւոն Ռուբինեանի եւ արաբական օրէնքներէն: Նոյն թ. 28 ձեռագիրը կը պարունակէ Մխիթար Գոշի «Նախադրութիւն Գրոց դատաստանաց» եւ «Դատաստանագիրք»ը, (Հր. Վահան ծ. վ. Բաստամեան, Վաղարշապատ, 1880) ընտիր ընթերցումներով:

Գաղափար մը տալու համար վերոյիշեալ աշխարհական օրէնքներու մասին, յիշենք քանի մը կանոններ. «Յառաջինն կանոն գրեցաք միապէս ժառանգել որդւոցն եւ դստերացն, յորժամ հայրն մեռանի անկտակ, բայց յորժամ ոչ են որդիք եւ դստերք, այլ հեռի ազգականք եւ որդիք նոցա, ո՛չ ժառանգեն (ընդ) հաւրեղբայրսն եւ ընդ որդիս նոցա»: «Հրամանաւ Լեւոնի թագաւորի եղաւ աւրէնս վասն պռուգաց»: «Որդիք ընդ հօր իւրեանց ո՛չ ունին իշխանութիւն մտանել ի թէադրոն»: Ծառաները եւ սպրուկները վաճառելի են: Ապօրինի յարաբերութենէ ծնուողը իր սնուցչի կամքին համաձայն ազատ կամ ծառայ (սպրուկ) կը հռչակուի: «...թէ գնէ մարդ առ իւր ընգերն աղախին, իւր վաստակն լիցի փոխարէն վաչխին եւ թէ լիցի՝ որդիք աղախնոյն առաջին ստացողին են որդիք...»:

138րդ կանոնը կը տրամադրէ. «Հրամայէ աւրէնս վասն բժշկաց եւ վասն վարդապետաց եւ վասն ամենայն գիտնականաց գրոց, որք են ի

քաղաքս եւ ի գեաւղս, ազատ լինել ամենայն հարկաց եւ չկա իշխանութիւն զնոսին հարկել կամ անպատուել կամ հարկանել եւ իրաւացի է առնել ի նոցանէ հոգեբարձու որբոց...» եւ այլն:

4. Թիւ 9 ունի «Կանոնք Կիւրղի Ազեքսանդրացւոյ», թիւ 71ը՝ «Կանոնք Ոսկեբերանի», «Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն», թ. 195ի մէջ ամփոփուած են Առաքելական, Եփրեմի, Սահակի, Բարսեղի, Աթանասի եւ Վարդան վարդապետի եւ ա՛յլ կանոնները եւ Յովհան Երզնկացիի «Ասացեալ իրաւ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովրդոց ի կանոնական սահմանաց առաքելոց սրբոց եւ հայրապետաց եւ վարդապետաց եւ Ս.Հաւրն մերոյ Վարդան վարդապետին ժողովեալ գրեաց»:

5. Հետաքրքրական է նոյն ձեռագրին մէջ (թ. 195) «Կանոնք Ներսէսի ասացեալ ի դէմ այլազգաց», որուն մէջ ասորիներու յատուկ ծէսերն ու սովորութիւնները կը յիշուին. «Կին կնքահայր առնեն նոքա որ է վկայ այս տղային... այլեւ մատաղ չառնեն զատկին, ազգն ասորաց հերձուածողին... այլ եւ երկու կնունք ունին՝ մին աղջկան եւ մին տղային...:Աստուածազարդ սրբոյ Զատկին, զայն պահքպահեն ազգն ասորոց, նման աւագ մեծ ուրբաթին, անմիտ յիմար չար ասորին, նոյնպէս առնէ ի չաբաթին... ո՛չ խաչաւրհնէք առնեն նոքին... յաւուր պահոց ձուկն ուտեն եւ զայն մեղանք ոչ համարաեն... մի խառնեսցուք ընդ ասորին, որ այսքանեօք մոլորեցին եւ այլ բազում հերձուած ունին, որ ո՛չ գրեցաւ ի նոյն կարգին...»:

6. Այս կանոնական գիրքերու չարքին մէջ կը տեղաւորենք նաեւ Գրիգոր Տաթեւացիի «Հարցմանց գիրքը», 10 հատորի բաժնուած մեր ձեռագրին մէջ (թիւ 197), ընտիր ընթերցումներով, տպագրուած Պոլիս 1729ին: Այս գործին 9րդ հատորին մէջ Տաթեւացին կը խօսի 5 տիեզերական եւ Հայոց 7 մասնաւոր եկեղեցական ժողովներու մասին, ինչպէս նաեւ չարականներու հեղինակներու մասին. «Վասն չարականաց թէ ո՞վ է ասացեալ»: Իր յիշատակարանին մէջ Տաթեւացին կ'ըսէ թէ իր այս գիրքը գրած է «Ատոմ ուղղափառի» խնդրանքով Սիւնեաց մենաստաններուն մէջ եւ աւարտած 1937ին:

7. Յակոբ վ. Ղրիմեցին, աշակերտ Գէորգ վ. Երզնկացիի, գրած է Թովմաս վ. Մեծոփեցիի խնդրանքով. «Յաղագս ազգականութեանց» (թ. 11) վեց «տախտակներով»ով կամ ցուցակներով ցոյց տալով զանազան տեսակի ազգակցական կապերը եւ անոնց «խնամենալու եւ պսակուելու» հնարաւորութիւնները:

ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած են բազմաթիւ եկեղեցական հայ եւ օտար հայրերու դաւանական գրուածները: Գաղափար մը տալու համար յիշենք անոնցմէ քանի մը հատը.

1. Թիւ 280 ձեռագիրն ունի «Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի տիեզերալոյս եւ իմաստուն վարդապետի ասացեալ ընդդէմ Հերետիկոսաց», զոր չեն յիշեր ո՛չ Զարբհանելեան եւ ո՛չ Տաշեան: Ձեռագրիս լուսանցքին մէջ գրուած է, թէ այս Ստեփաննոսը Պոլսոյ Գերմանոս պատրիարքին «Թուղթին» պատասխանը գրողն է: Այս գործը կը տարբերի Ս. Տարոնցիին սխալմամբ վերագրուած «Թուղթ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպ.ի, պատասխանի Թղթոյն Հոռոմոց, Գերմանոսի պատրիարքի Կ. Պոլսի» եւ «Պատասխանի Թղթոյն Անտիոքայ Հայարապետին» եւ «Դաւանութիւն Հաւատոյ» գործերէն: Այս պատճառով իր առանձին կարեւորութիւնն ունի, ուղղուած ըլլալով նոյնպէս երկաբնակներու դէմ:

2. Տարբեր հեղինակի մը կը վերագրուի «Գիրք հաստատութիւն եւ արմատ հաւատոյ եւ պատասխանութիւն ընդդէմ Արիոսացն» (թ. 180), որուն մէջ օտար եկեղեցական հայրերու դաւանական գործերը կը յիշուին, ինչպէս հայ հայրապետներու եւ վարդապետներու, որոնցմէ ոմանք կորած են: Յիշենք միայն անոր հայ աղբիւրները. «Արդ հաւաքեցաք զաւետարանն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին Հայոց, Սահակայ Պարթեւի... ի հաւատոյ թղթէ Սահակայ եւ Մաշթոցի որ առ Պրոկղայ... ի հաւատոյ ճառէ Դաւթի Հայոց փիլիսոփայի... ի հաւատոյ ճառէն Մովսէսի քերթողի հաւրն... Անանիա Հայոց վարդապետն ասէ... Պօղոսի Հայոց վարդապետի... ի հաւատոյ թղթէն Կոմիտաս Հայոց Կաթողիկոսի... խոստովանութիւն Մանազկերտի ժողովոյն... ի գրոցն, որ «Կրօնաւոր» կոչի... ի հաւատոյ թղթէն Սամուէլի Հայոց Կաթողիկոսի... ի հաւատոյ թղթէն Տիրանու Հայոց վարդապետի, որ առ Սենեքարիմ... ի հաւատոյ թղթէն Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի...ի հաւատոյ թղթէն Հայոց Խոսրովի(կ) հռետորի... Եղիշէի Հայոց վարդապետի... ի հաւատոյ թղթէն Յեսուվայ Խորխորունեաց եպ.ի... ի հաւատոյ թղթէն Դունայ ժողովոյն... ի հաւատոյ թղթէն միջնոյ Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի ի խնդրոյն Մուշեղայ Բագրատունւոյ... ի հաւատոյ թղթէն Յովհաննու Հայոց Կաթողիկոսի... ի հաւատոյ թղթէն Ներշապհոյ Մամիկոնեանց եպ.ի եւ Գրիգորի Արծրունեաց եպ.ի... ի հաւատոյ թուղթէն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպ.ի, որ առ Գերմանոս... ի հաւատոյ թղթէն Աբրահամու եպ.ի... ի թղթէն եղնակ կաթ.ի, որ առ Մաշթոց... ասացուածք Հայոց վարդապետաց... Ներսիսի վերջնոյ իմաստասիրի Հայոց կաթ.ի առ Մանել Թագաւորն եւ նորին յերկրորդ թղթէն»:

Հաւանականաբար այս թուղթերն ու կանոններն են եղած Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանական գրականութեան գլխաւոր արտադրութիւնները եւ աղբիւրները մինչեւ ԺԲ. դարու վերջերը[11]:

3. Պաւղոս վ. Տարօնեցիի կը վերագրուի (թ. 180) «Յիշատակ Ս. Հայրապետացն, որք ժողովեցան ի Կ. Պոլիս ընդդէմ հոգեմարտին Մակեդոնի», որուն մէջ առաջին 4 տիեզերական ժողովներու եւ մասնաւորաբար երկաբնակներու դէմ կը խօսի:

4. Գրիգոր Վկայասէրին կը վերագրուի. «Տէր Վահրամ (իր նախկին անունը) վ.ի ասացեալ յաղագս Ս. Երրորդութեան եւ միաստուածութեան եւ փրկական տնօրէնութեան Քրիստոսի» (թ. 210), որուն վերջը գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Վերջ աստուածաբանութեանն, որ յաղագս Ս. Երրորդութեանն, չարադրեցեալ ի Վահրամայ վարդապետէ՝ Գրիգոր Վկայասէր կոչեցելոյ»: Գրիգոր Մեծ Վկայասէրին այս աստուածաբանութիւնը չի յիշուիր ո՛չ Զարբհանալեանի եւ ո՛չ Տաշեանի քով եւ եթէ չենք սխալիր՝ ցայսօր չէ հրատարակուած:

5. Ներսէս Շնորհալիի եւ Աթանասի «Դաւանութիւն»ները կը գտնուին թիւ 186 ձեռագրին մէջ, ինչպէս «Հարց ու պատասխանիք տաճկաց Թագաւորի եւ Անտիոքի պատրիարք Տիմոթէոսի»: Ներսէս Շնորհալին ունի «Յիսուս Որդի»էն զատ (թ.6), «Վասն դաւանութեան կամ Բան հաւատոյ» յիշատակարանով, «Բան ներբողական հոգւոցն համայնից», «Բանք հաւատոյ վասն անեղին», «Գիրք ընդհանրական» (թ. 209, 187): Թ. 187ի պարունակած «Յաղագս եկեղեցւոյ ընդդէմ Թոնդրակեցւոց» ճառին մէջ կան հետեւեալ տողերը. «Եւ որ ոք ընթերցեալ է զգիրս երանելւոյ Անանիայ Նարեկացւոյ վարդապետի, որ ընդդէմ անիծելոյն Սմբատայ, անթերի ունի զայսոցիկ զպատասխանիս» եւ Շնորհալւոյն ա՛յլ թուղթերը:

6. (Թիւ 9.) Ներսէս Շնորհալին ունի նաեւ՝ «Ընդդէմ այնոցիկ, որ զաստուածութեանն բնութիւն չարչարեալ եւ մեռեալ ասեն» (թ. 11):

7. Յովհան Որոտնեցի (թ.209) «Այս են հաւատոյ դաւանութիւնք, զոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհաննէս Որոտնեցի հրամանաւ Պ. Խութ-

11 [Խօսքը Վարդան Այգեկցու երկին է վերաբերում, որ իր կեանքի վերջին տարիներին ի յայտ բերեց ու քննութեան առաւ երախտաշատ Յակոբ Անանեանը: Հրատ. տես Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Երեւան, 1998:]

լուչին (առ) Կաթողիկոսն Տէր Կոստանդին», ուր Գրիգոր Անաւարզեցին դէմ կը խօսի, պարզելով Հայ դաւանութիւնը, եւ բոլոր չարեաց եւ երկպառակութեանց աղբիւրը կը համարէ զայն: Եւ ուրիշ բազմաթիւ գրութիւններ՝ հայ եւ օտար եկեղեցական հայրերու:

8. Հետաքրքրական է նաեւ «Աստուածաբանութիւնք իմաստասիրաց» եւ «Հարցմունք գեղեցիկ եւ պիտանիք» (թիւ 54), որոնց մէջ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը եւ հնութիւնը կը պաշտպանուի:

9. «Գէորգեայ Վարդապետի ասացեալ վասն հաղորդութեան» (թիւ. 5), որուն մէջ նոյնպէս Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը պաշտպանուի:

10. Անծանօթ հեղինակի մը կը վերագրուի «Թուխտ յաղագս միաբանութեան եկեղեցւոյ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց», որուն մէջ կը պատմուի երկու եկեղեցիներու միութեան ջանքերը եւ համաձայնութեան խախտումը (թ. 9), եւ որուն կը հետեւի «Բան[ք] ընդդիմադրականք առ մահմետականք»:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Արմաշի ժողովածոյին մէջ կան հայ եւ օտար պատմագրական գործերէն հետեւեալները.

1. Մովսէս Խորենացի, երկու օրինակ, թիւ 13 եւ 185, զորս նկատի առած են Մ. Աբեղեան եւ Սէթ Յարութիւնեան իրենց Խորենացիի հրատարակութեան մէջոցին (Տփխիս. 1913)՝ ծանօթ ձեռագիրները ուսումնասիրելով եւ դասաւորելով (տե՛ս, անդ, էջ ԾԳ–ԿԲ): Մեր այս ձեռագիրները չեն տեսած, որուած կարճառօտ եւ թերի տեղեկութեանց համաձայն դասաւորած են: Թիւ 185-ը շատ ընտիր ընթերցումներ ունի եւ կը տարբերի տպագիրներէն, նոյնիսկ գլուխներու դասակարգութեամբ եւ «Ողբ»ի վերջաբանն ալ կը պակսի տպագիրներու մէջ: Թիւ 13-ը սխալաշատ է եւ գլխակարգութիւնն ալ չփոթ է: Չեն կրնար երկուքը ձեռագիրներու նոյն ընտանիքին պատկանիլ: Երկու ձեռագիրներն ալ գրուած են ԺԷ. դարուն (տե՛ս. մեր Համապատկերը):

2. Եղիշէ (թիւ 185): Անձրեւացեաց օրինակին հետ բաղդատելով շատ հետաքրքրական տարբերութիւններ ունի, օրինակ՝ 5րդ եւ 6րդ «յեղանակ»ները միացած են, 7րդ յեղանակը կը կրէ վերնագիրս՝ «Եւթներորդ յեղանակ յորում նկարագրի զարձեալ առաքինութիւնն Հայոց եւ չարագոյն եւս երեւելի անօրինութիւնն Վասակայ», մինչդեռ «Անձրեւացեաց»

օրինակը (տպ. Թէոդոսիա, 1861) ունի «7րդ յեղանակ, յերկարումն իրացն խռովութեան»: Նոյնպէս տարբեր են բազմաթիւ անունները:

3. Փաւստոս Բուզանդ. «Բուզանդարան պատմութիւնք» (թ. 37). նման 1889-ի Վենետիկի տպագրութեան (տե՛ս. Համապատկեր):

4. Մովսէս Կաղանկատուացի. մեր ձեռագիր «Աղուանից պատմութիւնը» (թ. 61.) «Օրինակեալ բաղդատմամբ ընդ գաղափարին, որ ի գրանոցի Աթոռոյ Էջմիածնի յամի Տեառն 1838». Կ. Վ. Շահնազարեանի հրատարակածին հետ բաղդատելով (Փարիզ. 1860) տպագրէն քիչ, սակայն ուշագրաւ տարբերութիւններ ունի բնագրային տեսակէտներով, գլուխներու բաժանումներով եւ նոյնիսկ նիւթերով, թէեւ կաղանկատուացիի բոլոր ձեռագիրները կը պատկանին միեւնոյն ընտանիքին:

5. Թովմաս Արծրունի (թիւ 44. տե՛ս, Համապատկեր) սկիզբէն թերի: Քերոբէ Պատկանեանի հրատարակութեան (Պետերսբուրգ. 1887) հետ բաղդատելով չատ տարբերութիւններ ունի ի վնաս ձեռագրին, մանաւանդ առաջին երեք Դպրութեանց մէջ: Ձեռագրիս երկու յիշատակարաններն ալ հրատարակուած են թէ՛ Պոլսոյ (1852) եւ թէ՛ Պետերբուրգի տպագրութեանց մէջ:

Թովմայի Պատմութենէն հատուած մը ունի թիւ 185 ձեռագիրը աւելի ընտիր ընթերցումներով:

6. Յովհաննէս Կաթողիկոսի «Պատմութիւն Հայոց» գործէն ժողովածոս ունի երեք օրինակ (թ. 72, 73, 74), ամէնքն ալ ԺԹ. դարուն գրուած: Ամէնքն ալ ունին նոյն վերտառութիւնը. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Տ. Յովհաննէս գերիմաստ եւ երջանիկ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, աշակերտի եւ ազգականի երանելւոյն Մաշտոցի Ս. Հայրապետի Հայոց ազգի, որ եւ ըստ իւրում իսկ յորինողի անուանն կոչի Յովհաննէս Պատմագիր»: Թ. 72-ը կը վերջանայ հեղինակին վերջին գլուխ յիշատակարանով, որ կը գտնուի հրատարակութեանց մէջ: Էմինեան հրատարակութեան (1851, Մոսկվա) հետ բաղդատելով ձեռագիրներս կրնան ծառայել բնագրի սրբագրութեան:

7. Միքայէլ Ասորիի Պատմութիւնը պահուած է մեր թ. 37 ձեռագրին մէջ հետեւեալ վերնագրով. «Տեառն Միխայէլ Պատրիարքի Ասորոց Համառօտ ժամանակաց գրոյցք, քաղուած արարեալ ի հոլովից պատմագրաց ի վարժս բանասիրաց սղամանակ տեղեկութեամբ, յԱդամայ հետէ մինչեւ յետին ժամանակս թեւացեալք»: Ինչպէս յայտնի է, Միքայէլ Ասորիի «Ժամանակագրութիւնը» հասած է 2 խմբագրութեամբ՝ ընդարձակ եւ համառօտ, որոնք հրատարակուած են Երուսաղէմ (1871 եւ 1870-ին):

Մեր ձեռագիրը կ'սկսի. «Ես, եղբարք իմ ի Քրիստոս, ուսումնասիրք եւ աստուածասէրք...» բառերով եւ ունի չատ մը յաւելուածական հատուածներ, որոնք տպագրի մէջ կը պակսին: Շաբօ հրատարակած է ասորերէն ընդարձակ բնագիրը: Ըստ Զարբհանելեանի Միքայէլի ժամանակագրութեան 11 օրինակները կը գտնուին Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ եւ 12 օրինակ Էջմիածին (Մատենադարան թարգմ. նախնեաց, էջ 570, ուր կը գտնուին նաեւ հետաքրքրական յիշատակարանները, էջ 565 ց.): Մեր ձեռագիրը կը վերջանայ հեղինակիս յայտարարութեամբ թէ իր Պատմութիւնը կը վերջացնէ. «Թողուցեալ ի վերայ ծովացեալ պատմութեանց... երկրորդ անգամ ծովամուխ լիցուք յանհասական խորս քահանայապետական կարգաց եւ զարդուց եւ թէ ուստի՞ սկսաւ եւ ո՞ւր լցաւ յո՞ կատարի...»: Իրաւ ալ Պատմութեան կը կցուի Միքայէլին ընծայուած «Յաղագս քահանայական կարգաց» երկը, որ մեծապէս կը տարբերի Երուսաղէմի հրատարակութենէն (1871) եւ վերջաւորութեան կը կցուի հետեւեալ նախադասութիւնը. «Միխայէլ մինչեւ ցայս վայր: Աստի ՎԱՐԴԱՆ սկսանի ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ», որ կը չարունակէ Միքայէլի Պատմութիւնը մինչեւ Կոստանդին Բարձորբերդցիի ժամանակը, որ ասորերէնէն հայերէնի թարգմանել տուաւ Միքայէլի ժամանակագրութիւնը, եւ ապա Հեթումի եւ իր չորս զաւակներուն օրերը: Այս պատմութիւնն ալ կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այլ եւ մեք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան Վարդապետ, որ ըստ մերում կարի սատարեցաք ի գիրքս այս...»:

8. Ներսէս Շնորհալի, բացի այս պատմագիրներու գործերէն ժողովածոյիս մէջ կան Ներսէս Շնորհալիի գրեթէ բոլոր պատմական գործերը չատ մը օրինակներով: Այսպէս՝ «Ողբ Եդեսիոյ» 10 օրինակ, «Վիպասանութիւն սակս Հայկազեան սեռի եւ Արշակունեացն» 2 օրինակ (թ. 6, 9):

9. Վահրամ վ. Րաբունի (թ. 6 եւ 75): Շնորհալիի «Վիպասանութիւնը չարունակած է Վահրամ վ. Րաբունի Սեւլեռնցի, Լեւոն արքայի հրամանով, «Մատենագրութեան» մէջ կ'անուանուի «Եդեսիացի», իսկ Կ. վ. Շահնազարեան «Սսեցի» կը կոչէ զայն: Ասոր պատմութիւնը կը կրէ վերնագիրս. «Պատմութիւն ազգիս Հայոց՝ գրեալ բանիւ ոտին չափոյ». (Հրատ. Մադրաս 1810 եւ Փարիզ Կ.վ. Շահնազարեանի 1859-ին):

10. Նոյն թիւ 6 ձեռագրին մէջ ամփոփուած է Ներսէս Լամբրոնացիի «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց Մեծի Հայրապետին Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ տիեզերալոյս վարդապե-

տի, ասացեալ Տ. Ներսէսի Ս. վարդապետին եւ սորա հարազատի, որդւոյ դստեր եղբօր»:

11. Թիւ 12 կը պարունակէ չորս հատորի բաժնուած «Ազգաբանութիւն Հայոց» (Արմանեանց), կամ «Գաւազանագիրք» (Հայկազեանց) Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաց, որուն հիմնագիրը կը համարուի Ռուբէն եւ ուր Լեւոնի մասին խօսելով կ'ըսէ. «Եւ կայսերացն ըստ անուան իւրոյ ԱՌԻԻԾ արմայ առաքեցին սմա, զորը բարձրեալ ի վերայ դրօշի իւրոյ առաջի իւր ընթանայր եւ այս նշան դրօշի սեփհականեալ մնաց ի Հայս մինչ ի սպառել թագաւորութենան Կիւլիկեցւոց. իսկ առաջին թագաւորք Հայոց որք ի հիւսիս զԱՐԾԻԻ նշան կրէին»: Այս Գաւազանագիրքը բոլորովին տարբեր է Տաշեանի յիշածներէն (Յուցակ, էջ 1071):

12. Թովմա Մեծոփեցի (թ. 190, գրուած 1597-ին) ունի. («Պատմութիւն համառօտաբար վասն արեւելեան թագաւորացն պղծոյն եւ չար գազանին Լանկթամուրայ եւ այլոցն, զոր արարեալ է քաջ վարժապետն Թումա Վարդապետն» (հր. Կ. վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860): Ասոր կը հետեւի Յիշատակարան-պատմութիւնը Ս. Էջմիածնի վերահաստատման (հր. Կ. Կոստանեան, Տփխիս 1892), որուն կը յաջորդէ Գրիգոր բանասէր վարդապետի գրած Թովմա Մեծոփեցիի կենսագրութիւնը, զոր ուրիշներ կը վերագրեն Կիրակոսի (տես Տաշեան, Յուցակ, էջ 417, 478): Թովմայի Պատմութիւնը, գրուած տգէտ գրիչի կողմէ, կրնայ ծառայել բնագրի սրբագրութեան:

13. Թիւ 191-ի մէջ (գրուած 1768-ին, ամփոփուած է «Պատմութիւն մեծի աշխարհակալի Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ կտակք վարուց քաջութեան եւ գործոց արիականաց նորին». Սուտ Կալիսթենէսի գրութիւնը, գրուած Խաչատուր Կեչառեցիի կողմէ, որուն կը յաջորդեն «մեռելայքն, զոր նոքայն ի հնումն կաֆա ասեն, հաւաքեալ զամէնն ի մի տեղ»: Մեր ձեռագիրը տպագրէն (Վենետիկ, 1842) տարբեր խմբագրութիւն մըն է եւ չունի տպագրին ձբեդ հատուածները:

14. Կապոյտիկ վ. Հռովմայեցի (թ. 88, գրուած 1744-ին), այս վարդապետի Ֆլորենցայի կամ Փլորենդիոյ ժողովին պատմութեան թարգմանութեան եւ անձի մասին ո՛չ մէկ յիշատակութիւն ունին Զարբհանելեան եւ Տաշեան: Ֆլորենցիայի ժողովը գումարուեցաւ 1438–9-ին, որուն լատիներէն գրուած երկհատոր պատմութիւնը թարգմանած է Կապոյտիկ վ. Հռովմայեցի 1735-ին եւ որուն համար յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի, թէ Աստուած չնորհած է Հայոց. «զԿապոյտիկն զտիեզերական

վարդապետն, զծնեալն ի տունս Հոռոմոց, այս է՝ Կ. Պոլիս, յայնկոյս ի թաղն Պէկօղլու եւ զանուանեալն Հռոմայեցի, զաշակերտեալն ամենամեծար տանն Գիտութեանց տէ փրօփականտա Ֆիտէ յորջորջելոյն», ապա կը յիշէ անոր շատ մը գրութիւններ յօրինելն ու լատիներէն թարգմանելը եւ կը յաւելու. «Որպէս եւ այժմ զայս մատեան մեծի եւ ընդհանրական Ս. Սիւնհոդոսի Ֆլօրէնցիայու թարգմանեաց ի լաթինականէն առ հայս, ըստ խնդրոյ չնորհածաւալամիտ ուսումնասէր մանկահայսակ վարդապետին Անդրիանացւոյ. հոգեւոր զաւակին մերոյ եւ Տ.Տ. Ամենայն Հայոց Պատրիարգ եւ Արհիեպիսկոպոս Բաղիշեցի բարեւնի Յովհաննէս վարդապետին...»: Կ'երեւի կ'ուզէ ակնարկել Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցիին (1715–41): Կապոյտիկ վ. առիթը չի փախցներ հայը իբր հերձուածող ներկայացնելու եւ իբր այդ «զգեցաւ զկերպարան անբանից» ըսելու եւ կամ «որպիսում Հայք ասեն, որչք միանգամ ուրացան զտէրն ի Քաղկեդոնի, բարձան տառէք կանոնականք համանգամայն ազանց, ջրացան դաշինք...»: Անշուշտ կ'ապահովէ թէ կաֆայի կիսահայ պատուիրակութիւնը իբր լիազօր ներկայացուցչութիւնը Կաթողիկոսի (Կոստանդին Վահկացի) եւ հայութեան, ընդունած է Եւգենիոս Պապին առաջարկած Հաւատոյ դաւանութիւնը:

15. Աբրահամ Անկիւրացի եւ Առաքել Բաղիշեցի կամ Պոռեցի, աշակերտ Գրիգոր Խլաթեցիի: Աբրահամին կը վերագրուի. «Ոտանաւոր վասն Առաննն Ստամպօլայ», որուն վերջաբանութեան մէջ կ'ըսէ. «Ես Աբրահամ մեղօք լցեալ, բազում ցաւօք յօրինեալ... երեք ամիս անդ (Պոլիս) եմ կացեալ, ի որբութիւնս ուխտ արարեալ, զպատմուճանն Քրիստոսի բազում անգամ աչօք տեսեալ».

16. Առաքել Բաղիշեցիի նոյնանման գործ կը կրէ վերնագիրս. «Վասն գալոյ բոլոր ֆրանկ ազգին յաշխարհ ամենայն» եւ կը սկսի. «Քանզի ֆրանկաց ազգն չարժին...». վերջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Ես Առաքել մեղօք ի լի..., յարմարեցի զողբս բանին, Բիւզանդեայ մեծ քաղաքին... եւ ասացեն տէր ողորմի, իսկ մեղապարտ Առաքելի..., եւ Բարեւնւոյն իմ Գրիգորի, որ մականուն Ծերենց կոչի...»:

Երկու ողբերն ալ ամփոփուած են թիւ 156 ձեռագրին մէջ: Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցի պատմութիւնը պահուած է թիւ 71 ձեռագրին մէջ:

Ջենք ծանրանար ա՛յլ երկրորդական պատմական արժէք ներկայացնող գործերու վրայ, ինչպէս Լուսաւորչի եւ Սահակի տեսիլներուն եւ անոնց մեկնութեան (թ. 13), Անանիա Շիրակացիի ինքնակենսագրութեան (թ. 40, հրատարակուած Ք. Պատկանեանէ Պետերսբուրգ 1877),

Լուսաւորչի Պատմութեան եւ Նշխարաց Գիւտի (թ. 11), Մաշտոցի վարքի, գրուած իր աշակերտ Ստեփաննոսէն 893ին (թ. 204), Վասիլի՝ վրաց Լառան եւ Զոյատան զօրավարներու դէմ մղած պատերազմի եւ Պետրոս Գետադարձի ջրօրհնէքի եւ ա՛յլ նման պատմութեանց վրայ:

Մատենագրական տեսակէտով կարեւոր ժողովածոյ մը կը կազմեն Գրիգոր Մագիստրոսի թուղթերը (թ. 41, 42. տե՛ս Համապատկեր): Ըստ Զարբհանելեանի ծանօթ են 80ի չափ թուղթեր (Հայկ. դպրութեան պատմութիւն, էջ 557), ըստ Տաշեանի 83 (Յուցակ. էջ 1074): Մեր ձեռագիրներն ունին ըստ վերնագրի 82, բայց ըստ բաժանումներու 89, գուցէ նիւթերու բաժանման հետեւանքով, եւ շատ ընտիր ընթերցումներով:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Դասական իմաստասիրական գործերէն ամենէն աւելի պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ Արիստոտէլի գործերը, թարգմանութեամբ Դաւթի Անյաղթի, որը թէ՛ իր վերծանութիւններով եւ թէ՛ իր ինքնուրոյն գործերով կը հանդիսանայ հին դարերու ամենամեծ հայ իմաստասէրը: Մէջին դարերուն իմաստասիրութեամբ ամենէն աւելի զբաղած են Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ անոր աշակերտ Առաքել վարդապետ:

1. Դաւիթ Անյաղթ. մեր 184 թիւ ձեռագիրն ունի Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութեամբ «Արիստոտէլի իմաստասէրի Յաղագս առաքինութեան առ Ալեքսանտրոս թագաւորն», (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ. էջ 1065):

2. Գրիգոր Տաթեւացիին կը վերագրուին հետեւեալ իմաստասիրական գործերը.

ա) «Գրիգորի եռամեծի քաջ հռետորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի իմաստասէր բանին, աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյն, Համառօտ տեսութիւն դժուարիմաց բանիցն Պորփիւրի»: բ) «Նորին եռամեծին Գրիգորի արարեալ Լուծումն համառօտ ի տեսութիւն Դաւթի»: գ) Եռամեծի Յովհաննու Հայոց փիլիսոփայի եւ վարդապետի ի հաւաքումն Համառօտ վերլուծութեան եւ Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ի Գրիգորէ աշակերտէ». դ) «Եռամէծի Յովհաննու Հայոց փիլիսոփայի եւ վարդապետի ի հաւաքումն համառօտ եւ լուծումն Պէրի արմենաս գրոց ի Գրիգորէ աշակերտէ»:

Բոլոր այս գործերը կը գտնուին մեր թիւ 213 ձեռագրին մէջ, որոնցմէ ոմանք չեն յիշուիլ Տաշեանի Յուցակին մէջ (տե՛ս էջ 1065, եւ այլն):

3. Առաքել վարդապետ Սիւնեցիին, աշակերտին Գրիգոր Տաթեւացիի, կը վերագրուին հետեւեալ երկերը. 1) «Տէր Առաքելի, եռամեծի եւ քաջ հռետորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի, աշակերտի երիցս երանելւոյն Գրիգորի տիեզերալոյս վարդապետի, արարեալ բանս խրատականս ոգեշահս եւ հանճար իմաստայեղս ի Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց», որուն սկզբնաւորութեան մէջ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները կը հաղորդուին. «Դաւիթ... վասն ժ պատճառի հարկեցաւ գրել զայս Գիրքս սահմանաց: Նախ՝ ընդդէմ աթենացւոցն, զի յորժամ մեծն Դաւիթ եւ եզնակ Կողբացին գնացին յԱթէնս ի յուսուցումն եւ տեսան զբիծ վարս վարդապետացն եւ զայրացեալ մեղադրեցին նոցա, եւ նոքա լուեալ զայրացան եւ ասեն զհայս կարճոգիս եւ չարաճճիկ եւ հակառակողս եւ փորձողս եւ ասացին չթողուլ զոքի հայոց ուսանիլ յԱթէնս եւ ոչ գոյր այլ պատճառս, բայց առաւել իմանալն քան զայլազգիս եւ յայս պատճառս անարգ տեսանէին զնոսա, վասն այսորիկ արար Դաւիթ զգիրքս զայս յանդիմանութիւն նոցա, թէ տեսէք որ այսպիսի իմաստութիւն գոյ ի Հայս, այլ ո՛չ եմք կարօտ գալ զԱթէնս...: Զի ե (5) գիրք արարեալ է Դաւիթ, այսինքն՝ ա) Սահմանքս, բ) զԲարձրացուցէքն, գ) Զպիտոյիցն, դ) Մեկնութիւն քերականին, ե) Մեկնութիւն Պորփիւրի եւ Արիստոտէլի... Դաւիթ Ներգինացի կոչի, Ներգիննեայ կոչի գեօղն այն, ուր Անանիայ Շիրակացին զառաւօտու երգերն է ասացեալ եւ Դաւիթ յայս գիւղս էր, որ է Տարօնոյ գաւառին... ազգաւ հայկազնի էր, բայց գմարմնաւոր ազգատոհմն նորա ի գիրքն Յոբայ (մեր թ. 189 ունի «ի գիրսն Յակոբայ») ցուցանէ»:

Ապա կը յիշէ այս թարգմանիչները իրենց անուններով մինչեւ «Ղազար Պատմագիրն» եւ կ'աւելցնէ Ս. գրոց թարգմանութենէն ետքը Սահակ ու Մեսրոպ 60 աշակերտներ ալ ղրկեցին Աթէնք: Դաւթի եւ Մովսէսի վերադառնալու ժամանակ. «եղեալ էր ժողովն Քաղկեդոնի հերձուածոյն, զոր եկեալ մեծն Դաւիթ եւ Մովսէս քերթողն յանդիմանեցին զգլխաւորս Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ ափ ի բերան արարին զնոսա»: (Հմմտ՛. Մալխասեանի նոր տեսութեան հետ, որ Խորենացին քաղկեդոնական կը համարէ, տե՛ս Խորենացու առեղծվածի չուրջը, Երեւան, 1940, էջ 130): Դաւիթ Անյաղթի մասին չարունակելով խօսիլ կը յաւելու. «զի անզգամք են յանդիմանեալ ի նմանէ, անարգեցին զնա եւ զբանս նորա եւ հարեալ վիրաւորեցին զնա եւ նա գնացեալ ի Վիրս, անդ կացեալ վախճանեցաւ»:

4. Առաքել Սիւնեցիի «Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց» կամ «Վասն Սահմանացն Դաւթի» պրակը 20, գործը կը գտնուի մեր ժողովածոյի թ. 55 եւ 189 ձեռագիրներուն մէջ, վերջինը աւելի ընտիր ընթերցումներով:

5. Ժթ. դարուն Յովհաննէս պատուելի Տ. Կարապետեան Զամուրճեան, որ Արմաշի մէջ ուսումնապետ եղած է, հայերէնի վերածած է ո՛չ թէ ֆրանսերէն բնագրէն, այլ իտալերէն թարգմանութիւններէ, 1) Ֆրանկիսկոս Սոուիէի հետեւեալ իմաստասիրական գործերը.

ա) Հոգեբանութիւն 1827ին (թ. 84),

բ) Օրինակք հրահանգաց բարուց (թ.85 եւ 122, 1830ին),

գ) Քննութիւնք ի վերայ վիճակի ընկերութեան եւ լեզուի (թ. 80 եւ 123),

դ) Ուսումն բարուց (թ. 139):

Նոյն անձը թարգմանած է 2) «Քոնտիյլաք աբբայի» «Տրամաբանութիւնը» (թ. 143) եւ գրած «Լուծմունք տրամաբանութեան Կովդնոյ» (թ. 101):

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ

Տոմարական գրութեանց մէջ, որոնք պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ, ամենէն աւելի հետաքրքրական են.

1) Անանիա Շիրակացիին վերագրուած «Լուսնացոյցը» (թ. 8), որուն մէջ Անանիա իր այս աշխատանքի մասին հետեւեալ յայտարարութիւնը կ'ընէ. «Արդ ես Անանիա Շիրակացի ստուգիւ քննեցի զամենայն աւուրս ընթացից եւ եղանակաց լուսնի, ըստ որում չրջագայէ եւ խորանօք փակեալ արձանացուցի, զի անաչխատ զկնդրողն պահեսցէ եւ եղի յառաջ զընծայումն լուսնին եւ զկնի լրումն թէ ի քանիս ամսոյն լինի եւ թէ ի տուընջեան թէ ի գիշերի եւ թէ յորում ժամու...»:

Այս ըսածները կ'արդարացնէ տախտակով մը եւ բոլորաձեւ պատկերով մը լուսինի եւ արեւի կենդանակերպերու մէջ չրջանառութիւնը ցոյց տալով: Անանիայի այս գործը իբր աղբիւր ծառայած է հետագայ հայ տոմարագէտներուն: Անոր մէջ յիշուած են նաեւ օտար ազգերու տոմարագէտները: Անդրէասեան, Էսսեան, Իրիոնեան տոմարական հաշիւները մեծ կարեւորութիւն կը ստանան քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ, Զատկի տօնը եւ ա՛յլ տօներ ուղիղ օրին տօնելու համար: Անունը անծանօթ հեղինակ մը հետեւեալ չափական տողերով Անանիա Շիրակացիին կը վերագրէ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցիին օրով (574–604) հայ թուա-

կանին հաստատումը, թէեւ ժամանակակցութիւնը չատ չի յարմարիր. «Անանիա Շիրակացին, հրամանաւ Տ. Մովսէսի հայ թուական գրեալ լինի, ապրիլ չորիս սկզբնաւորի, որով ուղիղ տումար կազմի, ի ծննդենէ Քրիստոսի մինչեւ ի գիր Հայոց թուի, հինգ հարիւր ամօք կու չափի, յիսուն եւ երեք թիւ յաւելի..., զի ուղղեն զտօնք տէրունեաց...» (թ. 221):

Շիրակացիէն սկսեալ կ'երեւի մեր տոմարագէտները սովորութիւն ըրած են լուսինի եւ արեւի կենդանակերպերու մէջ չըլլանաւութեան բազմատեսակ աղիւսակներ չինել (տե՛ս մեր թ. 117, 118):

2) Յակոբ Ղրիմեցի. մեր ժողովածոյին մէջ ամենէն աւելի տոմարական երկեր ունի Յակոբ Ղրիմեցին, ժամանակակից Թովմաս Մեծոփեցիին: Անոր կը վերագրուին.

ա) Մեկնութիւն տոմարի, զոր խնդրեաց Թումայ վարդապետն Մեծոփայ վանացն աստուածասուրբ ուխտին եւ սիրով զհայցուածս սորա կատարեալ Յակոբ վ.ի Ղրիմեցւոյ», չատ հետաքրքրական ծանօթութիւններով, հայ երաժշտութեան, հայ ամիսներու ծագման, եւ հայ թուականի սկզբնաւորութեան մասին (553ին) (թ. 7):

բ) «Նորին Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցւոյ յաղագս տումարական մակացութեան, թէ ի յորոց մարդկանէ արհեստաւորեցաւ» (թ. 7), որուն մէջ հին օտար եւ հայ տոմարագէտներու մասին կը խօսի եւ Շիրակացիին համար կ'ըսէ. «Անանիա չիրակացին արար զլրումն Հայոց Մեծաց» եւ հայ թուականին համար կը գրէ. «...սկիզբն թուականիս մեր Յիսուսէ ի 553... բայց ոչ ըստ դրութեան, այլ ըստ թուելութեանն...: Յորժամ զատկաց լրումն առնիցեմք ի թուականէն պարտիմք 9 թիւ ի բաց գնալ եւ զայլն երթալ 19, 19 եւ գմնացեալն յապրիլի 4-իցն սկսանել եւ գտանել զլրումն Զատկին...»:

գ.) Ղրիմեցիին կը վերագրուի նաեւ «Պատճառ Հայոց տոմարին» (թ. 8), որուն մէջ զանազան ազգերու «եւթներեակը» եւ «վերադիրը» գտնելու իբր աղբիւր կը յիշէ «Սարակաւագի» եւ «Ստեփաննոսի» գործերը:

Այս տեղեկութիւնները մեծ մասամբ կը պակսին Զարբհանելեանի քով եւ Տաշեան Յուցակին մէջ:

ԲԺՇԿԱԿԱՆ

Հին եւ նոր հայ բժիշկներու գործերէն մեր ժողովածոյի մէջ պահուած են հետեւեալները.

1. Ամիրտովլաթ Ամասիացի.

ա) Բժշկարան (Ախրապատին) (թ. 182, տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, էջ 1056) բաժնուած 25 «դուռերու» (գլուխներու), որուն մէջ կը խօսի զանազան դեղերու պատրաստութեան, պահպանութեան եւ գործածութեան մասին: Դեղերուն անուննները կը յիշուին հինգ լեզուներով (պարսկերէն, արաբերէն, լատիներէն, յունարէն եւ հայերէն): Ամիրտովլաթ կ'օգտուի հայ եւ օտար բժիշկներէն: Հայ բժիշկներէն կը յիշէ 23-րդ գլուխին (դուռն) մէջ. «Յեսու բժիշկ, Բագարատ, Սահակ» եւ իր տողաչափեալ յիշատակարանին մէջ կը յայտարարէ. «...Զորս տարի տիւ եւ գիշեր աշխատեցայ, եւ ի բազում օրինակաց աւարտի սա, գրեցի կատարեցի բան զինչ որ կայ, ի բառից բժշկութեան զինչ որ գտայ, աւարտիմ հինգ լեզուաւ զինչ որ ուսայ... ի հայոցն եմ արարեր զսկիզբն զորա, ի վերայ այբուբենի զինչ դեղեր որ կայ..., ես բժիշկ Ամիր Տովլաթ հայրս եղիայ, որ ծնեալ եմ ի քաղաքն յԱմասիայ, ես հիմայ բնակեալ եմ ի Բիւզանդիայ... Հայոց թիւն... ՉԼԱ (1482), թիւ կու լեննայ, յորում չինվի եւ գրելով աւարտ եղեւ սայ»:

Այս բժշկարանը Վիեննայի Մխիթարեաններու ունեցած «Ախրապատին»էն տարբեր է խմբագրութեամբ (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, Թ.75): Հ. Ղ. վ. Յովհաննեան ուսումնասիրած է զայն (Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնին վրայ, Վիեննա, 1895, էջ 364–75) ինչպէս դր. Վ. Թորգոմեան (Արեւելք, 1889):

բ) Անգիտաց Անպետ (Մինհաճ) (թ. 184), որուն յիշատակարանին մէջ Ամիրտովլաթ կը յայտարարէ թէ իր այս գիրքը գրած է 1478ին. «Առ դրան Ս. Նիկաւլայոսի սքանչելագործ հայրապետին թարգմանեցաւ այս գիրքս: Մէկ մէկ դեղերուն զաւրութիւնն ի բազում գրեանց այլազգեաց, ճեռամբ մեղաւոր, անպիտան եւ անիմաստ բժշկին Ամիր Տովլաթայ... եւ անգէտն չի աւգտել ի սմանէ իրք եւ անուանեցաք զայս գրոցս անուն Անգիտաց անպետ...: Այս բժշկութեան արհեստս ի գիտնականութենէն եւ յուսմանէն մաս մըն է եւ հանապազ զմարդկային կենդանութիւնն առօղջ կ'ուզէ եւ որ չէ առողջ մարմնով ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգով եւ յայս բանիցս առին յառաջին բժշկապետքն մեր, մեծն Մխիթար բժիշկն եւ Ահարոն բժիշկն եւ որդին նորա Ստեփաննոս բժիշկն եւ տոհմն նոցա Ճաւշլին բժիշկն եւ Սարգիս բժիշկն եւ Յակոբ բժիշկն եւ Դեղին բժիշկն եւ Սիմաւոն բժիշկն եւ Վահրամ բժիշկն, որ չատ գրեանք չինեալ էին, վասն դեղերուն զաւրութեանն եւ օգտութեանն կարճառօտ էին արարեալ...»:

Ինքը ծովէ ծով, քաղաքէ քաղաք, Մակեդոնացւոց երկիրը չրջելով Պոլիս հասած է եւ շատ գիրքեր հաւաքելով հինգ լեզուով դեղերու անունները գրած եւ անոնց պատրաստութիւնը եւ գործածութիւնը աշխարհաբար լեզուով խմբագրելով ամէնուն ըմբռնելի դարձուցած է եւ ասով ան կը պարծենայ «ամենայն բժշկապետաքն զայս ծածկել էին եւ չէին դրել ի բժշկարանին եւ ծառանիդ յայտնեցի կամօքն Աստուծոյ...» (հմմտ՛ Տաշեան, Յուցակ, էջ 1056, եւ մեր թ. 182 ձեռագիրը եւ յիշատակարանը):

Դեղագործականն բառարանը բաժնուած է երկու մասերու, որոնց մէջ այբբենական կարգով կը յիշէ բոլոր դեղերը հինգ լեզուներով:

2. Ապուսայիտի Մարդակազմութիւն (թ. 54): «Այս ինչ կայ ի գիրս մարդակազմութեան» 17 գլուխներու ցանկը յիշելէն ետքը կ՛աւելցնէ. «Բուսայիդայ իմաստնոյ քաղուածու յաղագս կազմութեան մարդոյ»: Ինչպէս յայտնի է հին գրականութեան մէջ, այս նիւթի մասին առաջին գործը գրած է Նեմեսիոս փիլիսոփայ Եմեսացին «Յաղագս բնութեան մարդոյ» վերտառութեամբ եւ ապա Գրիգոր Նիւսացին նոյն վերնագրով (տե՛ս մեր թ. 53). Ստեփաննոս Սիւնեցին թարգմանած է գայն հայերէնի, եւ Գէորգ Սկիւռացին յօրինած է անոր «լուծմունքը», նման մարդակազմութիւններ ունին Ամիրտովլաթ, Գալուստ Ամասիացի (Տաշեան, Յուցակ, էջ 1061, 1075, 1133, Ուսումնասիրութիւնք՝ Տաշեան, Մատենագրական մանր Ուսումնասիրութիւնք, Վիեննա, 1895):

Մերինը Ապուսայիտի քաղուածն է, նման խմբագրութիւն մը Վիէննացիներու թ. 294 ձեռագրին:

3. Թիւ 9ին մէջ կը խօսի «Յաղագս ջլաց եւ երակաց», իսկ թ. 131 ժողովրդական բժշկարան մըն է ռամկական աշխարհաբարով, նոյն իսկ տաճկերէն բացատրութիւններով:

ԺԹ. դարու բժիշկներու գործերէն պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ հետեւեալները.

1) Րէստեն պարոն Միքայէլ Տէր Պետրոսեանի եռահատոր Բժշկարանը եւ Անդամազննութիւնը (թ. 102), գրուած աշխարհաբար լեզուով 1841ին եւ օգտուելով բացառապէս իտալական աղբիւրներէ, զոր ուսումնասիրած է նաեւ դր. Թորգոմեան, ինչպէս Շէհրիմանեանի գործը:

2) Ստեփաննոս Շեհրիմանեան Տփղխեցի (թիւ 183) գրած է «Անգեղայ ժանտախտի» 1796ին, կ. Պոլիս, 2 մասերով, 7 գլուխներու բաժնուած, որուն մէջ կը խօսի ժանտախտի մասին՝ օգտուելով հայ եւ օտար բժիշկներու գործերէն:

ԱՌԱԿՆԵՐ

1. Մեր ժողովածոյին մէջ Վարդան վարդապետին կը վերագրուին 164 առակներ (թ. 10, գրուած 1619ին)եւ տարբեր առակներ, հանելուկներ, պատմուածքներ ալ, որոնք Վարդանին կը վերագրուին, պահուած են ա՛յլ ձեռագիրներու մէջ (թ. 9, 6): 163 առակներ ալ կը գտնուին «Աղուեսագիրքի» մէջ (թ. 168) թրքերէնի թարգմանուած 1793ին, որ կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Աղուէսագիրք տէրլէր պու քիթապա, մասալ մեսալի չէյլէր թարիֆ օլունուր, պու քիթապ էսկիտէն վար ըսը, հայճասը պասմա, վէ պէն թարգմանել էթտիմ թիւրքճէ»:

2. Շնորհալիի առակները, հանելուկները պահուած են թ. 6, 75, 142 ձեռագիրներու մէջ:

Առակներու մասին լաւագոյն ուսումնասիրութիւնները գրած են Ն. Մառ ռուսերէն, որ հրատարակած է 380 առակներ, Հ. Յ. Տաշեան եւ Հ. Յովնանեան, յիշելով բոլոր աղբիւրները: Մեր առակները մասնաւոր ուսումնասիրութեան կը կարօտին՝ որոշելու համար թէ որո՞նք անոնցմէ արդէն հրատարակուած են:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Աշխարհագրական երկերէն մեր ժողովածոյի մէջ մասնաւորապէս յիշատակելի են:

1. «Աշխարհագիր Մովսէսի Խորենացւոյ» (թ. 13), նման տպագրին (Վենետիկ, 1853): Ձեռագրիս մէջ աշխարհագրութեան կը հետեւի «Մղոնաչափ» մը. «Ահա կամիմ զչափ աշխարհիս համառօտել մղոնախաղաց ոտնաչափութեամբ ուղղիկաբար ասպարաճեմ դրութեամբ», որ թ.13ի մէջ լիակատար է եւ թ. 11ի մէջ թերի եւ կը սկսի բառերովս «ի Դրւնայ մղոն 200ի Կարնոյ քաղաք» եւ կը շարունակուի Դուինի իբր կեդրոն ունենալով. «ի Դրւնոյ մղոն 170ի Խլաթ, անտի մղոն 80ի Քղիմար...», «ի Դւնայ մղոն 60ի Բերդկունան, անտի մղոն 160ի Պարտաւ...» եւ այլն (տե՛ս Մանանդեանի ուսումնասիրութիւնը «Մղոնաչափի» մասին. Հին Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհները, ըստ Պեւտինգերյան Քարտէզի, Երեւան, 1946, էջ 176, եւ Խորենացու առեղծուածի լուծումը, Երեւան, 1834, էջ 84–89):

2. Նոյն ձեռագրին մէջ կը գտնուի «Անուանք քաղաքացն Հնդկաց եւ Պարսից»: Արտագրողը՝ Գրիգոր Երեւանեցին կը նօթագրէ. «Գրեցաւ Աշխահացոյցս թուին Ռճիէ (1678): Հեղինակը կը թուէ ո՛չ միայն Հնդ-

կաստանի եւ Պարսկաստանի քաղաքները այլ եւ «Զին եւ Մաչինի» եւ «Թուրքեստանի»:

3. Շատ հետաքրքրական գործ մըն է թ. 11ի մէջ պահուած «Աչխարհացոյցը», որ անկախաբար Մ. Խորենացիէն եւ ա՛յլ աչխարհացոյցներէ կը թուէ նաեւ Հայաստանի գաւառները եւ նչանաւոր անձերու գերեզմաններ կամ մասունքներ կան. այսպէս օրինակ. «Գարդման գաւառն Գարգմանիկ է, ուր կայ գերեզմանն Յովհաննէս վարդապետին Մայրագումեցուն, Մեծ Սիւնիս եւ Փոքր Սիւնիս, ուր կայ աթոռն Ստաթէի առաքելոյն, որ կոչի Տաթեւ եւ Ծիծեռնայ վանք: Գեղամ Գեղարքունի է, ուր կայ ս. ուխտն Մաքենէս եւ Սեւան կղզին... Զակամ (?) ուր կայ ս. ուխտն Խորայնաչատ, Հաղարծին եւ՝ Գետկայ վանքն, ուր աթոռն է Գաւշ վարդապետին... Արագածոտն Նգայ տուն, ուր կան ս. ուխտքն Սաղմոսայ վանք եւ կայ անդ Արագածոյ Ս. Նչանն եւ աւձահալած Ս. Նչանն եւ Յովհանավանքը, ուր կայ վարչամակն Քրիստոսի... ի կողմանսն Գառնոյ Տարունից եկեղեցին որ է Հաւուցթառ, անդ կայ կենդանագիր պատկերն փրկչական եւ Այրեւանքն, ուր կայ Գեղարքն աստուածամուխ եւ նայ է տուն հաւատոյ Հայաստանեայց, հաստատեալ ի Լուսաւորչէն եւ Աղթկոց վանք...: Վայոց ձոր Եղեգէ ձորն է, ուր կայ կենսայբեր Ս. Նչանն եւ Հերմոնի վանքն եւ Գայլաձոր, որ աթոռն է եւ վարժարան ս. վարդապետացն մերոց... Կարնոյ քաղաքն Արզրում է որ կոչի Թէոդուպոլիս... եւ էին վերակացու գործոյն (չինուքեան պարսպաց) Մովսէս Քերթողն եւ Դաւիթ Անյաղթն...: Ռչտունիք ոստան է Դոսպ Անձեւացե(ա)ց... ուր կայ ս. ուխտն Հոգոց վանք, ուր կենդանագիր պատկերն է Ս. Աստուածածնին զոր երեր Բարթողիմէոս առաքեալն, անդ է եւ Տրդատ թագաւորն եւ Աչխէն տիկին եւ Խոսրովիթուխտն եւ Ըռչտունեաց գաւառին կան սուրբ ուխտքն Նարեկ, Նկարէն, Անծղնայպատ, Ս. Յակոբ, Ս. Վարդան, անդ է եւ նչխարքս Թումայի ս. առաքելոյն, եւ աստուածաբնակ լեառն Սեպուհոյ, ուր հանգեաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ անդ կայ հաւհալանի թուրն Տրդատայ, զոր ետ նմա Կոստանդիանոս թագաւորն... Բալու, ուր գիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն...»:

Եւ այսպէս Վանի, Սեբաստիոյ մասին խօսելէն ետքը կ'աւելցնէ. «ի գալն Թաթէոսի առաքելոյն գԹէոդիփիլոս աչակերտն իւր եպիսկոպոս ձեռնադրեաց ա. հայոց եւ վասն այդ պատճառիդ անդ գնաց եւ էառ զձեռնադրութիւն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն իբր յիւրմէ առաքելոյ», եւ ապա կը խօսի եւրոպական երկիրներու մասին: Չի յիշուիր Թէ ո՞վ է հեղինակը այս Աչխարհացոյցին, որ չի նմանիր Տաչեանի յիշած աչխարհացոյցներուն (Տաչեան, Յուցակ, էջ 1060 եւ 1155) եւ ո՛չ ալ Վարդան վ.ին վերագրուած Աչխարհագրութեան (Պատմ. Հ. Դպրութեան, էջ 724): Նման, բայց տարբեր խմբագրութեամբ եւ աւելի ընդարձակ «Աչխարհացոյց» մը կայ Խաչիկ Վ. Տատեանի ժողովածոյին մէջ (տե՛ս Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Տատեան Խ. վ.ի, Վաղարչապատ, 1898, էջ 77)[12]:

4. Թ. 11 Ձեռագրին մէջ կայ նաեւ երկրաչափութիւն Աղեքսանդրի եւ նչանք գաւառաց եւ տիեզերաց որ ասաց ոմն իմաստուն», որ տգէտ գրիչէ մը գրուած է եւ հին ատենուան ծանօթ երկիրներու եւ Հայաստանի աչխարհագրութեան մասին կը խօսի (տպ. Վենետիկ, 1843), որ թէեւ Խորենացիին կը վերագրուի, սակայն ապահովաբար Ե. դարու գործ չէ:

5. Հետաքրքրական է նաեւ 18-րդ դարու համար Թէոդորոս սարկաւագ Երզնկացիի «Աչխարհագրութիւն յերկուս գիրս բովանդակեալ, համահաւաքեալ յեգիպտական գրեանց... յամի տեառն 1791», որուն մէջ աչխարհագրական տէրմիններն արաբերէնով կուտայ եւ ինքզինքը կ'անուանէ «Թէոդորոս սարկաւագ Երզնկացի եւ յետնագոյն աչակերտ Պաղտասարեան Մեսրոպայ», յայտնելով որ իր գիրքը գրած է «Ռչտունի Պօղոս վարդապետին» խնդրանքով, օգտուելով իր ժամանակի արաբ աչխարհագիրներէն:

6. Տնաւրինականք (թ. 186).

Անվերնագիր տեղագրութիւն մը Երուսաղէմի սբ. վայրերու եւ Հայոց վանքերու մասին.

«Յերկիրն Հրէաստան քաղաքն Դաւթի Բեթղեհեմ... ի մէջ տաճարին... յաջակողմ խորանին տեղի է թլպատութեան Փրկչին, որ է սեղան Հայոց ազգին... Եւ կայ ի մէջ տաճարին ծննդեան յիսուն սիւն մարմարեայ հաւասարաչափ եւ մի սիւնն խաչանկարեալ ձեռամբ Ս. Լուսաւորիչին, զոր Լուսաւորչի Սիւն կոչեն... եւ... Վանքն Հայոց ուր կայ Վէմն պատառեալ... յագարակ բերդին գերեզման աւտարաց, որ էր առնէր (իջեւանն էր) Հայոց... եւ տեղի աղաւթից Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին (ի Սիոն) եւ մերձ Ս. Սիոնի Վանք Հայոց Ս. Փրկիչն եւ անդ կափարիճ Վէմն Ս. գերեզմանին... եւ բանտն... եւ անտի յառաջ Հրեչտակապետ վանքն Հայոց. որ է տուն Կայեափայ քահանայի...: Եւ մերձ ի քաղաքն Մեծ վանք Հայոց Ս. Յակոբ եւ անդ գլուխ Ս. Յակոբայ, որդւոյն Զեբե-

12 [Անվերապահօրէն Վարդան վարդապետի Աչխարհացոյցի մէկ ընդօրինակութիւնն է: Տես Հ. Պէրպէրեանի հրատ., Բարիզ, 1960, էջ 12–13:]

թևայ... գլխատունս էր Աթոռ Յակոբայ Տեառն եղբաւրն եւ այժմ է Աթոռ Հայոց Ագղիս...» (Համմէ Տաշեան, Յուցակ, էջ, 485, 840):

ԳԻՏԱԿԱՆ

1) Յովհաննէս վ. Երզնկացիին (Ծործորեցի) կը վերագրուի «Յաղագս երկնային չարժմանն, նուաստ Յոհանիսի Երզնկացւոյ չարադրեալ յիմաստնոց բանից, ի խնդրոյ բարէպաշտ եւ երկ(է)զազարդ պատանոյն պարոն Վախթանկա» (թ.186): Յառաջաբանին մէջ կը պատմէ թէ ինքը 1284ին «Տփղիս, Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց», եկած է հոն, հանդիպած է «Մեծ իշխանին Հայոց պարոն Քարիմատինին», որուն հայրը պարոն Ումեկ չինած էր եկեղեցին, ուր ան քարոզած է «Յաղագս երկնային չարժման» եւ «պատանի» Վախթանկ՝ «որդի կրտսեր պարոն Ումեկին եւ մայրենի ազգաւ, թոռն մեծ իշխանին Զալիլի տեառն Խաչենոյ», խնդրած է գրել նոյն նիւթի մասին եւ քաղաքի եպ. Յովհաննէսն ալ յորդորած է զինքը կատարելու այս խնդրանքը (տպ. 1792, Նախիջեւան): Այս գրուածքը կը սկսի «Ամենայն ոք զբան...» բառերով եւ խմբագրութեամբ տարբեր է նոյն հեղինակին վերագրուած «Յաղագս երկնի» գրութենէն (թ. 11), որ կը սկսի «Այն որ յառաջ քեզ ճառեցան...» բառերով (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, 1126 եւ Զարբհանելեան Պատմ. հ. դպրութեան, էջ 739 ւ.:)

Տարբեր խմբագրութիւն մըն է նաեւ «Սուրբ եւ իմաստուն վարդապետին Յովհաննիսի Երզնկացւոյն արարեալ այլաչափ տաղս ի խնդրոյ բարեպաշտ իշխանին Ապլոցի», տաղաչափեալ գրուածքին մը, որուն տուներուն սկզբնատառերը կը կազմեն. «Յովանիսի բան յաղագս երկնի ի խնդրոյ իշխանի հայոց Ապլոց անուն» (թ. 11): Նման վերնագրով, «Յաղագս երկնի եւ զարդուց նորա», ինչպէս ծանօթ է, գրուածքին մը ունի Ներսէս Շնոհալի, որ գրած է Մխիթար Բժշկապետի խնդրանքով (թ. 6):

2) Երկրագործական պարունակութիւն մը ունի «Գիրք վաստակոց» եւ «Բառարան վաստակոց գիրքը» (թ. 165), որ հաւանականաբար Պէյրութցի Պոնիոս Անատոլիոսի (Դ. դար) գործին համառօտագրութիւնն է Ֆլորենտիոսէ խմբագրուած եւ արաբերէնի թարգմանուած է. (Զարբհանելեան, Թարգմ. նախնեաց եւ Տաշեան, Յուցակ,. էջ 608–704) եւ բառարանի հեղինակն ալ ենթադրաբար Գէորգ Պալատեցին է (Տաշեան, Յուցակ, էջ 1071):

3) Թրքերէն լեզուով գիւղատնտեսական խրատներ կը պարունակէ թ. 159, որ հայերէն «Արտօրէից գիր» կը կոչուի:

4) «Համառօտ սկզբունքն երկրաչափան աստղաբաչխութեան» (թ. 124) վերտառութիւնը կրող եւ 2 գիրքերէ բաղկացեալ գործը լատիներէնէ թարգմանութիւն մըն է, որուն ո՛չ հեղինակը եւ ո՛չ թարգմանիչը կը յիշուին:

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

1) «Քերականութիւն որ կոչի Եւթնաւրեանք, զուգեալ ի Դաւթայ փիլիսոփայէ եւ Հռոմայ վարդապետէ, կոչեցեալ անուն Փիւնիկ» եւ ապա թուելէն ետքը ձայնաւորները, կը շարունակէ «Այս է արուեստ վեց հազարեկի զոր գովէ Անանիայ Շիրակացին եւ ասէ գանձ ծածկեալ էր յերկիրս Հայոց եւ ակն թաքուցեալ ի տան Թորգոմայ» (թ. 40):

2) Երկու թերի բառարաններ. Պարսկերէնէ Հայերէն (թ. 106) եւ Թուրքերէնէ Արաբերէն, Պարսկերէն, Հայերէն եւ Ֆրանսերէն, որոնց հեղինակները եւ յօրինման ժամանակները չեն յիշատակուիր, բայց վերջին դարերու գործ ըլլալու են:

3) Յիշենք նաեւ «Ճարտասանութիւն Մխիթար Աբբայի» գրուած 1753ին «ի Վենետիկ, մեծաւորաց ակնարկութեամբ» (թ.179): «Համառօտ ճարտասանութիւն շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տ. Մխիթարայ վ.ի Սեբաստացւոյ, Աբբահայր կոչեցելոյ...յամի տեառն 1753,ի Վենետիկ, մեծաւորաց ակնարկութեամբ»:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

1) թ. 186 ունի հետեւեալ երաժշտական ծանօթութիւնները. «Քանի՞ ձայնք են գոյիցս... Ստեփանոս երաժիշտ ԻԶ (26) բաժանեաց բառաչէ՛լ, պոռէ՛լ, պոպչէ՛լ, բչէ՛լ, կառչէ՛լ, մռնչէ՛լ... (եւ 26 ձայները այսպէս թուելէն ետքը) եւ չինեաց գործիք ԻԶ (26) առանձին աղ(ր)եաւք եւ Թիմգիանոս Թեզբացի ա. չինեաց եւ ԻԶ (26) աղի: Յետ սորա Թէովնաս այլակերպ յօրինէր գործի, որ զամենայն կենդանեաց ձայն նուաւա երգէին, յետ սորա Սիներգէս արար զառաջին ձայն ի հիւսնականէ զտեալ եւ Փոկիղդէս եղբայրն նորին, զերկրորդ ձայնն ի դարբնականէ, Սոփեկղիտէս զերրորդ ձայնն ի հոսանաց գետոց, Փիպիանոս քեռորդի սոցա զչորրորդ ձայն ի ծփանաց ծովու, Քիւնոփենէս հմուտ ձայնից գազանաց եւ թռչնոց զատուցանէ զկոզմն առաջին ձայնին: Աքիլեւս զկոզմ երկրորդ, Եւնիմիոս զդհ (4-րդ ձայն), Արքեղաոս մաքրեաց զամենայն, որ ուսաւ ի ծովային կենդանեաց, եւ Թէոփիլեանք ոմանք արարին ստեղունս (չորս) եւ եղեւ Բժ (12) ձայն ի փառս Աստուածոյ»:

2) Յակոբ վ. Ղրիմեցին (ԺԴԺե. դար) խօսելով իր վերոյիշեալ տոմարական աշխատութեան մէջ իր ժամանակին գործածուած երաժշտական գործիքներու մասին, կ'ըսէ. «Քնարն որ ունի զտասն աղին ի լարս մեւոաքսեայ եւ թէ Սալթերն, որ է քառասուն աղի ի թելս պղնձի եւ թէ Ղանոնս որ է եօթանասուն լարի եւ թէ արղանոնն որ է հարիւր աղի ի թելս պղնձի...»: Այս նուագարաններուն ձայները կրնան ըլլալ «սուր, բութ, գիլ, բամբ» եւ անոնց տեւողութիւնը՝ «սուղ, երկար» եւ եղանակը՝ «թոյլ, պինդ»: Ձայները կրնան ըլլալ «կէս ձայն, երկպատիկ, կիսաբոլոր, մակեսակ, մակքառեակ»:

3) Արդէն վերը յիշեցինք Գրիգոր Տաթեւացիի՝ Յովհան Որոտնեցիին վերագրած «ի սմանէ յոգնակար նորագիծ տառք եւ երաժշտական եղանակք» վկայութիւնը:

Չենք փափաքեր մեր այս յօդուածը աւելի երկարել եւ մատնանիշ ընել առանձին հեղինակներու բոլոր այն գործերը որոնք դեռ չեն հրատարակուած եւ կամ անծանօթ կը մնան: Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած «կաթոլիկ գրականութեան» պիտի անդրադառնանք մասնաւոր յօդուածով:

Ով որ կ'ուզէ ամբողջական գաղափար մը կազմել Արմաշի ձեռագիրներու մասին, պարտի նկատի ունենալ վերոյիշեալ յօդուածը եւ համապատկեր տախտակը այս ձեռագիրներուն:[13]

«Հասկ»
Հայագիտական տարեգիրք,
Ա տարի, 1948, Անթիլիասէ-Լիբանան, էջ 63–88:

13 Տանօթութիւն. զանազան ձեռագիրներէ քաղուած մեջբերումները գրուած են բնագիրներու ուղղագրութեամբ:

ԱՐՄԱՇՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ

Տարագրութեան ու եղեռնի տարին, 1915, Արմաշու Դպրեվանքի մէջ կ'ուսանէինք: Ընդամենը 39 ուսանողներ, մէկ մասը Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ չրջակայ գիւղերէն, իսկ միւսը՝ Արեւմտահայաստանի ներքին գաւառներէն:

Դպրեվանքը, քառորդ դարու մը չրջանին, 1890–1915, կրօնաեկեղեցական եւ ազգայինդաստիարակչական աչքառու հաստատութեան մը համբաւը կերտած էր իր համար: Պոլսահայ թաղերու քարոզիչներն ու գաւառի առաջնորդները նկատելի թուով մը Արմաշականները էին, ազգին ու հայրենիքին նուիրուած հմուտ, լուսամիտ եւ ժրաջան հոգիներ: Արմաշական մըն էր նաեւ Թրքահայոց նորընտիր պատրիարքը՝ յանձին Զաւէն Արքեպս. Եղիայեանի:

Դպրեվանքը, արդարեւ, բազմակողմանի առաւելութիւններով օժտուած կրթական բարձր հաստատութիւն մըն էր, բացառապէս օժտուած ուսուցչական հեղինակաւոր դէմքերու կազմով մը:

Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան*, վերատեսուչը, գրաբար եւ Հայ եկեղեցական պատմութիւն կը դասաւանդէր:

Մինաս Ծալեան՝ հայերէն եւ հայ գրականութիւն:

Մինաս Սէմէրճեան՝ թուրքերէն եւ հայոց ու ընդհանուր ազգերու պատմութիւն:

Երուանդ Գարթալեան՝ ուսողական գիտութիւններ:

Րիչըրտ Հարտի՝ ֆրանսերէն:

Յակոբոս Այազեան՝ Ձայնագրութիւն եւ երաժշտութիւն:

Ի դէպ այդ չքեղ իրականութեան, եւ դիւրաւ ընտելացած Դպրեվանքի միջավայրին, կարգապահական կանոններուն, ուսմանց ծրագրին ու դասաւանդութեանց, յամառօրէն փարած էինք մեր դասերուն, ապագայական երազներով օրօրուած:

Դպրեվանքի չրջափակէն ներս՝ արտաքին աշխարհի քաղաքական իրադարձութեանց չուրջ համառօտ եւ սահմանափակ տեղեկութիւններ մը կը ստանայինք միայն:

Սարաճէվոյի մէջ գահաժառանգի մը սպանութիւնը համաշխարհային պատերազմի մը մղած էր ազգերը, պատերազմ մը, որուն մէջ մխրճուած էր նաեւ Թուրքիան:

* Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին: Յետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց:

Ռազմական ճակատներու չփոթ, հակասական ու չռնդալից լուրե-
րու հետ հետզհետէ չարագուշակ տեղեկութիւններ կը ստանայինք մեր
ազգայինհամայնական կեանքի չուրջ: Պոլսոյ մէջ հայ մտաւորականնե-
րու ձերբակալութիւնն ու աքսորը, Ապրիլի 24-ին, Քասաններու կախա-
դանը Պայազիտի հրապարակին վրայ, Յունիս 15-ին, եւ զանգուածային
բռնագաղթի ու ջարդի պատմութիւնները սարսուռով կը համակէին մեր
հոգիները:

Կացութիւնը զգալիօրէն կը վատթարանար, ու մենք գիրէն ու գիր-
քէն խռոված՝ դէպքերու գահավիժումը կը դիտէինք վախով ու երկիւ-
ղով:

Դասարանի այն ուսանողները, որոնք Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ չրջա-
կայ գիւղերէն էին, տուն վերադարձան, իրենց ծնողներու մօտ, իսկ կար-
նեցի, Մշեցի, Երզնկացի, Բաբերդցի, Քղեցի, Խարդբերցի, Բաղէշցի,
Խնուսցի, Տիգրանակերտցի, Սեբաստացի, Եւդոկիացի, Ամասիացի, եւ
Արաբկիրցի ուսանողներս մնացինք Դպրեվանքի մէջ, տրտմօրէն սպա-
սելով մեր ճակատագրին:

Այդ օրերուն, Յունիս-Յուլիս, 1915, Պոլսոյ կեդրոնական բանտի տն-
օրէն վատահամբաւ Իպրահիմի հրամանով ու հսկողութեամբ Իզմիտի,
Պարտիզակի, Օվաճըգի ու Արսլանպէկի մէջ ձեծի ու չարչարանքի սպառ-
նալիքով հայերը խմբովին կը տեղահանէին դէպի հեռաւոր ու անծանօթ
վայրեր: Միայն խումբ մը քաջարի հայորդիներ, մերժելով գօրակոչի
ու գաղթի ամէն հրաման, լեռ բարձրացած էին, միչտ պատրաստ զէնքի
ու կռուի: Փառք հերոսներուն:

Յուլիսեան կէսօր մը, 1915, չրջանի թուրք չէթէն խարազանը ձեռ-
քը՝ Դպրեվանք խուժեց իր արբանեակներով: Վանատան իր խուցին մէջ
Յովհաննէս վարդապետը մահացու կերպով չարչարելէ եւ խոշտանգելէ
յետոյ, մոլեգնած թուրքը բրտօրէն հրամայեց մեզ մեկնելու պատրաս-
տուիլ. «Հրաման կայ Իսթանպոլ ղրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը» գո-
ռաց թուրք չէթէն, չնական քրքիջ մը աչքերուն մէջ:

Լուռ էինք, անխօս էակներ, կասկածին ու յոյսին խորհուրդովը
պարուրուած:

Հրամանը հրաման էր:

Յաջորդ առաւօտ, անձնական գոյքերու բեռ մը չալակած, խմբովին
ճամբայ կ'ելլենք դէպի Իզմիտ: Կը քալենք երեք ոստիկաններու հսկո-
ղութեամբ, կը քալենք դանդաղ ու մտածկոտ, կը քալենք ու եւ կը
նայինք, անգամ մըն ալ, եւ անգամ մըն ալ դիտելու Դպրեվանքի լուսա-

ւոր պատկերը, որ ալ կը հեռանար, կը փաթթուէր հորիզոնին եւ կ'ան-
հետանար:

Իրիկունը Իզմիտ կը հասնինք, Իզմիտի բանտը, ուր հարիւրաւոր
հայ կալանաւորներ խուճապի մատնուած՝ պատերուն կը զարնուին, խա-
ւար ճակատագրի մը սեւ փոթորիկը հոգիներուն մէջ:

Դիշերը բանտին մէջ մնացինք, բացօթեայ, յոգնած, անհանգիստ,
քնատ ու մահոգ:

«Հրաման կայ Իսթանպոլ ղրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը», այդպէս
ըսին մեզի երէկ, ու այդ յոյսին կառչած հրամանի կը սպասենք:

Կէսօրին ոստիկանները մեզ կ'առաջնորդեն չոգեկառքի կայարանը,
ուր արեւին տակ փռուած մարդկային թշուառ էակներու բազմութիւն
մը կը սպասէ, օրերով կը սպասէ ճամբայ ելլերու, ո՛վ գիտէ դէպի որ
անծանօթ գողգոթաները չարչարանքի ու մեռելութեան:

Յանկարծ «եալլա՛յ, եալլա՛յ» կը պոռչտայ մէկ ոստիկանը, դէպի
մօտակայ չոգեկառքը ուղղելով մեզ, եւ «Հայտար Փաչա» ու «Իստան-
պոլ» բառերը կը ծամծմէ ակռաներուն տակ, մի գուցէ խաբէական դի-
տաւորութեան մը բնոյթով: Բայց իրիկունը Պոլսոյ բանտին մէջ ենք:
Ամէն վայրկեան նոր բանտարկեալներ կ'աւելնան, բոլորն ալ հայ, չուա-
րած, խռով ու անհանգիստ, եւ թուրք ոստիկանները՝ դաժան ու հրամա-
յողական:

Պատրիարքարանը տեղեակ է մեր կացութեան: Համաճայն կառա-
վարական հրամանագրի, Պատրիարքարան պիտի փոխադրուինք: Դպե-
վանքը Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանաւորութեան ենթակայ կրօնա-
կան հաստատութիւն մըն էր:

Վտանգաւոր ժամանակներ էին: Մինչեւ Սեպտ. 1915 մնացինք Պատ-
րիարքարանի հսկողութեան ներքեւ, եւ միչտ Պատրիարքարանի չրջա-
փակէն ներս: Արդէն Պատրիարքարանն ալ խիստ հսկողութեան տակ կը
գտնուէր թուրք իչխանութեանց կողմէ:

Երբ դպրոցական տարեչրջանն սկսաւ, Սեպտ. 1915, Պատրիարք-
րանի կարգադրութեամբ մեկնեցանք Մաքրի Գիւղ, Պէզազեան Երկրոր-
դական վարժարանի մէջ չարունակելու մեր ուսումը:

Բարձրագոյն դասարանի աշակերտներ ենք, գիչերօթիկ: Շատ գոհ
ենք, բախտաւոր եւ զբաղած մեր դասերով: Պատկառելի դասախօսներ
կ'այցելեն վարժարան՝ եղիչէ արքեպս. Դուրեան, Դաւիթ Խաչկոնց, հայր
եւ որդի Գարեգին եւ Գեղամ Գավաֆեաններ, Գէորգ Սիմքէչեան, Կէլի-
պոլեան եւ ուրիչ մեծութիւններ: Վարժարանի տնօրէնն ալ, Պօղոս Պէ-

զազեան, կարեւոր դէմք մը, մեծ վստահութիւն կը վայելէր կառավարական եւ ոստիկանական շրջանակներու մօտ:

Համեմատաբար ազատ էինք վարժարանէն դուրս ելլելու, պտտելու եւ զբօսնելու: Բայց դեռ անստոյգ եւ խաբուսիկ օրեր էին: Տարեշրջանի դպրոցական դասաքննութեանց ատեն, Յունիս 1916, ոստիկանները թակեցին վարժարանի դուռը, եւ առանց քանի մը վայրկեանի թոյլտուութեան, Արմաշական աշակերտներս առաջնորդեցի դէպի Մաքրի Գիւղի ոստիկանատունը:

Այդ օրերուն թուրք կառավարութիւնը կը վճռէր ջնջել Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան միացնել: Միաժամանակ, Զաւէն Պատրիարքն ալ Պաղտատ կ'աքսորուէր, իր ծննդավայրը, եւ մեզ ալ, որպէս կրօնական վարժարանի ուսանողներ, Երուսաղէմի Հայոց վանքը կը ղրկէին:

Մաքրի Գիւղի ոստիկանատան մէջ մեզ հետ էին նաեւ արմաշական Մամբրէ եւ Կարապետ աբեղաները: Նոյնպէս Պէզազեան վարժարանէն երկու ուսանողներ, Կարնեցի Գարեգին Փաստերմաճեանի հօրեղբորորդւոյն երկու զաւակները, Գեղամ եւ Վահէ, նախկին աշակերտներ Պոլսոյ Մխիթարեան դպրոցի:

Պոլսոյ կայարանը Փաստերմաճեան տղաները անջատեցին մեզմէ: Յետագային տեղեկացանք թէ՝ Պրուսայի մօտերը անբացատրելի չարչարանքներով սպաննած են զանոնք:

Պոլսէն մինչեւ Երուսաղէմ բռնադատ ճամբորդութիւն մը կը մտահոգէր մեզ: Անապահով կը զգայինք, ենթակայ թուրք չէթեներու յարձակումներուն ու վայրագութեանց: Ուր երկաթուղու գիծ կար, կը ճամբորդէինք չոգեկառքով, այլապէս՝ հետիոտն, չարչարանքի ուղիներով:

Հայտար Փաշային երկաթուղային դանդաղ, երկար, ձանձրալի եւ յոգնեցուցիչ գնացքէ մը յետոյ՝ մեր առաջին հանգրուանը եղաւ Գոնիայի խաւար, խոնաւ եւ գարշահոտ բանտը:

Դուրսը՝ բանտին մօտ հետաքրքիր դէմքեր մեզ կը դիտեն կարեկցութեան մը նայուածքներով: Անոնցմէ մէկը վարանոտ քայլերով կը մօտենայ եւ հազիւ լսելի չունչով մը կը հարցնէ թէ ո՞վ ենք մենք:

«Արմաշական ուսանողներ», կը պատասխանենք եւ այդքան միայն:

«Ես Հոճա Գրիգորն եմ», ըսաւ մարդը եւ անհետացաւ:

Բանտին անկիւնը ծուարած, վաղուան պատահականութիւններու մասին կը մտմտանք, վաղը որ անորոշ է եւ աւելի մտալկիչ:

Գրեթէ երկու ժամ վերջ՝ Հոճա Գրիգոր եւ քանի մը Գոնիացի հայեր, որոնք գործի կապակցութեամբ տեղահանուած չէին, բանտի տնօրէնութեան կը դիմեն, եւ մեծ երաշխաւորութեամբ արտօնութիւնը կը ստանա բանտէն հանել մեզ օրուան մը համար, տուն տանիլ, հիւրասիրել, պատսպարել գիշերը եւ յաջորդ օրը պաշար տալ մեզ եւ բանտ վերադարձնել, ապահով ճամբորդութեան մը հազար ու մէկ բարեմաղթութիւններով:

Ա՛խ, Հայուն բաբախուն սիրտը, Հայուն ասպնջական ոգին:

Դեռ սկիզբն էր այդ մեր երկարաձիգ ու անստոյգ ճամբորդութեան մինչեւ Պաղեստին, Երուսաղէմի Հայոց վանքը, եթէ այդպէս էր կառավարական հրամանը, որուն նուազագոյն վստահութիւնն անգամ չունէինք, բացի ստոյիկեան տակաւութեամբ բախտին յանձնելով գալիքը:

Ոստիկանական հսկողութեամբ՝ չոգեկառքը Օզանթին կը փոխադրէ մեզ: Ոստիկանները կը լքեն մեզ բանտին առջեւ, եւ կը սկսին ագահօրէն ճաշել ու մեր բախտին վրայ ծիծաղիլ:

Շատ խիստ հսկողութիւն մը չկայ: Սահմանափակ շրջանակի մը մէջ քայլեր կ'առնենք, շրջապատը դիտելու հետաքրքրութեամբ: Օդը խիստ տաք է, եւ արեւը բորբ:

Աղեխարշ տեսարան մը: Բազմաթիւ Հայ կալանաւորներ, նիհար, դալուկ ու հեւասպառ, եւ քրտինքի մէջ ողողուած ճամբուն վրայ անընդհատ քար կը կոտրեն ծանր մուրճերով, շրջապատող թուրք ժանտարմաներու մտրակներուն ու լուտանքներուն ենթակայ:

Իրիկունը մեզ կը չպրտեն մութ յարդանոցի մը մէջ: Կը փորձենք քնանալ: Ապարդիւն: Մտահոգութիւնը այն է, որ չոգեկառքի գիծը կը վերջանայ Պօզանթիի մէջ, ու մենք լեռնային ճանապարհով պիտի քալենք դէպի Տարսոն:

Առաւօտը կը բացուի, պահակներէն մէկը կը բանայ յարդանոցի դուռը, բաներ մը կը մրթմրթայ, բայց խստութեան ու սպառնալիքի փորձեր մը չըներ:

Անհամբեր ու անհանդարտ՝ կը սպասենք ճամբայ ելլելու, բայց աճապարանքի նշաններ մը չկան, ու մենք, ոստիկանական հսկողութենէ ոչ շատ հեռու, արեւին տակ կը շրջագայինք:

Անսովոր եռուզեռ մը կը տիրէ Պօզանթիի մէջ: Բազմաթիւ բեռնակառքերու խճողում մը: Գերման զինուորներ ռազմամթերք կը փոխադրեն Պաղտատի ճակատը եւ բազմակի կը վերադառնան: Զինուորական տարազով երկու անձեր ալ դէպի մեզ կ'առաջնանան: Նախազգացում մը

կ՛արթննայ մեր մէջ: Հայու կը նմանին, Հայու դիմագիծ, Հայու աչքեր:

Բախտաւորութի՜ւնը...: Գերմանացիներու մօտ գինուորական Հայ թարգմաններ են, որոնց բարեխօսութեամբ ու միջնորդութեամբ Գերմանական բեռնատար ինքնաշարժ կառքերով ճամբայ կ՛ելլենք դէպի Տարսոն, Տաւրոսեան լեռներու քարքարոտ ու ամայի ուղիներով:

Տարսոնի ոստիկանատունը պարսպապատ ընդարձակ չէնքի մը մէջ ենք: Թշնամական սպառնալիքներ չեն ըներ: Տեղւոյն անուանի հայերէն՝ Շալվարճեան եղբայրները, որոնց վստահուած էր չրջանի թուրք բանակին համար ցորենի ու ալիւրի մատակարարումը, ոստիկանատուն կ՛այցելեն, կը քաջալերեն մեզ, նաեւ դրամական օգնութիւն, հարկ եղած ժամանակ ոստիկանները կաշառելու նպատակով, ի հաչիւ ապահով ճամբորդութեան:

Տարսոնի կը յաջորդէ Ատանայի բանտը, հազիւ կծկտելու չափ խցիկ մը, ուր խոժոռ ու խստադէմ պահակներ, ո՛չ միայն կաթիլ մը ջուր խմելու արտօնութիւն չեն տար, այլ եւ անդադար կը հայհոյեն, թուրք հայհոյաբանական չատ ճոխ հոլովոյթներով:

Արդեօք ճնշումի ու բռնութեան նախափո՞ղ մը:

Արդեօք չարագուշակ ազդարարութի՞ւն մը գալիք վատ օրերու:

Մամբրէ աբեղան*, միչտ լաւատես, կը չանայ փարատել վախի ու վտանգի ամէն զգացում, եւ քրիստոնէական բարեմտութեամբ կը փորձէ խաղաղ ու պայծառ օրերու յոյսը ներչնչել մեզ:

Մինչ այդ՝ ճամբայ կ՛ելլենք դէպի Ճիհուն, դէպի Օսմանիյէ, եւ Ամանոսի լեռնային կիրճերով դէպի Իսլահիյէ, ենթակայ հետիոտն ճամբորդութեան մը բազմապիսի դժուարութեանց:

Իսլահիյէի բանտը եւ ոստիկանատան մէջ՝ ժէօն թուրք սպաներ «կեավուր»ներու արիւնոտ սպանդին դէպքերը կը հաչուեն լրբօրէն, միաժամանակ զարմանք յայտնելով թէ ինչպէ՛ս թոյլատրուած չէր ոստիկաններուն Արմաչական ուսանողներուս հաչուեյարդարն ալ կատարելու Ամանոսի ամայի ձորերուն մէջ:

Գիշերը մղձաւանջ մ՛եղաւ: Անքուն աչքերով պահակներու չարժումներուն կը հետեւինք: Ժամերը որքա՜ն դանդաղ կը յառաջանան: Ողջո՛յն, բարի առաւօտ: Խաւարին հետ վախը կը փարատի: Ոստիկանները կայարան կ՛առաջնորդեն մեզ: Շոգեկառքը դէպի Հալէպ կը սուրայ:

* *Մամբրէ արք. Սիրունեան, առաջնորդ Եգիպտահայոց, վախճանած 1996-ին:*

Հալէպի բանտին մէջ մեզմէ չատերը կը հիւանդանան: Գլուխի ցաւ, պաղառութիւն, հազ, ջերմութիւն: Զինուորական բժիշկ մը կը քննէ մեզ: Հայ է, լրջախոհ ու բարեմտոյն հոգի մը: «Մի մտահոգուիք», կ՛ըսէ հայ բժիշկը գուրգուրանքով, «չաբաթի մը չափ կը պահենք ձեզ Հալէպի մէջ, կը լաւանաք ու ապահով կը չարունակէք ձեր ճամբորդութիւնը»:

Որքան երախտապարտ ենք Հայ բժիշկի հոգածութեան ու դարմանումին:

Շաբաթ մը վերջ՝ դէպի Դամասկոս: Հինգշաբեան այս քաղաքի բանտին մէջ թուրք ոստիկանութիւնը համեմատաբար մեղմ վերաբերմունք ցոյց կու տայ մեզ հանդէպ: Արտօնութիւնը կը ստանանք Դամասկոսի հայոց եկեղեցին ու առաջնորդարանը այցելելու, ու տեղւոյն հովիւը՝ Արիստակէս վրդ. Խաչատուրեան չատ բարեացակամօրէն կ՛ընդունի մեզ, կը հիւրասիրէ եւ ուրախութիւն կը յայտնէ, որ Դպրեվանքի ուսանողներուս թոյլ տրուած է քաղաքական այս վտանգաւոր օրերուն Երուսաղէմ փոխադրուիլ:

Յուլիսի վերջերը, 1916, ապահով Երուսաղէմ կը ժամանենք, եւ կ՛ամփոփուինք Հայոց վանքին մէջ, որպէս կրօնական վարժարանի աշակերտներ:

Պատերազմական խիստ պայմաններու ենթակայ՝ տնտեսական անճկութեան մէջ կը գտնուէր Վանքը այդ օրերուն, եւ խճողուած՝ հազարաւոր Հայ գաղթականներով: Երուսաղէմ տարագրուած էին նաեւ թրքահայ չատ մը բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Ժամանակաւորապէս փակ էր Ժառանգաւորաց վարժարանը, բայց պատեհութիւն տրուեցաւ մեզ հետեւելու Օրմանեան Սրբազանի եւ Գարեգին վրդ. Խաչատուրեան՝* կարգ մը դասախօսութեանց:

Պաղեստինի պատերազմական ճակատը հետզհետէ կը տկարանար, հակառակ թուրք եւ գերման ուժերու դիմադրական յամառ ճիգերուն:

Թուրք կառավարութեան կողմէ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնն ալ իր Սինոդով կը փոխադրուէր Դամասկոս: Լուր կը տարածուէր թէ պատերազմական կացութեան հետեւանքով՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչութիւնն ալ փոխադրուելու էր աւելի ապահով վայրեր, երբ Անգլիական բանակը ռազմական ճարտար հարուածով մը գրաւեց Երուսաղէմը 1917-ին Դեկտեմբերին:

* *Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին եւ յետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց 1951–1962:*

Քաղաքը փրկուած էր: Անգլիական բանակի յառաջացումով Հայ գաղթականներու նոր կարաւաններ կը հասնէին Երուսաղէմ:

Թրքական բանակի պարտութեան եւ Հայ Լեգէոնականներու յաղթանակի լուրերը անչափօրէն կ'ոգեւորէին ու կը խանդավառէին մեզ:

Նոյեմբեր 11, 1918, գինադադար, եւ վերջ Համաշխարհային առաջին պատերազմի:

Այսօր, երկար տարիներ յետոյ, Արմաշու Դպրեվանքի վերջին դասարանի ապրող քիչերս, տարտղնուած Հայրենի աշխարհէն մինչեւ հեռաւոր երկիրներ, ցաւով ու սարսուռով կը վերյիշենք ողբերգական երէկը, աւելի քան համոզուած՝ Հայ ժողովուրդի վերապրումի չքեղ ոգիին, ստեղծագործ հզօր ճիգին եւ լուսագեղ ապագային:

«ՍԻՈՆ», 1978, էջ 139–144:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՅԹՆԵՐԸ

Երկու խօսք

XIX դարի սկզբում Համբարձում Լիմոնճեանը ստեղծում է նոտագրութեան մի համակարգ, որ յետագայում ստանում է «հայկական նոր ձայնագրութիւն» անունը: Այդ առթիվ Կոմիտասը գրել է. «Երկար փորձառութիւնը նրա մէջ յղացնում է այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է ձայնանիշ ունենալ չարականի երգեցողութիւնը դիւրացնելու եւ հոգեւոր երգերը անկորուստ պահպանելու համար»[1]: Այն ժամանակ, երբ հայկական խազային նոտագրութիւնն անկում էր ապրում, եւ դարից դար բանաւոր հաղորդուող հոգեւոր երգարուեստը կանգնած էր անհետացման վտանգի առջեւ, Լիմոնճեանի նոտագրութիւնն անգնահատելի դեր ունեցաւ մշակութային արժէքները պահպանելու եւ գալիք սերունդներին ժառանգելու տեսակէտից: Ստեղծման ժամանակից սկսած՝ լիմոնջեանական նոտաներով էին կատարւում թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ երգարուեստի նմուշների ձայնագրութիւնները ընդհուպ մինչեւ Կոմիտաս: Հայկական նոր նոտագրութեամբ էլ ձայնագրուել ու մինչեւ մեր ժամանակներն են հասել ձեռագիր ու տպագիր բազմաթիւ ժողովածուներ:

XIX դարի 70-ական թուականներին ազգային եկեղեցական երաժշտութեան համար մի նոր շրջան սկսուեց, երբ Գեւորգ Դ կաթողիկոսի հրամանով Նիկողոս Թաշճեանը հայկական նոտագրութեամբ ձայնագրեց Շարակնոցը, Պատարագը եւ Ժամագիրքը, որ եւ յետոյ եկեղեցին վավերացրեց: Այնուհետեւ Լիմոնճեանի նոտագրութեամբ լոյս տեսան մի քանի աշխատութիւն եւս: Պօղոսհայ Եղիա Տնտեսեանը 1869–71 թուականներին ձայնագրեց իր Շարակնոցը, որը, սակայն, հրատարակուեց միայն 1934 թ. Ստամբուլում՝ նրա որդու ջանքերով: Միւս տպագիրները կապուած են հնդկահայ գպրոցի հետ: 1896 թ. Կալկաթայում Էմի Աբգարը հրատարակում է «Պատարագամատոյց» (1920 թ. այն լոյս է տեսել Բեռ-

1 Կոմիտաս, Ժողուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ (հաւաքեց Ռ. Թերլեմեզեան), Երեւան, 1941, էջ 127:

լինում առանձին մասերով) եւ «Ձայնագրութիւն հինգ ժամերգութեանց Աւագ շաբաթու» (Լայպցիգ, 1902) հատորները: Անշուշտ, բացառիկ է հայկական նոր ձայնագրութեամբ մինչ այժմ լոյս տեսած այս ժողովածուների դերն ու նշանակութիւնը թէ՛ հայ հոգեւոր երգարուեստի գանձերը աղաւաղումից ու կորստից փրկելու եւ թէ՛ հոգեւոր երգեցողութեան տարբեր դպրոցները ուսումնասիրելու եւ արժէքաւորելու իմաստով: Սակայն փաստ է նաեւ, որ վերոյիշեալ տպագրերը աննշան են այն բազմահազար ձեռագրերի համեմատութեամբ, որ սփռուած են Վիեննայի ու Վենետիկի, Երուսաղէմի ու Փարիզի, այլեւայլ վայրերի հարուստ հաւաքածուներում:

Վերջին մի քանի տասնամեակում նմանատիպ ձեռագրերով զգալիօրէն հարստացան Երեւանի Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան ու արուեստի թանգարանի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ֆոնդերը: Ցարդ դրանք լրջօրէն ուսումնասիրուած չեն: Սոյն աշխատութիւնը գալիս է դոյզն չափով լրացնելու այդ թերին, այն է՝ ի ցոյց դնել, արժէքաւորել ու գնահատել վերոյիշեալ երկու հաստատութիւններում պահպանուող այն ձեռագրերը, որ առնչվում են հայ եկեղեցական երգարուեստի մի հետաքրքիր եւ ուրոյն ճիւղին, որի անունն է Արմաշ:

ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Արմաշի Դպրեվանքը եղել է Արեւմտեան Հայաստանի կրթական խոշոր կենտրոններից մէկը: Իր բազմազեղ գործունէութեամբ այն ձեռք է բերել համազգային նշանակութիւն եւ համբաւ՝ կրթելով ու գործնական կեանքի ասպարէզ կոչելով հայ եկեղեցու նուիրեալների՝ հայոց պատմութեան, գրականութեան ու երաժշտութեան անխոնջ մշակների: Բազում անգամներ իրենց յուշագրութեանց մէջ կամ այլ առիթներով, Դպրեվանքի սանները անհուն երախտիքով ու ջերմութեամբ են յիշել հոգեւոր հաստատութիւնը, իրենց ուսուցիչներին: «Համեստ էր նիւթական սնունդը, բայց ճոխ ու հացալից էր իմացական ու հոգեւոր սեղանը զոր գաւառացի անպատրաստ պատանիներուն համար Ազգը պատրաստած էր: ...Մարդկեղէն Բանը, իմացական զարգացումը եւ հայ ազգային մշակոյթը՝ բարձր ու յարգի պահուած էին հոն, Աստուածային Բանին, հոգեւոր ազդմանց, կրօնական ուսմանց եւ վարժից համահաւասար»[2], այսպէս է գրել Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեանը Դպրեվանքի մասին:

2 Շահէ ծ. վ. Գասպարեան, Ինչպէ՞ս կը ճանչնամ Դուրեան սրբազանը («Մշակն ու վարձքը, հոբելինական հրատարակութիւն ի յիշատակ ամէն Դուրեան Տ. Եղիշէ Ս.

Դեռեւս ժառանգաւորաց ուսումնարանի հիմնադրումից սկսած՝ կրօնական, լեզուական, պատմական ու այլ առարկաների հետ մեկտեղ, դասաւանդուող առարկաների շարքում գլխաւոր տեղերից մէկը գրաւում էր երաժշտութիւնը: Աշակերտները պարապում էին եկեղեցական երաժշտութիւն (երգեցողութիւն), հայկական նոր ձայնագրութիւն եւ ուսումնասիրում եւրոպական երաժշտական մշակոյթը: Նախադպրեվանքեան, եւ, ինչու չէ, նաեւ դպրեվանքեան շրջանի պատմութիւնը ժլատ է մեզ այս ասպարէզում տեղեկութիւններ հասցնելու մէջ: Յայտնի է, որ Մուրատ Պոյաճեանցը, որ 1830-ական թուականներին ուսուցչապետ էր վանքի ուսումնարանում, եղել է քաջ հայկաբան եւ նոյնիսկ եկեղեցական երաժշտութիւն մշակել[3]: Թէ յետագայ տարիներին ովքեր են եղել ժառանգաւորաց երաժշտութեան ուսուցիչները, եւ կամ եղել են արդեօ՞ք երաժշտութեան մէջ առաջադիմած շրջանաւարտներ, մեզ անյայտ է մնում[4]: Սակայն ունենք ուսանողների երաժշտական կեանքին վերաբերող մի քանի յիշատակութիւններ: Ահաւասիկ դրանցից մէկը. Կ. Պոլսում լոյս տեսնող «Հայաստան» լրագիրը, անդրադառնալով ուսումնարանի՝ 1848 թուականի սեպտեմբերի 29-ին կայացած տարեկան պարգեւաբաշխութեանը, նշում է, թէ «Հանդէսը տեղի է ունեցել ժամերգութիւնից յետոյ վեհարանի մեծ սենեակում: Ուսանողները երգեցին Նարեկացու հետեւեալ աղօթքը՝ «Կաղաչեմք զանփոփոխելի տէրութիւն ամէնակալ հոգւոյդ հզօրի» [...] մէջընդմէջ՝ տրուած հարցերին պատասխանելուց յետոյ ուսանողները երգեր էլ էին երգում»[5]: 1889 թ. սեպտեմբերի 18-ին (նոր տոմարով 30-ին) տեղի ունեցաւ Դպրեվանքի բացման հանդիսաւոր արարողութիւնը: Ահա ինչ է գրում այդ մասին ականատեսը՝ Ասատուր Նաւարեանը[6]. «Արմաշ, 1889, Դպրեվանքի բացումը, պաշտօնական անձեր, Օրմանեանի հոյակապ, պատկառելի ու խոժոռ դէմքը, ասոր մօտ՝ Դուրեան երիտասարդ վարդապետը [...] յետոյ, վանքին միաբանները, հռչակաւոր Համբարձում Պապան,

Պատրիարքին Երուսաղէմի յիսնամեայ քահանայապետութեան հոբելեանին. 1879–1929», Երուսաղէմ, 1931, էջ 72):

3 Աբրահամ Այվազեան, Շար հայ կենսագրութեանց, հ. 3, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 172:

4 Թէեւ բաւականաչափ հարուստ գրականութիւն եւ ժամանակի պարբերական մամուլն էլ ըստ հնարաւորին աչքի ենք անցկացրել:

5 «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1848, N 16:

6 Ասատուր Նաւարեանը յայտնի ֆրանսագիր բանաստեղծ է, դպրեվանքի շրջանաւարտ: 1912–13 թուականներին ֆրանսերէն է դասաւանդել դպրեվանքում: Յետագայում աւարտել է Սորբոնի համալսարանը, լոյս է ընծայել բանաստեղծութիւնների մի քանի ժողովածու:

լուսարար Աղջիկ Մինասը, Արմաշցիներ եւ Խաչկալցիներ՝ խուռներամ, խանդավառութիւն եւ փայլուն յոյսեր ներկաներու եւ նորընտիր աշակերտներու մօտ[7]»: Մէկ այլ ականատես գրում է, թէ բազմահազար հանդիսականներ ու պաշտօնական անձինք ներկայ եղան առաւօտեան պատարագին, այնուհետեւ տասնմէկ աշակերտների ընծայման արարողութեանը, որ անձամբ կատարեց գերապատիւ Մաղաքիա Օրմանեանը, որից յետոյ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեց վախճանուած միաբանից յիշատակին: Հոգեւոր մասի աւարտին յաջորդեց կրթականը: Վանքի մեծ սրահում «աշակերտք ի միջավայ[ր]ին չարուած էին յոտնկայս եւ գլխաւորութեամբ Զերչեան Համբարձում էֆենտի երաժշտապետի, որ է ծաւօթ Պապա Համբարձումը, երգեցին Աստուածածնայ «Այսօր ցնծան» շարականը», որից յետոյ Սրբազան Պատրիարքը եւ Վանահայրը պաշտօնապէս ազդարարեց եկեղեցական վարժարանի բացումը[8]:

Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում ծառայած հետաքրքիր ու իւրօրինակ դէմքերից մէկն է վերոյիշեալ Աղջիկ Մինասը[9] լուսարար Մինասը, որ 1861 թուականից ի վեր իրեն անմնացորդ նուիրել էր եկեղեցուն: Նրա բազմամեայ պաշտօնավարութիւնը ըստ արժանւոյն է գնահատուել ժամանակակից վանահայրերի եւ պատրիարքների կողմից, որի համար նրան առանձնաշնորհել են «համարձակ կրել զնշանն տէրունական գեղազարդ, ի մխիթարութիւն վշտացեալ սրտին եւ ի պսակ բազմամեայ հաւատարիմ ծառայութեան տաճարին, Զարխափան Ս. Աստուածածնի Դպրեվանուց Արմաշու»[10]: Աղջիկ Մինասը այլ բարեմասնութիւնների հետ մէկտեղ օժտուած էր երաժշտական շնորհով՝ չարականների քաջ գիտակ էր, ունէր բարձր ու գեղեցիկ ձայն, այնպէս, որ երգելիս գրաւում էր բոլոր հանդիսականների ուշադրութիւնը:

Անկասկած է, որ Դպրեվանքի ուսանողները գործուն մասնակցութիւն են ունեցել վանքում կատարուող ժամերգութեանը եւ իրապէս հարստացրել իրենց տեսական գիտելիքները: Այդ է վկայում Դպրեվանքում հաստատուած օրինակելի կանոնակարգը, որով առաւօտուա դասաժամից յետոյ ուսանողներն իջնում էին եկեղեցի՝ կատարելու ժամերգութիւնը: Այնուհետեւ երեկոյեան ժամերգութիւն՝ «աւուր պատշաճի» աղօթքներով: Ընթրիքի ժամանակ, որին, ինչպէս եւ ճաշերին, մասնակցում էին փոխվանահայրը եւ ամբողջ միաբանութիւնը, աշակերտներից մէկն ընթերցում էր հատուածներ Աստուածաշնչից, ապա եւ նախնեաց մատենագրութիւնից: Զբոսանքից յետոյ գիշերային աղօթքն էր, «խաղաղական»-ի աղօթքը եւ գիշերադադարը: Այս խիստ ընթացակարգի մէջ էին մտնում եւ պահքերը՝ Մեծ Պահքից զատ բոլոր չաբաթապահքերը, նաեւ չորեքչաբթի եւ ուրբաթ օրերը: Սրա հետ մեկտեղ ուսանողներն անցնում էին ընդհանուր եւ եկեղեցական պատմութիւն, կրօնների պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, հայոց պատմութիւն ու հայ մատենագրութիւն, եկեղեցական երաժշտութիւն, եւ այս բոլորը՝ կատարեալ մակարդակով, քննական ոգով, որովհետեւ նրանց դասախօսներն էին Մաղաքիա Օրմանեանը, Եղիշէ Դուրեանը, Համբարձում Զերչեանը՝ հայ մտքի ու մշակոյթի ակնառու դէմքերը: Դժուար է գտնել Դպրեվանք այցելած մի ժամանակակից, որ հիացմունքով չխօսէր այնտեղ տիրող խիստ կարգուկանոնի, ուսման բարձր մակարդակի, ոգու մաքրութեան մասին. «Վստահաբար կրնանք ըսել թէ մեր ոչ մէկ վարժարանին մէջ աշակերտն իր տոհմային կեանքին վրայ այնքան ընդարձակ ու այնքան կատարեալ ուսում կառնէ, որքան Դպրեվանքին մէջ[11]»: Եւ օրինաչափ է, որ Արմաշի Դպրեվանքի շրջանաւարտներն այդքան փնտրուած էին ամենատարբեր ասպարէզներում. 1906 թուականին Արեւմտահայոց 41 թեմերի առաջնորդներից 14-ը Արմաշի միաբանութեան ներկայացուցիչներն էին:

1884 թուականից մի նոր եւ նշանակալի էջ է սկսւում Ժառանգաւորաց ուսումնարանի երաժշտական կեանքում, երբ երաժշտապետ է նշանակւում պօլսահայ անուանի երաժիշտ եւ ձայնագրագետ Համբարձում Զերչեանը: Դժուար է գերագնահատել այն դերը, որ նա ունեցել է Արմաշի վանքում նոր տիպի երաժշտական աւանդոյթներ հաստատելու եւ եկեղեցական երաժշտութեան ուսուցումն առաւել պրոֆեսիոնալ հիմքերի վրայ դնելու մէջ: Այսօր, բարեբախտաբար, իրեղէն ապացոյցներ ունենք համոզուելու դրանում, քանզի մեզ են հասել Ժառանգաւորացի աշակերտների կազմած հոգեւոր երգերի ժողովածուները, որ պահւում են Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի նորագոյն հաւաքածոյում: Վերջինս ստեղծուել է 1960-ական թուականներին եւ ընդգրկում է տարբեր բնոյթի ու բովանդակութեան (որոնց թւում են պատմութեանը, աշխարհագրութեանը, բժշկութեանը եւ գիտութեան ու արուեստի այլ բնագաւառներին վերաբերող) գրչագիր մատեաններ: Հաւաքածուի մի մասը կազմում են երաժշտական ձեռագրերը, որ առաւելապէս հայկական նոտագրութեամբ XIX–XX դարերում ձայնագրուած

7 Ա. Նաւարեան, Դուրեան Սրբազանի հոբելեանը («Մշակն ու վարձքը», էջ 178):
8 «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 1889, N1706:
9 Նրան այդպէս եմ կոչել իր կանացի դիմագծերի համար:
10 Ա. Այվազեան, Արմաշական տպաւորութիւններս, «Բիւրակն», Կ. Պոլիս, 1898, N 34–35:
11 Լ. Բաշալեան, Դպրեվանքը, «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1892, N 262:

Շարակնոց, Պատարագ, Ժամագիրք ժողովածուներ են, տաղարաններ ու երգարաններ:

Արմաշից մեզ հասած ձեռագրերը թուով տասնհինգն են եւ կրում են N5, 6, 29, 95–105 եւ 109 թուահամարները[12]: Աւելորդ խառնաչփոթից խուսափելու համար դրանք ներկայացնում ենք ըստ այս հերթականութեան, թէեւ ժամանակագրական առումով առաջին երեքը ետադաս են:

1. NN5 եւ 6 ձեռագրերը իրար չարունակութիւն կազմող երկու ստուար հատորներ են: Ըստ բովանդակութեան դրանք ժողովածու տիպի ձեռագրեր են, որոնցում ընդգրկուած են մասեր ե՛ւ Շարականից, ե՛ւ Ժամագրքից, ե՛ւ Պատարագից: Երկուսի 1ա թերթում էլ կայ մատիտով արուած հետեւեալ մակագրութիւնը. «Անուշաւան 1907–1908 թթ. Արմաշ»: Այս ձեռագրերը պատկանել են ոմն Անուշաւան Սահակեանին, որի անձնական երեքլեզուեան կնիքը (արաբերէն, հայերէն ու անգլերէն) եւ մի թուական՝ «1910», դրոշմուած են դրանց սկզբի էջերին: Ձեռագրերը Մատենադարանին է նուիրել յայտնի հասարակական գործիչ Հայկ Ժամկոչեանը 1962 թուականին[13]: Դրանք լաւ են պահպանուել եւ նորագոյն հաւաքածուի ընտիր նմուշներից են: Այսօր դժուար է ասել՝ Անուշաւան Սահակեանը եղել է ձեռագրի ստացողը, թէ՞ մի այլ ճանապարհով է ձեռք բերել այն: Մեզ համար պարզ է մի բան. Մատենադարանում եւ Գրականութեան ու արուեստի թանգարանում պահուող գրչագրերի զուտ ձեռագրագիտական քննութիւնն ու բաղդատումը բերեց այն հաստատ համոզման, որ այս ձեռագրի գրիչը Յակոբոս Այվազեանն է, որ այդ տարիներին երաժշտապետ էր Արմաշի Դպրեվանքում: Հիացմունք է պատճառում այն չանգրուածութիւնը, որով Յ. Այվազեանը իր մարգարտաշար ձեռագրով կերտել է այս, ինչպէս նաեւ միւս բազմաթիւ գրչագրերը, որոնք, յիրաւի, վայելչագրութեան դասական օրինակներ են: Յետագայում, անշուշտ, աւելի մանրամասն կխօսուի բազմաբուեստ արմաշականի այլեւայլ չնորհների մասին: Սակայն տեղին ենք համարում առանձնակի ընդգծել Յ. Այվազեանի՝ իսկապէս առաջնակարգ երաժիշտ լինելու փաստը, որի համար ժամանակին Կ. Պոլսի եւ-

12 Բացի N 29 ձեռագրից, որը գնուած է, միւս բոլորը նուիրատուութիւն են: Չնայած մեր գործադրած ջանքերին, չհաջողուեց պարզել, թէ ինչպէս են նուիրատուներն իրենք ձեռք բերել այդ ձեռագրերը:

13 Հայկ Ժամկոչեանը յայտնի գրող է, խմբագիր ու մանկավարժ: 1923 թուականից ապրել եւ ստեղծագործել է Եգիպտոսում (ընկիկ կեսարացի): Մատենադարանի նորագոյն հաւաքածոյում է պահւում նրա նուիրած մի գանձը եւս՝ 1891 թ. Երուսաղէմում գրուած «Ձայնագրեալ շարականը»:

բաժշտական քննիչ յանձնաժողովը նրան վկայական է չնորհել: Այսօր վստահաբար կարող ենք եզրակացնել, որ NN5 եւ 6 ձեռագրերի կազմողն էլ նոյն ինքը Յ. Այվազեանն է: Ինչպէս նշեցինք արդէն, սրանք ժողովածու տիպի ձեռագրեր են, որոնցում ըստ տօնացոյցի դասակարգուած են Շարականի, Ժամագրքի եւ Պատարագի համապատասխան մասերը: Մօտ 1400 ընդհանուր էջաքանակ ունեցող այս ձեռագրերը կազմուել են պրոֆեսոնիալ եւ գործին նախանձախնդիր երաժշտի կողմից:

2. N29 ձեռագիրը միակն է, որ ունի տիտղոսաթերթ.

«Եկեղեցական ձայնագրութիւն Շարական, Ժամագիրք, Տաղարան
բազմագրեալք ի պէտս աշակերտաց դպրեվանուց
հրամանաւ վերատեսչի իւրեանց Տ. Եղիշէ եպիսկ. Դուրեան
ըստ ձայնագրութեան Համբարձումայ Ջերչեան երաժշտապետի
1901–ՌՅԱ
Արմաշ»

Սա նոյնպէս բաւական ծաւալուն մի ձեռագիր է (մօտ 700 էջ): Ձնաւոյած տիտղոսաթերթում նշուած չէ, սակայն ձեռագրում կայ առանձին մաս Պատարագից՝ վերնագրուած «Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի»: Քիչ անբաւարար են ձեռագրի արտաքին տուեալները. շատ դէպքերում այն դժուարընթեռնելի է, որոշ տեղերում էլ թանաքն ամբողջովին տարածուել է էջի վրայ եւ ոչինչ չի երեւում: Լրիւ պարզ էջերը շատ քիչ են: Արդէն ենթավերնագրից հասկացւում է, որ այս ձեռագիրը պէտք է բազմացուած լինի «ի պէտս աշակերտաց», որ եւ հաստատւում է կրկնուող էջերի մի կապուկով: Ձեռագրում նշուած են մեղեդիներն ընդօրինակողների մի չարք անուններ՝ Անուշաւան Տէր-Խորէնեան[14], Այնթապցի Համայեակ[15], Բիւզանդ Խրտըչեան, Խաչիկ Գաւալճեան, Յակոբոս Տէր-Զաքարեան, որոնք 1899 թուականից եղել են Դպրեվանքի ուսանողներ: Առաջին երկուսը յետագայում (1905–1906 թթ.) դասաւանդել են Դպրեվանքում:

3. NN95–105 եւ 109 ձեռագրերը 1972 թ. Մատենադարանին է նուիրել Տիրան արք. Ներսոյեանը՝ փոխանօրէն Բ. Ձուգասզեանի մէջոցով: Ձեռագրերում կան գրութեան ժամանակի մասին նշումներ. այսպէս՝ N95

14 Յետագայում՝ Պսակ ծ. վրդ. Տէր-Խորէնեան, առաջնորդ Քղիի եւ Խարբերդի: Ինչպէս գրում է Մ. Օրմանեանը, «ակնկալութիւնները արդարացուց» («Խոհք եւ խօսք», Երուսաղէմ, 1929, էջ 453): Սպանուել է տարագրութեան ժամանակ՝ տակաւին երիտասարդ:

15 Մեր կողմից արդէն յիշատակուած Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեան: Վարել է Հալէպի եւ Ադանայի առաջնորդութիւնները:

ձեռագրում կայ «1885 յուն 1» (թ. 40ա), N96-ում՝ «1885 մայիս 31» (թ. 196ա), N98-ում՝ «մարտ 29 1884» (թ. 36ա). ի դէպ, վերջինս ձեռագրերում հանդիպող ամենավաղ թուականն է: N103 ձեռագրում կայ հետեւեալ գրառումը՝ «86) Սեպ. 9» (թ. 26բ), իսկ N109-ում՝ «1889 մարտ 15» (թ. 1բ): Այսպիսով պարզ է դառնում, որ այս ձեռագրերը գրուել են 1884–1889 թուականներին Արմաշի վանքում: Դրանք ստացուել են միանուագ եւ, հաւանաբար, ոչ կազմուած վիճակում: Այս է պատճառը, որ մի քանիսում ստեղծուել է էջերի յաջորդական դասաւորութեան խառնաշփոթ ինչպէս մի ձեռագրի ներսում, այնպէս էլ մէկ, երկու, նոյնիսկ երեք ձեռագրերի միջեւ[16]:

Այս գրչագրերը ուսումնարանի, ապա եւ Դպրեվանքի սաների համար ծառայել են իբրեւ անձնական օգտագործման տետրեր, այսպէս ասած, «վարժատետրեր». այդ են վկայում, մասնաւորապէս, ուսուցիչ Համբարձում Ջերչեանի՝ ձեռագրերում արած նշումներն ու դիտողութիւնները: Բազմաթիւ ընդօրինակումների միջոցով աշակերտները ե՛ւ համատցել են հայկական նոր ձայնագրութեան մէջ, ե՛ւ իւրացրել եկեղեցական ձայնեղանակների ու հոգեւոր երգարուեստի անհամար նմուշներ: Գրչագրերի այս խմբի հպանցիկ զննումից անգամ աչքի է զարնում դրանց ձեռագրական ընդհանրութիւնը: Սրանց մեծ մասի ընդօրինակողը Գրիգոր Պապաեանն է, որի անունը գտնում ենք մի քանի ձեռագրում (N95-թ, 39ա, N96- թ. 153ա), իսկ մի քանի այլ տեղերում այս ազգանունը հանդիպում է «Մագսուտ Սմբատ. Գ. Պապաեան» համադրութեան մէջ (N96- թ. 196ա, N98- թ. 167ա եւ այլն): Մեր կարծիքով, Գրիգոր Պապաեանն այն նոյն անձն է, որ նշուած է N96 ձեռագրի առաջին էջում՝ մէկ այլ անձի կողմից արուած յետագայ յաւելման մէջ, որն իբրեւ իւրատեսակ «տիտղոսաթերթ» կարող է ծառայել.

«Տ. Խորէն քհնյ. Պապաեանի
Ձեռագիրը
ընդօրինակուած Արմաշի Դպրեվանքի աշակերտութեան ընթացքին
1885
Երաժշտութեան ուսուցիչ Համբարձում Ջերչեան»

Ձեռագրերի մէկ այլ ստուար մասի ընդօրինակողն է եղիա քհ. Դաւթեանը՝ NN96, 98 եւ 100 մասամբ, իսկ 104 եւ 109 լրիւ: Ունենք նաեւ ուրիշ ընդօրինակողներ՝ Վարդան Ե. պ., Յով. Վաղարշ Մարտիրոսեան

16 Ուշադիր զննումից յետոյ մեզ յաջողուեց դասակարգել եւ պարզել իւրաքանչիւր էջի տեղն իր ձեռագրում:

կարնեցի, Միհրդատ Մ. Տ. Ստեփանեան արմաշացի (ձեռ. N97): Պարզ է, որ այս բոլոր անձինք եղել են ժառանգաւորաց ուսումնարանի աշակերտները, սակայն աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ չկարողացանք հայթայթել:

Այս խմբի ձեռագրերի մէջ, բացի հիմնական՝ թանաքով արուած ընդօրինակութիւններից, սկզբնապէս աչքի էին զարնում մատիտով արուած տողամիջեան ուղղումները կամ աւելի ճիշտ՝ խմբագրական տիպի նշումները: Համեմատական բաւական խրթին աշխատանքը մեզ հանգեցրեց հետեւեալ եզրահանգման. դրանց հեղինակը Յակոբոս Այվազեանն է, որն իր ձեռքի տակ ունենալով գրչագրերը, յետագայում յաւելումներ է կատարել եւ ինքն էլ ամբողջական մեղեդիներ գրանցել: Դրանցից մէկն ունի ճշգրիտ թուական՝ «10 սեպտ. 1893. Արմաշ» (N103, թ. 35ա): Մեր կարծիքն իրապէս հաստատւում է NN102 եւ 103 ձեռագրերում բազմիցս դրոշմուած մի ստորագրութեան վերծանութեամբ՝ «Հ» եւ «Ա» տառերի զուգորդմամբ, որ երաժշտապետի անուան սկզբնատառերն են:

Երրորդ խմբի ձեռագրերի մեծ մասն ըստ բովանդակութեան չի դասւում ժողովածուի որեւէ տեսակի, միայն NN103 (Պատարագ՝ տաղեր եւ մեղեդիներ), 104 (Ժամագիրք՝ Արեւագալի երգեր) եւ 105 (Շարական) ձեռագրերը կարելի է առանձնացնել իբրեւ ժողովածուների առանձին տեսակներ: Մնացած ձեռագրերում առկայ են՝ NN97 եւ 99 Պատարագ եւ Շարական, N100 եւ 102 ժողովածու, N101 հատուածներ Պատարագից եւ հոգեւոր երգեր: N96 ձեռագիրը հիմնականում Շարական է, բայց նրա հետ կազմուած է բոլորովին կապ չունեցող եւ այլ՝ վերոյիշեալ եղիայի ձեռագրով գրուած Պատարագի մի ընդօրինակութիւն: Աւելի բարդ է այս առումով NN98 ձեռագիրը, որի մէջ միաւորուած են նոյնպէս հիմնականում իրարից անկախ, տարբեր բովանդակութեան, նոյնիսկ ձեւի ու չափսի թղթեր, որ իրականում պէտք է տեղ գտնեն՝ տեղաբաշխուեն արմաշական ձեռագրերի երրորդ խմբի մի քանի այլ ձեռագրերում[17]: Ձեռագրերի կազմման ընթացքում թիւրիմացաբար առաջացած խառնաշփոթը ամենադոյզն չափով իսկ չի ստուերում այս ժողովածուների նշանակութիւնն ու արժէքը. հանձինս դրանց մեր առջեւ ունենք հոգեւոր երգեցողութեան մի ուրոյն ուղղութիւն ներկայացնող բազմաքանակ հատորներ:

17 NN97, 99, 102 ձեռագրերի պակասող թերթերն իսկապէս գտնւում են N98 «հաւաքածոյ» ձեռագրում:

Այսպիսով, Արմաշի ձեռագրական սոյն հաւաքածուն ուսումնասիրութեան համար չափազանց հարուստ նիւթ է ընդգրկում: Այստեղ ե՛ւ ամբողջութեամբ, ե՛ւ մասամբ ձայնագրւած են Շարականը, հատուածաբար՝ Պատարագն ու ժամագիրքը: Շարակնոցի օրինակելի նմուշ են NN96 եւ 97 ձեռագրերը, որ, ըստ էութեան, իրար չարունակութիւն են կազմում[18]: Այստեղ խստօրէն դասակարգուած են եկեղեցական բոլոր տօներին եւ սրբերին՝ Աստուածածնի Մննդեան ճրագալոյցից մինչեւ սրբոց Ոսկեանց ու Ատովմեանց նուիրուած կանոնները: Շատ արժէքաւոր է N103 ձեռագիրը, որտեղ առանձնացուած են պատարագի տաղերն ու մեղեդիները (այն ունի «Առաճեռն տաղարան» խորագիրը): Առանձին հետազօտման նիւթ կարող են լինել Արեւագալի երգերը, որ հաւաքուած են N104 ձեռագրում:

Սակայն այսօր մեզ առաւելագոյնս հետաքրքրում է այն հարցը, թէ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Արմաշի հոգեւոր երգեցողութիւնը եւ ի՞նչ տեղ է գրաւում այն հայ հոգեւոր երգեցողութեան համընդհանուր համակարգում: Ձեռագրերում տեղ գտած մեղեդիների համեմատութիւնը Ն. Թաշճեանի ձայնագրած եւ հայ եկեղեցու կողմից վավերացուած երեք ժողովածուների՝ Շարակնոցի, Պատարագի եւ Ժամագրքի[19] հետ ցոյց տուեց, որ դրանք գլխաւորապէս տպագրերի տարբերակներն են: Մեղեդիների մէջ կան եւ այնպիսիները, որ տառացիօրէն կրկնում են թաշճեանական ձայնագրութիւնները: Իբրեւ նմուշ բերենք մի քանիսը՝ Ներսէս Շնորհալու «Նորաստեղծեալ բանն յանէից», այլեւ՝ «Արի Տէր» եւ «Սուրբ Աստուած» մեղեդիները Ժամագրքից, «Հայրապետաց հանուրց» սրբասացութիւնը եւ «Յայն առաւօտին» տաղը Պատարագից եւ այլն:

Համեմատութեան ընթացքում ի յայտ եկան հետեւեալ ընդհանուր գծերը՝

ա) ձայնեղանակների մակարդակի վրայ հիմնականում պահպանուած է ընդհանրութիւնը,

բ) մեթրական հիմքին վերաբերող ակնառու փոփոխութիւններ չեն նկատւում,

18 Արդէն նշել ենք, որ ձեռագրերը կազմելու ընթացքում թոյլ են տրուել անճշտութիւններ. NN 96-ը եւ 97-ը (մի որոշակի մասը) մի ամբողջութիւն են: Բացի այս, N 97 ձեռագրի մի քանի էջ գտնւում են NN98 եւ 99 ձեռագրերում:

19 «Զայնագրեալ Շարական հոգեւոր երգոց, յօրինեալ ի Սրբոց Թարգմանչացն մերոց, եւ ի Սրբոց Հայրապետաց եւ ի Վարդապետաց», Վաղարշապատ, 1875. «Զայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի», Վաղարշապատ, 1878. «Երգք ձայնագրեալք ի Ժամագրոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ», Վաղարշապատ, 1877:

գ) ռիթմի մէջ եւ ելեւէջային կողմում նկատւում են տարբերակային հարաբերութիւններ:

Մանրամասն վերլուծութիւնների ընթացքում պարզուեց այն, որ տարբերակային հարաբերութիւնները

ա) դոյզն չափով չեն խախտում հայկական ձայնային երաժշտութեան օրէնքները, եւ բոլոր ձայնեղանակներն ընթանում են ըստ վաղուց անտի սահմանուած օրինաչափութիւնների,

բ) մետրա-ռիթմիկ չարժման մէջ ընդգրկուած են չափաւոր եւ միջակ ընթացքով մեղեդիներում քառորդներ եւ ութերորդականներ, աւելի հազուադէպ՝ կէս եւ 16-ական նոտաներ, իսկ ծանր ընթացքով մեղեդիներում՝ աւելի մանր տեւողութիւններ՝ ընդհուպ մինչեւ 64-ականները: Այս դէպքում երկու ձայնագրութիւններում մէկի քառորդ չարժմանը հակադրւում են միւսի 8-ականները, ծանր չարականներում տեւողութիւններն աւելի մանրացւում են եւ այլն,

գ) մեղեդիական գծի մէջ տարբերակումները կատարւում են մի քանի հնարքների միջոցով. այս դէպքում, երբ ընդհանուր են՝ լայն մասշտաբով մեղեդու չարժումները հիմնաձայնից դէպի դիմող ձայնը կամ հակառակը կամ էլ ձայնաչարի բարձրակետից դէպի հիմնաձայնը, կանգառները կիսահանգերի վրայ, դիմող ձայնի չրջազարդումները,

տարբերակումը կատարւում է՝

ա) օժանդակ կամ անցողիկ հնչիւնների միջոցով,

բ) մէկի վարընթաց չարժմանը հակադրւում է միւսի վերընթացը,

գ) մէկի սահուն վարընթացին՝ միւսի ալիքաձեւ չարժումը,

դ) երբ տուեալ հնչիւնը մի դէպքում չրջազարդւում է մի քանի անգամ, իսկ միւս դէպքում՝ ուղղակի պարզ ձեւով կրկնւում է,

ե) մէկ նոտայի վրայ կանգառով՝ ի հակակչիռ միւսի չարունակութեան,

զ) երբեմն դէպի ձայնաչարի բարձրակետը յանկարծակի թռիչքի միջոցով:

Իբրեւ օրինակ քննենք «Երանելի սուրբ առաքեալք» օրհնութիւնը (կանոն համօրէն առաքելոցն), որի ձայնագրութեան հեղինակը Հ. Զերչեանն է՝ այն համեմատութեան մէջ դնելով ե՛ւ Ն. Թաշճեանի, ե՛ւ Կ. Պօլսի դպրոցի միւս յայտնի ներկայացուցչի՝ Եղիա Տնտեսեանի ձայնագրած համանուն չարականի հետ[20].

20 Ակնառու լինելու համար մեղեդիները բաժանել ենք առանձին համապատասխան հատուածների:

Գ♭ ձայնեղանակում չափաւոր (Տնտեսեանի մօտ նշուած է մի՛ջակ) ընթացքով այս չարականի առաջին հատուածում մօտ են Թաշճեանի եւ Տնտեսեանի ձայնագրութիւնները, որ սկսւում են գրեթէ նոյն դարձուածքով, իսկ Ջերչեանի մօտ ակնհերեւօրէն այլ սկիզբ է. նա միանգամից ցուցադրում է դիմող ձայնի՝ c^2-ի ոլորտը՝ չրջազարդելով այն: Երեքում էլ նոյն դարձուածքային կիսաւարտն է առաքեալք բառի վրայ: Երկրորդ հատուածում բոլոր ձայնագրութիւններում նոյնն են սկզբի

եւ աւարտի հնչիւնները, չարժումը դէպի ձայնաշարի es^2 բարձրակէտը եւ դիմող ձայնի չրջազարդումը: Երրորդ հատուածում մօտ են Զերչեանն ու Տնտեսեանը՝ վարընթաց չարժում դիմող ձայնի ոլորտից դէպի կիսահանգաձեւը՝ g^1: Այս ընթացքում թաչճեանական մեղեդին սպասուող g^1-ի փոխարէն անսպասելի չրջուում եւ կանգ է առնում c^2-ի վրայ, որը դառնում է կիսահանգաձեւ: Չորրորդ հատուածում երեքի մօտ էլ նոյնն է մեղեդիական չարժման ընդհանուր գիծը՝ դիմող ձայնի ոլորտ եւ վարընթաց դէպի g^1. սակայն կան տարբերակումներ՝ օժանդակ հնչիւնների աւելացման, հատուածի աւարտին մեղեդիական հակադարձ չարժման, հնչիւնի տեւողութեան կրճատման (ֆորշլագ) չնորհիւ: Կրկնակում («բարեխօսեցէք առ Տէր» եւ այլն) Զերչեանն ու Տնտեսեանը չրջազարդում են սպասուող վերջին վերջաւորութիւնները, իսկ Թաչճեանը ուղղակի կրկնում է այն երեք անգամ. «առ Տէր» մասում նոյնն է երեքի գրառումն էլ: Բացի «վասն անձանց»-ի չերչեանական գրառումից, որ մի փոքր այլ է, երաժշտական տեքստը միւսների մօտ կրկնւում է: Լրիւ տարբեր է վերջին՝ «մերոյ» բառի եղանակաւորումը.

ա) Զերչեանի օրինակում անսպասելի թռիչք է կատարում ձգտող հնչիւնից դէպի ձայնաշարի բարձրակէտը՝ es^2՝ յետագայ վարընթաց չարժումով կանգնելով վերջին վերջաւորութեան՝ փուչի վրայ:

բ) Թաչճեանն աւարտում է սովորական վերջնաձայնային չրջազարդումով:

գ) Տնտեսեանի ձայնագրութեան մէջ աւարտը չատ պարզ է՝ ընդամենը երկու նոտա՝ ձգտող հնչիւն եւ վերջին վերջաւորութիւն:

Այսպիսով, Հ. Զերչեանի կատարած ձայնագրութիւնը, որն էլ հիմնաւորուել է Արմաշում, երկու տեղում՝ սկզբում եւ վերջում, ունի երկու ակնբախ տարբերութիւն միւս երկու ձայնագրութիւնների նկատմամբ, իսկ մնացած մասերում առկայ են տարբերակային հարաբերութիւններ: Այն նկատելիօրէն առանձնանում է գէ՛ իւրատեսակ գեղեցիկ ձայնեղանակում ընթացող ոչ միայն այս, այլեւ միւս ձայնագրութիւնների մէջ իր բնորոշ սկզբնական չրջազարդող դարձուածքով, որ մի առանձնայատուկ հմայք է հաղորդում նրան:

Ձայնագրման մէկ այլ մակարդակ են ներկայացնում ծանր ընթացքով չարականները, որտեղ տարբերակման վերոյիչեալ սկզբունքները աւելի ազատ զարգացում ունեն: Այս պատճառով է, որ մեղեդիների կառուցուածքի մէջ առաւել ակնյայտօրէն են զատւում տարրափոխուած

առանձին դարձուածքները կամ նոյնիսկ ամբողջական ֆրազները, որ երբեմն էլ ուղղակի տարբերւում են աւանդական նմուշների նմանատիպ մասերից: Այսպիսի օրինակներից է Մ.Նազեան Ը օրուայ կանոնի «Լոյս ի լուսոյ» օրհնութիւնը եւ համբարձին, որ հէնց սկզբում առանձնանում է տեղական տարբերակի՝ հիմնաձայնի ոլորտն ընդգծող ալիքաձեւ չարժումով.

Ձեռագրերում առկայ մեղեդիական տարբերակումները մեզ հանգեցրին այն համոզման, որ Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում կատարուած հոգեւոր երգեցողութիւնը Կոստանդնուպոլսի հոգեւոր երգեցողութեան դպրոցի մի ճիւղն է. սակայն մի առանձին, ուրոյն եւ հետաքրքիր ճիւղը, որովհետեւ եթէ գրի առնուած մեղեդիների մեծ մասը տարբերակներ են, ապա մի այլ՝ զգալի մասն էլ՝ բոլորովին տարբեր նմուշներ. դրանցից են՝ տաղեր ու մեղեդիներ Պատարագից (որոնց մասին աւելի հանգամանալից կխօսուի յետագայում), մի ամբողջ փունջ Շարականից՝ Կանոն Աստուածայայտնութեան Ճրագալոյցի օրհնութիւն եւ հարց, Շնորհեան Գ օրուայ մեծացուսցէն, ողորմեան, տէրյերկնիցը, ճաշուն, Դ օրուայ մեծացուսցէն, ողորմեան, տէրյերկնիցը, ճաշուն, Կանոն Յովնանու մարգարէին՝ մեծացուսցէն, Սրբոց Ղեւոնդեանց կանոնի համբարձին, Վահան Գողթնացու կանոնի օրհնութիւնը եւ այլն: Ժամագրքից տարբեր են՝ Շնորհեան ճրագալոյցի եւ Ծաղկազարդի ալէլուիաները, Արեւագալի երգերի չարքից մի քանի նմուշ, Բուն Բարեկենդանի եւ Նոր Կիրակիի կանոնագլուխը («Օրհնեցից զքեզ») եւ այլն:

Մեղեդիների այս խումբը ներկայացնող տիպական օրինակ է Յովհան Ոսկեբերանի կանոնի մանկունքը, որում թէեւ պահպանուած են որոշ դարձուածքային ընդհանրութիւններ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան թաչճեանական ձայնագրութեան հետ, սակայն ամբողջութեամբ վերցրած այն չատ ինքնուրոյն բնոյթ է կրում՝ չխաթարելով հանդերձ չարականիս ոճական-կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները (տե՛ս էջ 169):

Քննելով այս, ինչպէս նաեւ աւանդական նմուշներից տարբերուող բազմաթիւ այլ եղանակներ, մենք եկանք հետեւեալ եզրակացութեան. գրութեան բաւականաչափ մեծ ժամանակաշրջան ընդգրկող արմաչական մի չարք ձեռագրերում եղած մեղեդիների գրառման բացառիկ նոյնութիւնը եւ դրանց տարբերութիւնը թաչճեանական ձայնագրութիւնից մեզ թոյլ է տալիս խօսել տեղական, այն է՝ տուեալ վանքում արդէն հաստատուած երաժշտական որոշակի աւանդոյթների մասին: Սա հիմք է տալիս Արմաշը համարել հայ հոգեւոր երգեցողութեան դպրոցի կարեւորագոյն ճիւղաւորումներից մէկը, որի կառուցողական դերը գիտական, կրթական ու գրական ասպարէզների հետ մէկտեղ, չափազանց ակնառու է հայոց բազմադարեան պատմա-մշակութային զարգացման մէջ:

Բացի աւանդաբար երգուող եղանակներից, Արմաշի վանքի ձեռագրերում հանդիպում ենք յայտնի երաժիշտների ստեղծագործութիւններ, ինչպէս են Հ. Լիմոնճեանի «Տիրածին կոյս» յայտնի մեղեդին (ձեռ. N.95), Յակոբոս Այվազեանի «Առաւօտ լուսոյ» հանդիսաւոր օրերի միաձայն եւ երկձայն մեղեդիները եւ Աւագ Ուրբաթի «Կանայք ամենայն» երգը (ձեռ. N5): N29 ձեռագրի «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդին (Պատարագից) ներկայացուած է մի քանի տարբերակով, որոնց հեղինակներն են Լ. Զիլինկիրեանը, Լ. Խանճեանը, Գ. Մեհտերեանը, Գ.Անտառիկեանը, Ն. Թաշճեանը եւ այլք: Հեղինակների այսպիսի բազմազանութիւնը մէկ անգամ եւս վկայում է այն լայն մտահորիզոնի եւ կրթական բարձր մակարդակի մասին, որ ունէին Արմաշի դպրեվանքցիները, որոնք պարտաւոր էին բերանացի իմանալ նաեւ հայ հոգեւոր երգեցողութեան ոչ աւանդաբար երգուող ու նաեւ նորանոր յօրինուող եղանակները:

Առհասարակ հնի ու նորի համադրումը Արմաշի ձեռագրերում յատկանշական դրսեւորում է, որի չնորհիւ դրանք առանձնակի արժէքաւորում եւ գնահատելի են դառնում հէնց մեր օրերի ուսումնասիրողի համար: Բազմաթիւ եղանակներ տեղ են գտել ե՛ւ աւանդաբար երգուող նմուշի, ե՛ւ տեղական տարբերակի, ե՛ւ, ինչպէս արդէն նշեցինք, նոր յօրինուած մեղեդիների տեսքով: Այս առումով օրինակելի են, մասնաւորաբար, Յ. Այվազեանի կազմած ժողովածուները, որտեղ նմուշների բազմառատութեամբ յատկապէս աչքի է ընկնում «Առաւօտ լուսոյ» յայտնի մեղեդին.այն ներկայացուած է 12 օրինակով (տասնմէկը՝ N5 եւ մէկը՝ N6 ձեռագրերում):

«Առաւօտ լուսոյ»-ն հայկական միջնադարի խոշորագոյն գործիչներից մէկի՝ կաթողիկոս, բանաստեղծ եւ երաժիշտ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնն է, նրա գլուխգործոցներից մէկը, որ առինքնում է իր բանաստեղծական կատարելութեամբ, խօսքի եւ կերպարների գունեղ

բազմութեամբ: Թէ՛ բանաստեղծութեանը եւ թէ՛ երաժշտութեանը (անկախ տարբերակից) բնորոշ են եւ խոր արտայայտչականութիւնը եւ միաժամանակ արտայայտման պարզութիւնը: «Առաւօտ լուսոյ»-ն պատկանում է հայ հոգեւոր երաժշտութեան մի տեսակի, որ կոչւում է երգ. այն հեղինակել եւ շրջանառութեան մէջ է մտցրել ինքը՝ Շնորհալին: Սա իւրայատուկ տաղաչափական կանոններ ունեցող բանաստեղծութիւն է՝ գրուած այբբենական կարգով (Ա-Ք), երեք տողանի եւ հինգվանկանի (ամէն տողում) տներով: Բուն երգի մէկ տան համար իբրեւ հիմք է ծառայում գրական երկու տունը: Ներսէս Շնորհալին ժամագրքի արարողութեան համար յօրինել է «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Աչխարհ ամենայն»[21] «երկու այբուբենական կարճ տողիւք եւ երկար իմաստիւք չքնաղ երգերն», ինչպէս գրում է Ղ. Ալիշանը[22]: Իրենց տեսակի մէջ իրօք բացառիկ գեղեցիկ ու բարձրարուեստ ստեղծագործութիւններ են սրանք, յատկապէս «Առաւօտ լուսոյ»-ն, որ հնուց անտի տարածուած է եղել ժողովրդի մէջ եւ երգուել ամենուր: Այսօր էլ այն չատ յաճախ է կատարւում՝ մանաւանդ Մեծ պահոց կիրակիներին երգուող յայտնի տարբերակը:

Ժամագրքի արարողակարգում «Առաւօտ լուսոյ» երգը նախադասւում է «Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում, ասասցուք ամենեքեան միաբանութեամբ» եւ «Տէր ողորմեա, տէր ողորմեա» հատուածներով, իսկ բուն երգին յաջորդում են «Սրբուհւոյ Աստուածածնին բարեխօսութեամբն» եւ «Ձիչեա Տէր եւ ողորմեա» մասերը: Այդպէս է ներկայացուած այն եւ N5 ձեռագրում՝ իւրաքանչիւրն իր տեղին ու կարգին համապատասխան: Բոլոր նմուշները տրուած են մէկ երգային տնով (Ա եւ Բ գրական տներով), այսինքն՝ մնացած 17 տունը երգւում են բացառապէս նոյն եղանակով, ինչ որ առաջինը, ինչպէս է եւ Զայնագրեալ ժամագրքի բոլոր նմուշներում:

Ահա N5 ձեռագրում տեղ գտած «Առաւօտ լուսոյ» երգի նմուշների ցանկը.

1. Եղանակ աճէմ բուսելիք էջ 16
2. Այլ օրինակ էջ 18
3. Այլ օրինակ էջ 19
4. Էջմիածնական էջ 20
5. Հանդիսաւոր օրերու էջ 21
6. Այլ տեսակ էջ 22

21 Սա եւս կառուցուած է տաղաչափական նոյնատիպ սկզբունքներով, ինչպէս «Առաւօտ լուսոյ»-ն:

22 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 444:

7. Մեծ պահոց Գ-կ էջ 23
8. Խաչի եւ Աւազ Ուրբաթու Գ-կ էջ 23
9. Մ-նդեան եւ Աստուածածնի Բ-կ էջ 23
10. Այլ օրինակ էջ 24
11. Հանդիսաւոր օրերու (Յ. Այվազեանի եղանակին երկձայնը) էջ 25

Այս նմուշներից առաջինը եւ երկրորդը չափաւոր ծանր ընթացք ունեն, տասներորդը՝ ծանր, իսկ մնացեալը՝ չափաւոր կամ միջակ չափաւոր: Ինչպէս յայտնի է, Ն. Թաշճեանի ժամագրքում զետեղուած է «Առաւօտ լուսոյ»-ի չորս օրինակ.

1. Վասն հասարակ կիւրակէից յարութեան (միջակ չափաւոր – գկ):
2. Վասն հանդիսաւոր կիւրակէից (ծանր – գկ):
3. Վասն կիւրակէից Մեծի պահոց (չափաւոր ծանր – գկ):
4. Վասն Աւազ Ուրբաթու եւ Խաչի (չափաւոր ծանր – գձ):

Արդ, ձեռագրի եւ տպագրի նմուշներից իրար ըստ ոճնակարգի համապատասխանում են՝

Ա. Էջմիածնական գկ (Ձեռ. էջ 20) – Վասն կիւրակէից Մեծի պահոց գկ (Տպ. ժամ. էջ 45)

Բացի մէկ-երկու ոչ էական տարբերութիւնից (ձեռագրում երեք տեղ փորշլագների բացակայութիւն եւ մէկ տեղ ♩ նոտա՝ ♫-ի փոխարէն), մեղեդին երկուսում էլ նոյնն է:

Բ. Այլ տեսակ՝ գկ (Ձեռ. էջ 22) – Վասն հասարակ կիւրակէից Յարութեան գկ (Տպ. ժամ. էջ 41)

Գ. Խաչի եւ Աւազ Ուրբաթու գձ (Ձեռ. էջ 23) – Վասն Աւազ Ուրբաթու եւ Խաչի գձ (Տպ. ժամ. էջ 49)

Դ. Այլ օրինակ՝ գկ (Ձեռ. էջ 24) – Վասն հանդիսաւոր կիւրակէից գկ (Տպ. ժամ. էջ 28)

Երկուսն էլ լրիւ նոյնն են, բացի վերջնահանգաձեւի մէկ փոփոխութիւնից.

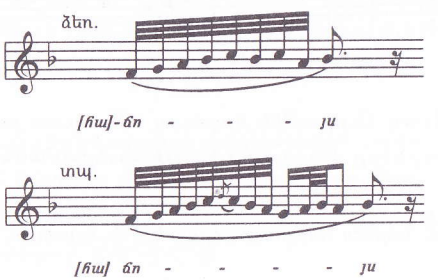

Ն. Թահմիզեանը մանրամասն քննութեան ենթարկելով «Առաւօտ լուսոյ»-ի՝ Զայնագրեալ ժամագրքում տեղ գտած վերոյիշեալ չորս նմուշը, հանգել է այն եզրակացութեան, թէ դրանք բոլորն էլ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւններն են[23]: Ուրեմն, N5 ձեռագրում ձայնագրուած Մեծ պահքի կիրակիներին եւ հանդիսաւոր կիրակիներին երգուող նմուշները Ն. Շնորհալու յօրինած բնօրինակներն են:

Հասարակ կիրակիների՝ համեմատուող երկու նմուշն էլ իրար տարբերակ են. ձեռագրի օրինակը երկու տեղ ունի «չեղում» տպագրից, բայց եւ այնպէս այդ տեղերում էլ մնում է վերջինիս ինտոնացիոն ոլորտի չրջանակներում.

Քիչ աւելի ցայտուն է վերջնահանգաձեւերի տարբերութիւնը՝

Խաչին եւ Աւագ Ուրբաթին երգուող «Առաւօտ լուսոյ»-ի ձեռագիր եւ տպագիր նմուշները կարօտ են աւելի մանրամասն քննութեան.

23 Ն. Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալի երգահան եւ երաժիշտ, Երեւան, 1973, էջ 83–84:

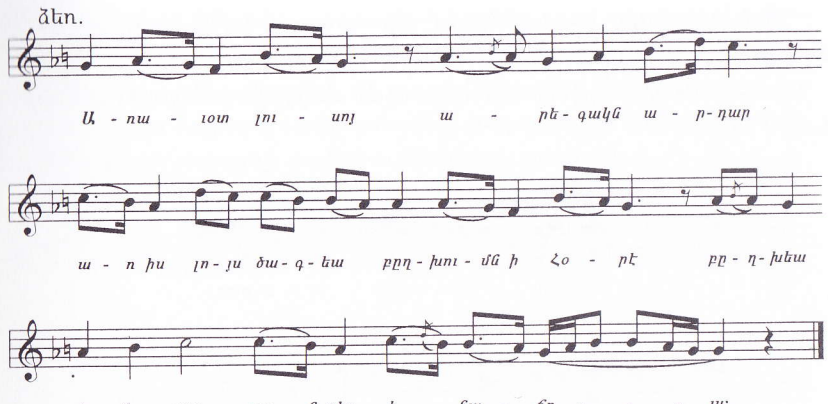

Ինչպէս եւ Թաշճեանի ձայնագրութեան մէջ, գձ ձայնեղանակում չափաւոր ծանր ընթացող այս մեղեդու մէջ չրջազարդող դարձուածքով սկզբից եւէթ հաստատւում է գլխաւոր ձայնը: Այս նմուշի յատկանշական գծերից մէկն այն է, որ Բ տունը («Բղխումն ի Հօրէ») սկսւում է նոյն դարձուածքով ինչ առաջինը, ինչը գրեթէ չի հանդիպում «Առաւօտ լուսոյ»-ի թէ՛ տպագիր եւ թէ՛ ձեռագիր նմուշներում: Այս առանձնայատկութեան չնորհիւ ստացւում է երկու նոյնատիպ մասերից բաղկացած մի երգ՝ երկրորդ մասի ինտոնացիոն-ռիթմիկ տարբերակումով: Շատ նուրբ ու սահուն է անցումը առաջին մասից դէպի երկրորդը, որ կատարւում է վարընթաց աստիճանական չարժումով՝ մեղեդու բարձրակէտից դէպի գլխաւոր ձայնը: Միջին մասում մեղեդու մէջ ստեղծուած այս դինամիկան ոչ միայն համաչափութեան մէջ է դնում նախորդող եւ յաջորդող մեղեդիական կանգառները ըստ գրական տեքստի իւրաքանչիւր տողի, այլեւ ի հաչիւ երկրորդ տան առաջին վանկի հնչիւնային փոփոխութեան (խոսրովայինը վեր է ածւում ներքնախաղ կիսվերի), նոր գունաւորում է տալիս սկզբնական դարձուածքային կրկնութեանը:

Առաջին հայացքից բնագրերի պատկերային համեմատութիւնը կարծես հանգեցնում է նրանց թուացեալ տարբերութեան: Սակայն

ա. մեղեդու կառուցուածքի զարգացման բնորոշ գծերը

1) մեծ մասշտաբով՝ g-c^2-g-c^2-g

2) աւելի փոքր կառոյցներում՝ ֆրազներում՝ g-f-g /as-g-as-c²/ c²-as-g եւ այլն

բ. նոյն մոտիւի երկուստեք ռիթմական տարբերակումը, ինչպէս օրինակ՝

գ. գլխաւոր ձայնը հաստատող սկզբնական դարձուածքի ընդհանրութիւնը

դ. եւ վերջապէս, այսպիսի նոյնութիւնների չնորհիւ ստեղծուած ոճական միասնութիւնը հիմք են տալիս Արմաշի ձեռագրում գրանցուածը համարել Ն. Շնորհալու ստեղծած օրինակի տարբերակը:

Խաչի եւ Աւագ Ուրբաթի նոյն եղանակն է գրի առնուած եւ համբարձում Ջերչեանի ձայնագրած ժամագրքում[24]. այս փաստը մեզ թոյլ է տալիս համոզուելու, որ սոյն օրինակը՝ իբրեւ տեղական տարբերակ, հէնց այս ձեւով է այդ տօնին երգուել Արմաշում եւ տեղ գտել այնտեղից մեզ հասած ձեռագրում:

Վերջին՝ գձ չափաւոր նմուշին հարազատ է ծանր չափաւոր ընթացքով «Առաւօտ լուսոյ»-ի մի այլ գձ մեղեդի (Ձեռ. էջ 18), որ խարսխւում է իր նախորդի լադա-ինտոնացիոն նոյն կառոյցի վրայ, բայց տարբերակւում՝ նախկինի զուսպ ու հանդարտ բնոյթին, զգացմունքների իւրատեսակ հաւասարակշիռ դրսեւորմանը փոխարինելու է գալիս բացառիկ դեղեցիկ մի մեղեդի, որից յորդում է յոյզերի մի հեղեղ՝ անորոշ խնդրանք-սպասումներից մինչեւ կարծես արդէն ծագած լոյսի ու հաւատի զգացողութիւնը. նոյն՝ խոսրովային-բենկորճ-խոսրովային սկզբնական դարձուածքային սխեմայի վրայ ներքնախաղ կիսվարի չրջազարդումները, իսկ վերջնահանգաձեւում մեղեդու վերելքը դէպի ձայնաշարի բարձրակէտը (վերնախաղ կիսվար) կարծես ոգու սպասուող փրկութեան եւ դրա չնորհիւ «անձի ցնծութեան» գաղափարների արտայայտիչն են: Լադա-ինտոնացիոն մի առանձնայատկութիւն ունի այս երգը՝«առ իս լոյս ծագեա» հատուածում օգտագործուած է էկորճ կիսվար, որը նրա կրած յետագայ փոփոխութիւնների արդիւնք է.

Յայտնի է, որ հնուց ի վեր «Առաւօտ լուսոյ»-ի եղանակով է երգուել նաեւ Ն. Շնորհալու մէկ այլ ստեղծագործութիւն՝ «Աչխարհ ամենայն»-ը: Արդ, այսպիսի մի օրինակ հանդիպում ենք Յ. Այվազեանի ձայնագրած ժամագրքում[25], ուր վերջին օրինակը երգւում է «Աչխարհ ամենայն»-ի բառերով: Բացի այս, տուեալ մեղեդու մի տարբերակուած օրինակ (չափաւոր ընթացքով) գրի է առել Ն. Թահմիզեանը[26], նշելով, թէ այն կատարւում էր Յունաստանի Պիրէյ քաղաքի հայկական եկեղեցում: Յիրաւի մեծ դարաշրջան է ընդգրկել սոյն տարբերակը եւ կատարման բաւական մեծ ժամանակահատուած՝ ընդհուպ մինչեւ մեր դարի կէսերը[27]:

24 ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N8:

25 Անդ, N3:

26 Ն. Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ, էջ 236:

27 Բացառուած չէ, որ այժմ էլ այն կատարւում է Յունաստանում, բայց, աւաղ, ոչ՝ Արմաշում:

N5 ձեռագրում տեղ են գտել դկ ձայնեղանակում «Առաւօտ լուսոյ»-ի երկու օրինակ եւս: Դրանցից մէկը հասարակ կիրակիների երգուող նմուշի (էջ 22) տարբերակն է՝ քիչ աւելի հարստացրած օժանդակ ու անցողիկ հնչիւններով, որ առաջ է բերում ռիթմական փոփոխութիւններ եւ աւելի չարժուն դարձնում մեղեդու ընթացքը.

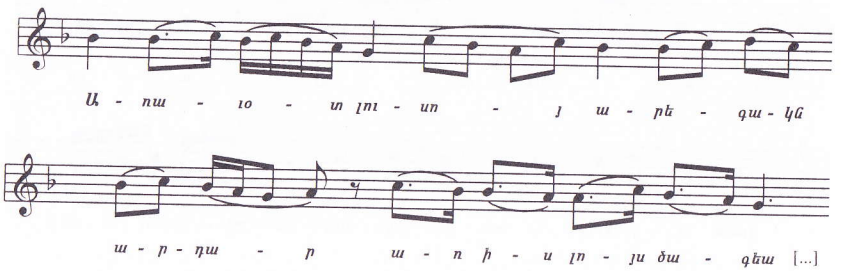

Նմանօրինակ մի տարբերակման է ենթարկուել նաեւ Մեծ պահոց կիրակիների հանրայայտ տարբերակը (էջ 23): Այստեղ այլ երանգ է ստացել երկրորդ զրական տան եղանակը, որտեղ տեւողութիւնների ռիթմական յստակ եւ մէօրինակ չարժումը քիչ աւելի հաստատակամ բնոյթ է հաղորդում նախորդի խնդրալից տօնին.

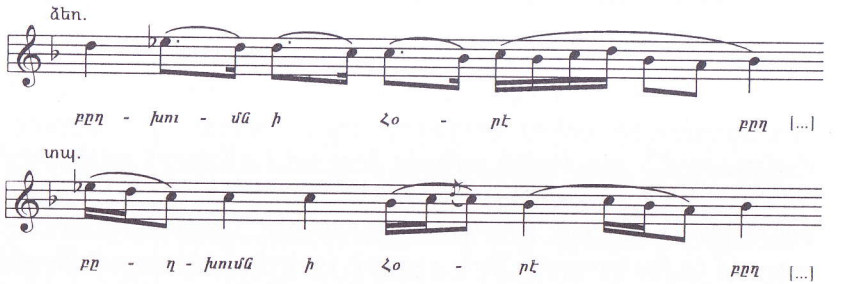

«Առաւօտ լուսոյ»-ի յաջորդ օրինակը Արմաշում կատարուել է Ծննդեան եւ Աստուածածնի տօներին, ինչպէս վկայում է վերտառութիւնը: Այն նոյնութեամբ ձայնագրել է եւ Հ. Զերչեանը իր Ժամագրքում.

Այս նմուշը «Առաւօտ լուսոյ»-ի բոլոր օրինակներից առանձնանում է իր լուսաւոր ու պայծառ էութեամբ, որին մեծապէս նպաստում է իւրատեսակ մաժոր լադը իր մեծ տերցիային հիմքով եւ պարոյկ վերջին վերջաւորութեամբ[28]: Եւ եթէ ասւում է, որ ժողովրդի մէջ մեծ վայելում ունեցող երգը կատարւում էր «թէ՛ տխրութեան, եւ թէ՛ ուրախութեան ժամերին»[29], ապա մեր կարծիքով սա այն օրինակն է, որն առաւելապէս պիտի երգուէր ուրախութեան եւ հանդիսութեան պահին՝ տօնական տրամադրութիւն հաղորդելով ներկաներին՝ յատկապէս իր առաջին ֆանֆարային հնչիւնների շնորհիւ: Քիչ վերեւում մենք արդէն նշել ենք, որ «Առաւօտ լուսոյ»-ի եղանակով երգւում էր Ն. Շնորհալու մէկ այլ ստեղծագործութիւն՝ «Աչխարհ ամենայն»-ը: Այս օրինակը մեզ յիշեցնում է Զայնագրեալ ժամագրքում տեղ գտած «Աչխարհ ամենայն»-ի հանդիսաւոր օրերի մեղեդին, առաւել ճշգրիտ՝ նրա ձեւափոխուած տարբերակն է[30]:

Մինչ այժմ մեր քննարկած բոլոր նմուշները ամբողջապէս վերցրած կազմում են հայ հոգեւոր երգեցողութեան աւանդաբար երգուող եղանակների մի իւրատեսակ շքաբոյլը, որի բուն արմատները ի վերջոյ XII

28 Այս լադը Ք. Քուշնարեանն ամուսնում է հէնց այսպէս՝ մաժոր լադ վերին տերցիային հիմքով եւ շեշտում, որ դրանց հիմնաձայներն են պարոյկը, փուշը եւ բենկորը (Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Ленинград, 1958, стр. 497): Եւ իրօք, ունենք երկու գրառում՝ պարոյկ հիմքով (ձեռ. N 5) եւ բենկորճ հիմքով (Զայն. Ժամ.): Թէեւ հեղինակը նշում է, թէ հայկական մոնոդիկ երգարուեստում այս լադը գրեթէ չի օգտագործւում, սակայն յիշենք, որ սա երգի մի տեսակ է, որում օգտագործուել են (իսկ այս նմուշի մէջ՝ առաւելապէս) ժողովրդական - աշխարհիկ արուեստի առանձնայատկութիւնները (տաղաչափութիւն, ձայնեղանակ, ռիթմ):

29 Գր. Յակոբեան, Ներսէս Շնորհալի, Երեւան, 1964, էջ 115:

30 Այս մեղեդու մի քանի տարբերակ էլ ներկայացուած եմ Հ. Զերչեանի ձայնագրած Ժամագրքում:

դարում են, իսկ հասնելով մինչեւ XIX դար տուել են բազմաթիւ ճիւղաւորումներ, իմա՝ տեղական տարբերակներ:

«Առաւօտ լուսոյ»-ի այդ չարքից դուրս են մնում N5 ձեռագրում տեղ գտած միւս երեք օրինակները: Դրանցից երկուսը հանդիսաւոր օրերի համար Յ. Այվազեանի յօրինած երգի միաձայն (էջ 21) եւ երկձայն (էջ 25) նմուշներն են[31]:

Ա՛ձ ձայնեղանակում միջակ ընթացքով այս ստեղծագործութիւնը գեղում է իր քնարաշունչ եւ հոգեթով մեղեդիով: Այն ընդհանրապէս ունի զուսպ ու հանգիստ բնոյթ, սակայն միջնամասում քիչ լարւում է՝ վերափոխուելով թախանձագին խնդրանքի առ երկնային Հայրը, որ մեղեդու մէջ արտայայտւում է անսպասելի կվինտային թռիչքով: Այս մասում յատկանշական է փոքրիկ չեղումը աճ-ից եւ տիպիկ վերնախաղ կիսվարի փոխարէն վերնախաղ կիսվերի օգտագործումը եւ նրա ոլորտի ընդգծումը ճգտող տօների միջոցով.

31 Հարկ է ասել, որ XIX դ. երկրորդ կէսին Կ. Պոլսում եւ այլուր գործող երաժիշտները Լիմոնճեանի նոտագրութեամբ ոչ միայն ձայնագրում էին աւանդաբար երգուող հայկական եկեղեցական եղանակները, այլեւ Շարականի, Պատարագի կամ Ժամագրքի աւանդական տեքստերով յօրինում նոր եղանակներ՝ շարականներ, մեղեդիներ, տաղեր, ողորմեաներ եւ այլն: Հ. Զերչեանն ու Յ. Այվազեանը եւս ունեն այսպիսի մի քանի ստեղծագործութիւն՝ ինչպէս «Լոյս զուարթ», «Արի Տէր», «Սուրբ Աստուած» մեղեդիները, որ ընդգրկուած են ձեռագիր ժողովածուներում:

Ինչ վերաբերում է երկձայն օրինակին, ապա սա դասական հարմոնիայի սկզբունքներով կատարուած ներդաշնակման մի օրինակ է՝ հեղինակի առաջին եւ բաւական յաջողուած փորձերից մէկը, որ նախատեսուած է եղել, հաւանաբար, Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնի եկեղեցում տեղի ունեցող ժամերգութեան արարողութեան համար: Հետաքրքրութեան համար մի փոքր հատուած ներկայացնենք երկձայն օրինակից.

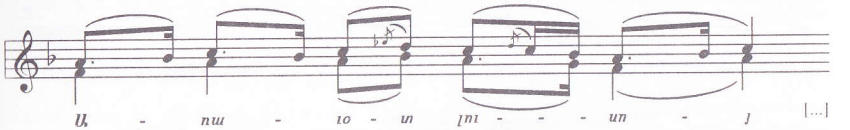

N 5 ձեռագրի «Առաւօտ լուսոյ»-ների պատկառելի չարքը լրացնում է մի օրինակ, որը, ինչպէս եւ նախորդը, զուտ արմաշական տարբերակ է: Ունենք այս նմուշի երկու ձայնագրութիւն՝ առաջին, որ բացի այս ձեռագրից տեղ է գտել նաեւ Յ. Այվազեանի ձայնագրած ժամագրքում (վերջինիս մէջ այն ունի «Ի Տէրունական տօնս» խորագիրը) եւ երկրորդ՝ Հ. Զերչեանի ձայնագրութիւնը, որ տեղ է գտել Մատենադարանի NN29 եւ 103 ձեռագրերում եւ հեղինակից ձայնագրած ժամագրքում (N29-ում եւ ժամագրքում ունի «Ծննդեան, Զատկի եւ Տաղաւարաց» խորագիրը): Ըստ ամենայնի, այն սկզբնապէս ձայնագրել է Հ. Զերչեանը, իսկ այնուհետեւ՝ Յ. Այվազեանը: Դրանց տարբերութիւնն առանձնապէս մեծ չէ. երկրորդ ձայնագրութեան մէջ մի քանի տեղերում կան ոչ էական փոփոխութիւններ, որ աւելի պարզեցնում են մեղեդու երաժշտական հիւսուածքը: Իսկ նմուշն առհասարակ բոլորովին տարբեր է նախորդներից թէ՛ իր տօնական-հանդիսաւոր բնոյթով ու ստեղծած տրամադրութեամբ եւ թէ՛ մեղեդու կառուցման ընթացքով (զարգացում ձայնաշարի վերին ոլորտներում՝ յետագայ վարընթացով դէպի վերջին վերջաւորութիւնը) ու նոյնիսկ մեծ (օկտավային) ձայնածաւալով: Մեր կարծիքով, «Առաւօտ լուսոյ»-ի այս նմուշն աւելի ուշ շրջանի ստեղծագործութիւն է եւ առաւել մօտենում է չափաւոր-ծանր չարականների տեսակին.

«Առաւօտ լուսոյ»-ի մէկ ձայնագրութիւն եւս ունենք, որ զետեղուած է N6 ձեռագրում «Կարգ Նոր կիւրակէի» խորագրի տակ: Ամենայն հաւանականութեամբ սա եւս նոր յօրինուած ստեղծագործութիւն է՝ բաղկացած երկու նոյնատիպ նախադասութիւններից, որ առանձնանում են իրենց զուսպ եւ հանդարտ բնոյթով.

Այսպիսով, «Առաւօտ լուսոյ»-ների՝ իր տեսակի մէջ այս բացառիկ չարքը մեզ այսօր հնարաւորութիւն է ընձեռում իրար հետ մէկտեղուած տեսնել միջնադարեան յայտնի ստեղծագործութեան բոլոր երգուող նմուշները. այս առումով անգնահատելի է այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարել են վանքի երաժիշտները, մասնաւորապէս Յակոբոս Այվազեանը, որ մեծագոյն խնամքով հաւաքել ու դասդասել է հայ հոգեւոր երաժշտութեան այս եւ միւս գանձերը՝ ժառանգելով յետագայ սերունդներին:

* * *

Արմաշի ձեռագրերը գննելիս առանձնակի ուշադրութիւն է գրաւում տաղ եւ մեղեդի կոչուած հոգեւոր երգերի բաւական ներկայանալի ցանկը:

Ինչպէս յայտնի է, տաղային արուեստը զարգացման բարդ ուղի է անցել: Ըստ Կոմիտասի նրա ակունքները դեռեւս ոսկեդարեան շրջանի հոգեւոր երգաստեղծութեան մէջ են[32]: Հոգեւոր տաղերն ու մեղեդինեըը ի սկզբանէ յօրինուել են ծիսական պաշտամունքային կանոնակարգից դուրս, իսկ այնուհետեւ (XIII–XIV դարերից սկսած) զետեղուել են հոգեւոր նոր տիպի ժողովածուներում՝ Գանձարաններում, եւ կազմել գանձ-տաղ- մեղեդի- յորդորակ չարքի բաղադրիչներից մէկը: Տաղային արուեստը մեծ ծաղկում է ապրել սկսած X դարից՝ Գրիգոր Նարեկացու, իսկ այնուհետեւ՝ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան մէջ: Բացի այս, միջնադարի միւս յայտնի քնարերգու բանաստեղծների երկերում տաղերը եւս նշանակալի տեղ են գրաւում (Առաքել Սիւնեցի, Յովհաննէս Երզնկացի, Կոստանդին Սսեցի, Առաքել Բաղիշեցի): Այս հեղինակների հոգեւոր երգերը տեղ են գտել խազաւոր գանձարաններում եւ տաղարաններում եւ դրանց մի մասի երաժշտութիւնը մեզ այսօր հասել է: Ընդհակառակն, ունենք զգալի թուով անյայտ հեղինակների տաղեր (Անիի Անանուն հեղինակի «Տիրամայրն», XVIII–XIV դդ. կիլիկեան շրջանում ստեղծուած՝ «Ի կոյս վիմէն», «Այսօր մեռեալք», «Այսօր հարսն լուսոյ»), որ այսօր երգւում են:

1878 թ. Վաղարշապատում լոյս տեսաւ «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի» հատորը, ուր Ն. Թաշճեանի ձայնագրու-

32 Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցական եղանակները («Յօդ. եւ ուսում-ներ», էջ 106):

թեամբ տեղ գտան հայոց եկեղեցու պաշտօներգութեան համար վաւերացուած տաղերն ու մեղեդիները (15 տաղ, 16 մեղեդի եւ 3 տաղ յաւելուածում): Մեր հարիւրամեակում բաւականաչափ նմուշներ եւս հրատարակուեցին մի քանի այլ տպագիր ժողովածուներում[33], սակայն դրանց առաւել ծաւալուն մասը ձայնագրուեց ու մնաց հայկական նոտագրութեամբ ձեռագիր մատեաններում:

Արմաշի գրչագրերում տաղերն ու մեղեդիները գրի են առնուած ե՛ւ ժողովածու տիպի ձեռագրերում (ըստ տօնակարգի), ե՛ւ առանձին՝ պատարագի արարողութեան մէջ ու խորագրուած են տաղ, մեղեդի, իսկ երբեմն էլ միասին՝ տաղ կամ մեղեդի անուններով: Դրանք մենք բաժանել ենք երկու խմբի. առաջին՝ կանոնացուած, եւ երկրորդ՝ ոչ կանոնացուած: Ձայնագրեալ պատարագում տեղ գտած գրեթէ բոլոր մեղեդիներն ունենք ձեռագրերում՝

Ծննդեան

Երկինք երկնից	*NN5, 29, 103*
Այսօր տօն է սուրբ ծննդեան[34]	*NN5, 96, 99*

Ծննդեան, Աստուածածնայ, Աւետեաց

Աչք՝ ծով ի ծով	*NN5, 29, 96, 98*
Բանին Հօր[35]	*NN5, 29, 103*
Աւետիս քեզ Մարիամ	*NN6, 99*

Մկրտութեան

Այսօր ձայնն հայրական	*NN5, 99, 102*

Տեառնընդառաջի

Քրիստոս փառաց թագաւորն	*NN5, 29, 103*

Ծաղկազարդի

Յիսուս Քրիստոս	*NN5, 29, 103*

33 *Մ. Խոմաշեան, Ձայնագրեալ Տաղարան, Վաղարշապատ, 1900.Կոմիտաս, Տաղք եւ Ալէլուք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Փարիզ, 1846. «Հայկական Պատարագի տաղեր եւ մեղեդիներ», պատրաստեց Էդ. Յակոբեան, Գահիրէ, 1963:*

34 *N5 ձեռագրում զուգահեռ տեքստով երգւում է Յարութեան «Միաշաբաթ»-ի հետ(էջ 171):*

35 *NN5 եւ 103 ձեռագրերում «Յարեաւ թաղեալն» մեղեդու հետ երգւում է միեւնոյն եղանակով: Հանդիպում է եւ իբրեւ առանձին հեղինակային ստեղծագործութիւն՝ «Յարեաւ թաղեալն» (եղ. Յ. Այվազեանի) (ԳԱՄ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N3):*

Յարութեան

Ի կոյս վիմէն[36]	*NN5, 29, 96, 103*
Յարեաւ թաղեալն	*NN5, 103*
Միաշաբաթ օր	*N5 (էջ 732)*
Այսօր հարսն լուսոյ	*NN6, 29, 96, 99,103*
Ազատեա զգերեալսն	*NN5, 99, 103*
Այսօր մեռեալք	*NN5 (երկու նմուշ), 29, 96, 99*
Այսօր ողբային	*NN5 (երկու նմուշ), 103*
Դիտելով զհեթանոսս	*NN5, 29, 95 – 97, 99, 103, 109*
Յայն առաւօտին	*NN5, 99*
Յարեաւ Քրիստոս	*NN5 (վեց նմուշ), 96, 99*
Ով պարտիզպան	*NN5, 29, 95, 103*

Համբարձման, Հոգեգալստեան եւ Վարդաւառի

Այսօր անդրանիկն հօր	*NN6, 96, 99*
Միշտ էիդ անեղ (Հոգեգալստեան)	*N99*

Վարդաւառի

Այսօր ցնծայ լեառն Թաբոր	*NN6, 29, 103*

Խաչի

Տիրամայրն հանդէպ որդւոյն	*NN5, 103*
Աստուածածին կոյս	*N5 (2 նմուշ)*
Կանայք ամենայն	*N5*

Հայրապետաց

Ի հանդէս տօնի	*NN6, 99, 103*

Առաքելոց Պետրոսի եւ Պօղոսի

Այսօր ցնծացէք, եղբա՛րք	*NN6, 29*

* * *

Աստուածն ամենի (տաղ)	*NN5, 95*

Այս ցուցակից Ձայնագրեալ Պատարագի հետ նոյնութեամբ համընկնում են N5 ձեռագրի «Աստուածածին կոյս»-ի առաջին ձայնագրութիւնը (էջ 649) եւ «Յայն առաւօտին», NN6-ի եւ 96-ի «Այսօր անդրանիկն հօր», NN96-ի եւ 99-ի «Այսօր մեռեալք», «Այսօր հարսն լուսոյ», «Այսօր տօն է Ծննդեան» մեղեդիները, ինչպէս նաեւ N96-ի

36 *NN5, 29, 103 ձեռագրերում Յարութեան «Ի կոյս վիմէն» եւ Ծաղկազարդի «Յիսուս Քրիստոս» մեղեդիներն երգւում են միեւնոյն եղանակով:*

«Աչքն ծով է ծով», «Դիտելով զհեթանոսս», «Ի կոյս վիմէն» ու նաեւ N99-ի «Ի հանդէս տօնի», «Այսօր ձայնն հայրական», «Ազատեա զգեբեալսն», «Միշտ էիդ անեղ» եւ «Յարեաւ Քրիստոս» մեղեդիները: Ձայնագրեալ Պատարագից լրիւ տարբեր են «Երկինք երկնից» (NN5, 29, 103), «Այսօր ողբային» (N5, էջ 727 եւ N103), «Միաշաբաթ օր» (N5, էջ 732), «Յարեաւ Քրիստոս» (N5, որի էջ 736-ի եւ N96 ձեռագրի նմուշները նույնն են), «Կանայք ամենայն» (N5) եւ «Այսօր ցնծայ լեառն Թաբոր» (NN6, 29 եւ 103) մեղեդիները: Մնացածները տարբերակ են:

Ինչպէս երեւում է վերոյիշեալ ցանկից, Արմաշի հոգեւոր երգեցողութեան ձեռագրերը ոչ միայն հիմնովին ընդգրկում են աւանդական գրական տեքստ ու երաժշտութիւն ունեցող միջնադարեան նմուշները, որ արդէն վաւերացուած էին, այլեւ արդէն իսկ դրանց ներսում ձեւաւորւում է նոյնանուն տաղերի ու մեղեդիների հարաբերակցութեան մի սեփական համակարգ, որն ունի երկու աստիճան.

ա) տարբերակներ ձեռագրերի եւ Թաչճեանական Պատարագի միջեւ,

բ) տարբերակներ զուտ ձեռագրերի նմուշների միջեւ:

Ընդ որում, երկու դէպքում էլ տարբերակային յարաբերութիւնները ստեղծւում են երկու ձեւով՝

ա) մօտ տարբերակներ, երբ մեղեդին գրեթէ նոյնն է, փոխւում են միայն արտայայտչամիջոցների որոշ տարրեր: Այսպիսի մի իւրօրինակ նմուշ է «Դիտելով զհեթանոսս» մեղեդին, որ իր մէջ զուգորդում է տարբերակային երկու տիպի յատկանիշներ. այն միաժամանակ ե՛ւ Պատարագի տարբերակն է (որից հետեւում է եւ մեղեդու խորագիրը՝ առանց բնօրինակի «Հաւուն հաւուն արթնացեալ» առաջին տողի), ե՛ւ ունի ոչ էական փոփոխութիւններ արմաշական մի քանի ձեռագրերում (համմտ. NN5, 95, 97 եւ այլն):

բ) տարբերակներ, երբ համեմատուող մեղեդին, խստօրէն պահպանելով իր նախօրինակի լադային, մեղեդային-ռիթմական զարգացման հիմնական ուղեգիծը, համեմատաբար աւելի ազատ է անցումային մասերի ծաւալման մէջ (ինչպէս, օրինակ, «Աստուածն ամենի» կամ «Այսօր ցնծացեք, եղբա՛րք):

Երբեմն ծաւալման այս ազատութիւնը հասնում է այնպիսի մի աստիճանի, որ ձեւաւորւում են բաւական մեծ ընդլայնուած հատուածներ, ինչպէս «Աչքն ծով» մեղեդու մէջ է (միջին մասում).

«Աչքն ծով» մեղեդին, հիմնաւորապէս խարսխուելով Ն. Թաչճեանի ձայնագրութեան վրայ, վերջնամասում ենթարկուել է որոշ փոփոխութիւնների՝ մասնաւորապէս ունի «Քրաթիմա» յաւելումը, իսկ վերջում՝ «արեգական նման» բառերի մեղեդին արդէն բոլորովին տարբերւում է տպագրից: Այս առումով «Աչքն ծովը» տարբերակային յարաբերութիւնների մի երրորդ աստիճան է ներկայացնում, ուր սինթեզուած են հինը՝ աւանդական նմուշը, եւ նորը՝ ուշ միջնադարում արուած յաւելումը:

Զգալի թիւ են կազմում Ձայնագրեալ Պատարագի համեմատութեամբ տարբերակ նմուշները (մեղեդիների ընդհանուր քանակի մօտ կէսը). ընդ որում, մի դէպքում դրանց թիւը մէկից աւելի է («Այսօր մեռեալք»՝ NN5 եւ 29, «Աւետիս քեզ Մարիամ»՝ NN6 եւ 99), որ ձեռագրերի ներսում ստեղծում է բազմօրինակութիւն եւ մտցնում ներքին տարբերակման սկզբունքը, մի այլ դէպքում՝ միայն մէկը («Ով պարտիզպան»՝ NN5, 29, 95, 103, «Բանին հօր»՝ NN5, 29, 103 կամ «Այսօր ցնծացէք»՝ NN6 եւ 29), այսինքն՝ տուեալ մեղեդին այս միջավայրում երգուել է միայն մէկ որոշակի օրինակով: Մի առանձնայատկութիւն եւս նշմարւում է՝ միեւնոյն գրական հիմքով նոյնիսկ մի քանի նմուշները մեղեդիապէս չեն առնչւում բուն աւանդական եղանակների հետ: Այս տեսակէտից ամենավառ օրինակը Յարութեան «Յարեաւ Քրիստոս» տաղն է (ձեռ. N5), որ ներկայացուած է վեց տարբեր նմուշներով: Մենք կարծում ենք, որ դրանց մի մասը հեղինակային ստեղծագործութիւններ են (մի տեղ կայ Յ. Այվազեանի մատիտով նշումը՝ «պապային» (էջ 737): Մնացած-

նները թէեւ ունեն ոճական կառուցուածքային որոշ նմանութիւններ (սկզբնական տարբեր հնչողութեան ազդակոչ- ինտերվալների առկայութիւնը բոլոր տաղերում, ինչպէս Պատարագի օրինակում է, ծաւալունութիւնը եւ այլն), սակայն տարբեր են իրենց զարգացման տրամաբանութեամբ, բնոյթով եւ ձայնեղանակներով: Առինքնող է դէ «Յարեաւ Քրիստոս»-ը, որի սկիզբը յիշեցնում է «Կռունկ» երգի հանրածանօթ ինտոնացիաները.

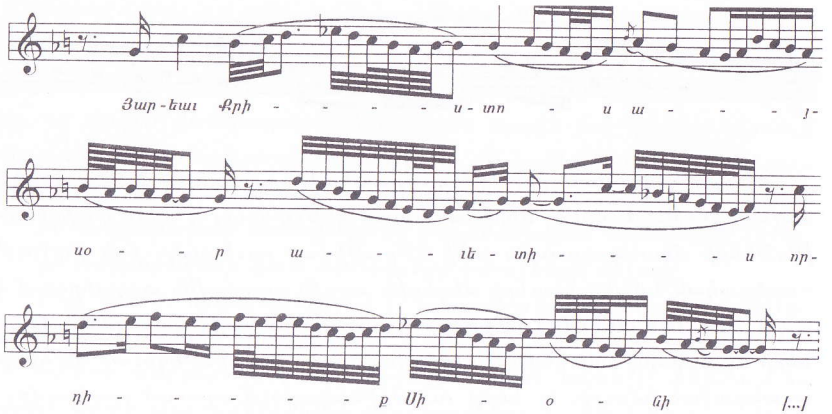

Արմաշի ձեռագրերում կանոնացուած նմուշների մի առանձին ցանկ են կազմում այն մեղեդիները, որ լրիւ տարբեր են Ջայնագրեալ Պատարագից՝ «Երկինք երկնից», «Այսօր ողբային», «Միաշաբաթ օր», «Յարեաւ Քրիստոս», «Կանայք ամենայն» եւ «Այսօր ցնծայ լեառն Թաբոր»: Ընդ որում, «Երկինք երկնից», «Այսօր ցնծայ» եւ «Կանայք ամենայն» մեղեդիները հանդէս են գալիս իբրեւ միակ երգային նմուշներ: Եթէ առաջին երկուսում առկայ են որոշ դարձուածքային ընդհանրութիւններ կոստանդնուպոլսեան օրինակների հետ, ապա «Կանայք ամենայն»-ը, լինելով նոր ստեղծագործութիւն, բնականաբար բոլորովին տարբեր է թէ՛ բնոյթով, թէ՛ ձայնեղանակով եւ թէ՛ կառուցուածքային առանձնայատկութիւններով: Յ. Այվազեանի յօրինած տաղի ինտոնացիոն հիւսուածքը (դիմող ձայնի երկու կողմից կիսաձայնային շրջազարդումները), մետրաւրիթմական կայուն պատկերների առկայութիւնը, ինչպէս նաեւ մեղեդու հենքը կազմող ամբողջական նախադա-

սութեան բազմակի կրկնութիւնները ընդգծում եւ աւելի պատկերաւոր են դարձնում խորագրի բովանդակութիւնը՝ «Ողբ տիրամօր Ս. Կուսի Մեծի Ուրբաթի».

Եւ այսպէս, տաղերի ու մեղեդիների կանոնացուած նմուշների քննութիւնից ստացւում է հետեւեալ պատկերը.

1. Գրառուած են Ջայնագրեալ Պատարագի գրեթէ բոլոր մեղեդիները (բացառութեամբ մէկ-երկուսի), որոնցում խստօրէն պահպանուած է գրական տեքստը:

2. Ամբողջութեամբ վերցրած Ջայնագրեալ Պատարագի համեմատութեամբ՝

ա) նոյնութեամբ համընկնում են երկու մեղեդի («Միշտ էիդ անեղ» եւ «Յայն առաւօտին»),

բ) տարբերակ եւ միաժամանակ տեղական երգային հիմնական նմուշ են հանդիսանում վեց մեղեդի («Ով պարտիզպան», «Բանին հօր», «Այսօր ցնծացէք», «Աստուածն ամենի», «Տիրամայրն հանդէպ որդւոյն» եւ «Քրիստոս փառաց թագաւորն»),

գ) լրիւ տարբեր նմուշներ են երեք մեղեդի («Երկինք երկնից», «Այսօր ցնծայ» եւ «Կանայք ամենայն»):

Արմաշի ձեռագրերում պատկառելի թիւ են կազմում ոչ կանոնացուած տաղերն ու մեղեդիները, որոնք հետեւեալն են.

Տաղ եւ մեղեդի Աւետեաց եւ Ծննդեան

Անեղին տաճար *NN5, 96, 103*

Մեղեդի Ծննդեան

Էի եւ անխախտ ծնողութենէ *NN5, 96, 103*

Մեղեդիք Յարութեան

Մարիամ Մագդաղէնին փարէր	*N5*
Զայնէր Մարիամ	*NN5, 99*
Ի գերեզման յարուցելոյն	*N5*
Եւ ձայն զառիւծուն	*NN6, 96*

Տաղք եւ մեղեդիք Յարութեան

Որոյ ձայն	*N5*
Նստեալ կանայքն	*NN5, 29, 95, 98*
Նոր ծաղիկ պայծառ	*NN5, 29, 103*

Մեղեդի Յարութեան, Յայտնութեան եւ Խաչի

Տօնեմք	*NN5, 95, 97, 103*

Մեղեդի Վարդաւառի

Գոհար վարդն	*NN6, 98*

Մեղեդի Ս. Խաչի

Ծարաւեցաւ Տէրն ի խաչին	*NN6, 29, 101*

Մեղեդի Խաչի եւ Պահոց

Անճառելի բանդ Աստուած	*N99*

Մեղեդի Վերացման եւ Վարագայ Սրբոյ Խաչի

Նշանի Տեառն Աստուծոյ	*NN6, 29, 103*

Մեղեդի Մարտիրոսաց

Իսկ ի հեղմանէ	*NN5, 29, 103*

Տաղ (Ողբ ի գիշերի խաւարման)

Ո՞ւր ես, Մայր իմ	*N5:*

Ինչպէս արդէն երեւում է անուանացանկից, մեղեդիների մի մասի գրական հիմքը կազմում են Գրիգոր Նարեկացու («Ես ձայն զառիւծուն», «Գոհար վարդն») եւ Ներսէս Շնորհալու («Նստեալ կանայքն», «Նոր ծաղիկ պայծառ», «Ծարաւեցաւ Տէրն ի խաչին») ստեղծագործութիւնները: Մի այլ մասը անծանօթ տեքստեր են («Էի եւ անխախտ ծնողութենէ», «Զայնէր Մարիամ», «Ի գերեզման յարուցելոյն», «Որոյ ձայն հրեշտակաց», «Նշանի Տեառն Աստուծոյ»): «Անեղին տաճար» եւ «Մարիամ Մագդաղէնին» հրատարակուած են 1850 թ. Կ. Պոլսում լոյս տեսած «Տաղարանում» (էջ 12 եւ 220), իսկ «Մարիամ Մագդաղէնին» եւ «Ո՞ւր ես, Մայր իմ» տաղերը հայկական նոտագրութեամբ ձայնագրել եւ հրատարակել է Մ. Խումաչեանցը[37]

37 *Մ. Խումաչեանց, Ձայնագրեալ տաղարան, էջ 34 եւ 49:*

(սրանք բոլորովին տարբեր են Արմաչի օրինակներից): Հետաքրքիր է միւս մեղեդու ստեղծման հանգամանքը. «Իսկ ի հեղմանէ» մարտիրոսաց մեղեդին իրականում Ս. Ղեւոնդեանց կանոնի համբարձիի (որի հեղինակը Ն. Շնորհալին է) է տունն է, որ առանձնացնելով եւ վերաեղանակաւորելով՝ Արմաչի հեղինակները (ամենայն հաւանականութեամբ Հ. Զերչեանը) գետեղել են Պատարագի մեղեդիների շարքում: Համեմատաբար ծանօթ տաղերից կարելի է առանձնացնել «Տօնեմք»-ը. այն ունի «Այսօր ընդ զօրս երկնից» իւրատեսակ նախաբան կազմող մասը, որ շատ հետաքրքիր ձեւով առնչւում է «Աչքն ծով» տաղին՝ փաստօրէն հանդիսանալով նրա քիչ վերափոխուած նմուշը (աւելի ճիշտ՝ դրա մի հատուածը).

a - - -

Ինչպէս երեւում է նոտային օրինակից, մեղեդիական զարգացումը մերթ ընդ մերթ հանդուրժում է «Այսօր ընդ զօրս»-ի սկզբնական դարձուածքին, որն այսպիսով իւրատեսակ լեյտմոտիւի նշանակութիւն է ստանում: Մեղեդու երրորդ մասը «Քրաթիմա»-ն է, որը եւ ամենաձաւալունն է: Այն թէեւ ըստ էութեան երկրորդ մասի չարունակութիւնն է, սակայն ինքնուրոյն բնոյթ ունի, ուր տեղ առ տեղ զգացւում են առաջին եւ երկրորդ մասերի մեղեդիական մոտիւների արձագանքները, որ զարգացում են ստանում: Այսպիսով, «Տօնեմք»-ը հետաքրքիր եւ ուշագրաւ է թէ՛ մեղեդիական, թէ՛ կառուցուածքային-ոճական տեսակէտից: Այն, ըստ ամենայնի, տարածուած նմուշ է եղել Կ.Պոլսի եկեղեցիներում եւ, ըստ մասնաւոր տուեալների, այժմ էլ բաւական յաճախ է հնչում ամերիկահայ թեմերի եկեղեցական ժամերգութեանց մէջ:

Տաղերի եւ մեղեդիների ոչ կանոնական չարքում առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում միջնադարեան մեծ տաղերգուների՝ Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու գրական բնագրերի հիման վրայ ստեղծուած նորայայտ նմուշները: Յայտնի է արդէն, թէ նրանց բազմաթիւ տաղերից քչերն են այսօր երգւում եւ քչերն են տեղ գտել

Ջայնագրեալ Պատարագում՝ Գր. Նարեկացու տաղերից ընդամէնը երկուսը՝ «Դիտելով զհեթանոսս» եւ «Աչքն ծով»-ը, իսկ Ն. Շնորհալու ստեղծագործութիւններից եւ ոչ մէկը: Կոմիտասը ժամանակին ձայնագրել է Նարեկացու տաղերից չորսը՝ «Սայլն այն իջանէր», «Հաւուն հաւուն», «Հաւիկ» եւ «Ահեղ ձայնս»[38]: Արմաշի ձեռագրերում տեղ գտած հինգ մեղեդիները բացառապէս նոր նմուշներ են՝ բաւական լուրջ ու ծաւալուն գործեր, որոնց հեղինակային պատկանելութեան հարցը առանձին քննութեան առարկայ է:

Այսօր ուղղակի վկայութիւններ չունենք այն մասին, թէ խնդրոյ առարկայ տաղերը Հ. Ջերչեանի եւ կամ էլ Յ. Այվազեանի հեղինակութիւնն են: Մեր կարծիքով դրանք պէտք է դասել աւանդաբար պահպանուած նմուշների կարգին, որ անցեալ դարավերջին Կ.Պոլսում եւ նրա շրջակայքում դեռեւս եղել են գործածութեան մէջ ու թէրեւս նաեւ ընդգրկուած են եղել Արմաշի վանքում կատարուող պաշտօներգութեան մէջ[39]: Այդ է վկայում այն բաւականաչափ երկար ժամանակահատուածը, որ ընդգրկում են այս մեղեդիները պարունակող ձեռագրերը (մօտ 25 տարի): Անկասկած է, սակայն, որ մեզ յայտնի ամենավաղ թուականից (1884) առաջ էլ դրանք երգուել են Արմաշում: Իւրատեսակ «արմաշական» օրինակներ կարող ենք համարել այս մեղեդիները՝ նախ այն պատճառով, որ համանուն նմուշներ մեր ձեռքի տակ եղած այլ ձեռագրերում դեռ չենք հանդիպել, եւ երկրորդ՝ մէկ-երկու յայտնի մասնաւոր օրինակներն առնչութիւն չու-

38 Այս ձայնագրութիւններին նուիրուած առանձին յօդուած է լոյս ընծայել Ն. Թահմիզեանը («Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1969, N3):

39 Հ. Գաթրճեանն իր «Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց» (Վիեննա, 1897) աշխատութեան մէջ ընդհուպ մինչեւ XIX դարն ընդգրկող պատարագի մի բնագրի մէջ նշում է Յարութեան «Ես ձայն զառիւծուն» եւ Վարդաւառի «Գոհար վարդն» մեղեդիները (էջ 631): Բացի այս, Յակոբ Մխճեանի հրատարակած «Ընդարձակ երգեցողութիւնք Առաւօտեան ժամերգութեան Ս. Պատարագի եւ Առձեռն շարական կիւրակէից Մեծ Պահոց եւ Տօնական աւուրց ի պէտս հայ եկեղեցասիրաց» (Մարսել, 1930) հատորում հանդիպում ենք Արմաշի ձեռագրերից մեզ ծանօթ մի քանի մեղեդիների բնագրեր՝ «Է եւ անխախտ ծնողութիւն», «Տօնեմք», «Մարաւեցաւ Տէրն ի խաչին», «Նշանի Տեառն Աստուծոյ», «Իսկ ի հեղմանէ», որոնց երաժշտական նիւթը, սակայն, մեզ անծանօթ է մնում:

նեն մէրի հետ: Խօսքը յատկապէս 1893 թուականին էջմիածնում կոմիտասի կատարած մի ձայնագրութեան մասին է, որ ունի «Ահեղ ձայնս» խորագիրը եւ Գր. Նարեկացու «Ես ձայն զառիւծուն» տաղի փոխան է (գրական տեքստի հետ մէկտեղ տարբեր են ե՛ւ ոճը, ե՛ւ մեղեդին ու կառուցուածքը):

Արմաշական հինգ մեղեդիներում խստօրէն պահպանուած են բնօրինակների տեքստերը՝ թէեւ դրանք բերուած են ոչ ամբողջութեամբ (հիմնականում օգտագործուած են սկզբնատողերը): Երաժշտական տեքստի համամասնութիւնը պահպանելու համար երբեմն տաղի վերջում անհրաժեշտաբար կրկնւում են առանձին բառեր կամ բառակապակցութիւններ («Ես ձայն զառիւծուն» եւ «Նոր ծաղիկ», որ ձեւակառուցման տեսակէտից արդարացուած է): Ինչպէս յայտնի է, տաղերում առաւել ընդգծուած է վանկի եղանակաւորման՝ համեմատաբար ազատ երկարաձգման սկզբունքը, որի ցայտուն նմուշն է «Ես ձայն զառիւծուն» տաղը. այստեղ գրական տեքստի մէկ վանկը հիմնականում համապատասխանում է երաժշտական մի խոշոր հատուածի, ինչը ձեւագոյացման առումով կատարում է գլխաւոր դերերից մէկը:

Նարեկացու տաղերի ոճը էապէս տարբերւում է չնորհալիական տեքստերով գրուած տաղերից: Դրանցում արտայայտուած են մարդկային տարբեր տրամադրութիւններ, յոյզերի հակասական ալիքներ (պայծառ-լուսաւոր եւ ընդվզող- ցասումնալի), որի հետ, սակայն, մէկտեղւում է ընդգծուած զսպուածութիւնն ու հաւասարակշռուածութիւնը: Այս մեղեդիներում բացակայում են միջնադարեան տաղերգութեան աւելի ուշ շրջանին բնորոշ արտաքին փայլը, մեղեդային հարուստ զարդոլորումներն ու զարգացման ազատ սկզբունքը, բազմակի զարտուղութիւնները:

«Ես ձայն զառիւծուն» տաղը իր բնոյթով վեհ է ու խոհական: Այն բաւական ծաւալուն է, ունի երկմասանի կառուցուածք, որի եզրափակող մասը կերտուածքի մէջ ուրոյն դեր է խաղում՝ մի կողմից «ի քառաթեւին» հատուածի կրկնութիւնն է, միւս կողմից՝ դրան նախորդող փոքրիկ զարտուղութիւնից հետոյ հիմնաւորապէս վերահաստատում է լադի հիմնաձայնը.

Ես ձայն գտիծում

Այլ բնոյթ ունի «Գոհար վարդն» մեղեդին. այն լի է դրամատիզմով ու լարուածութեամբ: Եռամաս յօրինուածքի իւրաքանչիւր հատուածը թեմա-յի կամ նրա մօտիւների զարգացման նոր փուլ է, որի գագաթնակէտը երրորդ մասի սկիզբն է («ի վեհից» բառերի եղանակաւորումը)՝ դրան հե-տեւող անկումով: Մեղեդիական հիւսուածքը քիչ աւելի բարդ է՝ ընդգրկուն ձայնածաւալ, գամմայատիպ անցումներ, դիմող ձայնի (փուչ) յաճախակի չրջազարդումներ մանր տեւողութիւններով, որ ներքին մեծ յագեցածու-թիւն եւ դինամիկա են ստեղծում: Գէ ձայնեղանակի մէջ հնչերանգային հետաքրքիր խաղ է առաջացնում ներքնախաղ կիսվերը, որը յայտնուելով մեղեդու զարգացման բարձրակէտում՝ ձեւակառուցողական մեծ դեր է ստանձնում՝ դառնալով նաեւ մարդկային յոյզերի պոռթկման խորհրդա-նիշ: «Գոհար վարդն» մեղեդին տաղային արուեստում գոյութիւն ունեցող այն եզակի նմուշներից է, որտեղ կուռ կառուցուածքը, ասելիքի սեղմ ու լակոնիկ ոճը, պարզ ու միաժամանակ առաւելագոյն խորութիւն արտա-յայտող երաժշտական բաղադրիչները ստեղծում են գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած երկ, որը կարող է տեղ գրաւել միջնադա-րեան յայտնի տաղերի՝ «Հաւիկ»-ի եւ «Հաւուն հաւուն»-ի կողքին:

Գոհար վարդը

Գո - - -

Ինչ վերաբերում է Ներսէս Շնորհալու գրական տեքստերով տաղերին, ապա դրանք նկատելիօրէն առանձնանում են նախորդներից հէնց առաջին հայացքից եւ ունէն այն յատկանիշները, որոնցից նրանք զերծ էին՝ մեղեդու ազատ զարգացում, ճոխ զարդոլորումներ, անսպասելի շրջապտոյտներ ու զարտուղութիւններ, որ շատ դէպքերում պահանջում են կատարողական բարձր վարպետութիւն: Աչքի են զարնում ռիթմական բազմազան պատկերների առատութիւնը, լադային ալտերացիայի եւ խրոմատիզմի յաճախակի օգտագործումը, մեղեդիական շարժման մէջ թռիչքների առկայութիւնը: Այս առումով յատկապէս ուշադրութեան է արժանի Յարութեան «Նոր ծաղիկ» տաղը, որը XII–XIII դարերի տաղային ստեղծագործութեան տիպական դրոշմն է կրում: Այն ունի յուզաթաթաւ բնոյթ, որը տեղ-տեղ դրամատիկ երանգ է ստանում: Եռամաս կառոյցի առաջին եւ երկրորդ մասերում հնչում եւ զարգանում են տարբեր նոր թեմաներ: Երրորդ մասում նոյնիսկ նոր թեմատիկ նիւթ է հանդէս գալիս, որը, նաեւ, կարծես հանրագումարի է բերում զարգացման ողջ նախորդ ընթացքը.

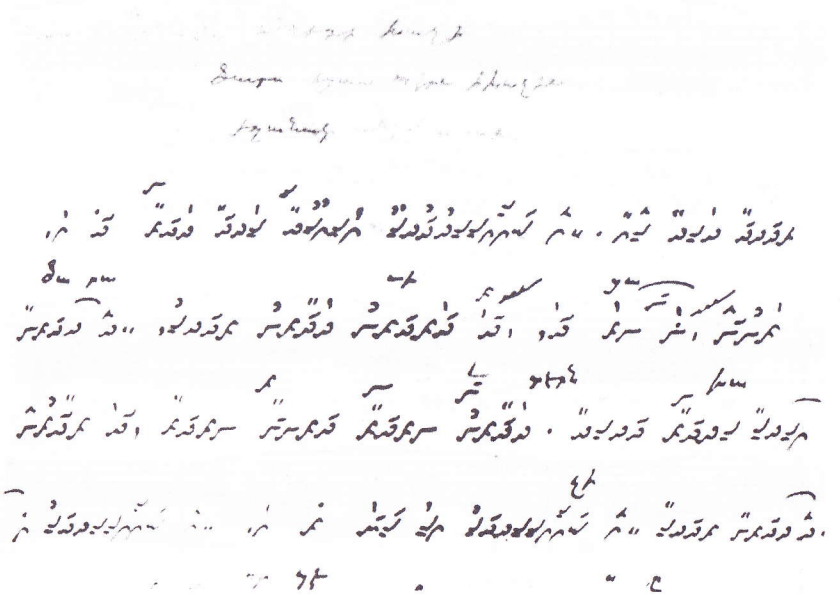

Նմուշ Մատենադարանի նորագոյն հավաքածոյի N 6 ձեռագրից

Նոր ծաղիկ

Ան - - - - - - - - ի
գե - րե - - - - - - - - - - զ - մա - - - -
Ան - - - - - - ձ ե - րի - Աա - զա - - - - - րդ
հո - - - - - - - - - - - - - - - - - - -
գ - ու - ցը - - - - - - ձ
տու - - - - - - - - - - - - - - - - - - Ակը,
կա - Աաձ - չա - - - - - ցա - - - - - - - - - - ձ
կե - - - - - - - - ձ - դա - - - Աու - - - -

թեա - - - - - - - - - - - - - մբ, կա - Աա - ձ -
չա - - - - - ցա - - - - - - - - - - - ձ
կե - - - - - - - - ձ - դա - - - - Աու - - - -
թեա - - - - - - - - - - - - - - - մբ, երի -
Աա - զա - - - - - րդ հո - - - - - - - -
գ -
ու - - - - ցը - - - - - - - - - - - - ձ
տու - - - - - - - - - - - - - - - - - - Ակը:

Նմանատիպ մի օրինակ է Խաչի «Ծարաւեցաւ Տէրն ի խաչին» մեղեդին: Բկ ձայնեղանակում ընթացող այս տաղը հակադրւում է միւս երկուսին իր մաժորային պայծառ բնոյթով, այլեւ իւրատեսակ ազդակոչով

Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին

սկսուող բնորոշիչ թեմայով, որով եւ հաստատւում է ամբողջ տաղի լաւատեսական եւ կենսահաստատ էութիւնը: Մեղեդիական զարգացումն ընթանում է հէնց այդ թեմայի հիմքի վրայ, որն էլ ամէն անգամ ենթարկ-

մա - - - - - - - - - - - - - - - րդ
ա - յն, ո - - - - - - - - - - - - - - -

ւում է տարրափոխման (հմմտ.՝ «Ծարաւեցաւ» – «որպէս» – «ջուր խնդ-րէ» – «աղբիւրն» բառերի երաժշտական նիւթի զարգացման չղթան).

ջու - ր խը - - - - - - - նդ -
րե - - - - - - - - - - - - - - - լո -
վ աղ -
բիւ - - - - - - - - - - - - - - -
րն Տէ - - -
ր: /...//...//...//

տարբերակումներով եւ որին յաջորդում է զարգացման միջանկեալ հատուածը: Այստեղ մեղեդու շարժումը սահուն է, հիմնականում ընդգրկում է միջին հնչամասը, գրեթէ չկան զարտուղութիւններ եւ ամբողջ տաղի ընթացքում պահպանւում է հիմնական լուսաւոր երանգը.

Այսպիսով, Արմաշի ձեռագրերը մեզ հնարաւորութիւն տուեցին ի յայտ բերել Գրիգոր Նարեկացու երկու եւ Ներսէս Շնորհալու երեք տաղերը, որոնք հետաքրքիր ու ինքնատիպ են և՛ մեղեդիապէս, և՛ բազմաբնոյթ կերպարներով, և՛ ձայնեղանակներով: Դեռեւս զգալի կռուաններ չունենք երաժշտական մասը հիմնովին Նարեկացուը կամ Շնորհալունը համարելու: Սակայն այսօր, չունենալով մանաւանդ Շնորհալու տաղային ստեղծագործութիւնից եւ ոչ մի երգուող կտոր, գլխաւորը, կարծում ենք, մեր երաժշտական օրինակներն ասպարէզ հանելն է, եւ, ինչու չէ, նաեւ հրապարակային կատարման միջոցով հանրութեանը ներկայացնելը:

Ի մի բերելով Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածին վանքից մեզ հասած մէկ տասնեակից աւելի ձեռագրերի քննութեան արդիւնքները՝ կարող ենք եզրակացնել.

ա. Արմաշի վանքում կատարուած հոգեւոր երգեցողութիւնը հայ երաժշտական մշակոյթի զարգացման մէջ չափազանց կարեւոր, եթէ չասենք՝ հիմնաքարային դերերից մէկն է կատարում. այն հանդիսանում է այսպէս կոչուած Կոստանդնուպոլսի երգեցողութեան դպրոցի առաւել արժէքաւոր ճիւղաւորումը:

բ. Նախ ժառանգաւորաց ուսումնարանում, իսկ հետոյ նաեւ հռչակաւոր Դպրեվանքում առաջնակարգ տեղերից մէկը գրաւել է երաժշտութիւնը: Երաժշտապետներ Համբարձում Զերչեանի եւ Յակոբոս Այվազեանի յատուկ հոգածութեան առարկան է եղել իրենց աշակերտներին առաւել խոր ու մանրազնին ուսուցանել բազմադարեան հոգեւոր երգը, հայկական նոր ձայնագրութիւնը, հաղորդել պատմական ու տեսական դիտելիքներ:

գ. Աշակերտների ձեռքով ընդօրինակուած ժողովածուները մեզ այսօր հազուագիւտ հնարաւորութիւն են ընձեռում ի մօտոյ առնչուելու վանքում հաստատուած երաժշտական կեանքին ու այնտեղ կատարուած հոգեւոր երգեցողութեանը: Ճակատագրի բարեբախտութեամբ մեզ հասած այս գրչագրերը երեւի թէ մի չնչին մասն են այն հարիւրաւոր մատեանների, որ կարող էին այսօր հարստացնել Արմաշի վանքի ձեռագրատան հաւաքածուն, եթէ չլինէր նոյնպէս ճակատագրական 1915 թուականը:

դ. Ի վերջոյ, բացի պատմական ու ճանաչողական նշանակութիւնից, այս ձեռագրերից իւրաքանչիւրի արժէքը կրկնապատկւում է նրանցում գրառուած հայ հոգեւոր երաժշտութեան անհամար գանձերի չնորհիւ՝ լինի դա թէ՛ աւանդաբար երգուող նմուշ կամ տեղական տարբերակ եւ թէ՛ հեղինակային ստեղծագործութիւն ու նորայայտ օրինակ:

ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱՊԵՏԵՐԸ

Երաժշտապետ Համբարձում Զերչեան

XIX դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայ իրականութեան մէջ լայն գործունէութիւն էին ծաւալել բազմաթիւ երաժիշտներ, որոնցից իւրաքանչիւրն իր վաստակն ունի հայկական մշակոյթի պատմութեան մէջ: Դրանց մէջ առանձնայատուկ տեղերից մէկը գրաւում է Համբարձում Զերչեանը, որն իր ամբողջ կեանքը նուիրաբերեց հոգեւոր երաժշտութեան գանձերի ձայնագրութեան ու պահպանման գործին: Նրա ստեղծագործութիւնը մինչ այժմ չի դարձել յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ, եթէ չհաշուենք հայ երաժշտութեան պատմութեանը նուիրուած յօդուածներում ու մենագրութիւններում առկայ առանձին անդրադարձները: Ակնյայտօրէն սուղ են Հ. Զերչեանի կեանքին վերաբերող մանրամասները,[40] սակայն նա ապրել է ստեղծագործողի եւ երաժշտա-

40 Հ. Զերչեանի մասին կենսագրական տեղեկութիւնները գետեղուած են՝ Ա. քհն. Հիսարեան, Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան եւ կենսագրութիւնք երաժիշտ ազգայնոց (1768–1909), Կ.Պոլիս, 1914. Յիշատակարան (հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրութիւնները եւ այլն, 1512–1912), կազմեց Վ. Զարդարեան, հ. 1, Կ.Պոլիս, 1910:

կան գործչի մի բեղուն կեանք: Դեռեւս իր կենդանութեան օրօք Հ. Զերչեանը ստացաւ «Պապա» յարգամեծար կոչումը, որին ցայդ արժանացել էր միայն մէկ երաժիշտ՝ Համբարձում Լիմոնճեանը[41]:

Հ. Զերչեանը ծնուել է 1828 թ. սեպտեմբերի 19-ին Կոստանդնուպոլսում, Գում-Գաբու թաղամասում: Երաժշտական գիտելիքներ եւ հայկական նոր ձայնագրութիւն է ուսանել յայտնի երաժիշտ եւ մանկավարժ Արիստակէս Յովհաննիսեանի մօտ: Փոքր հասակից ունկնդիր է եղել այլազգի երգիչ-երաժիշտներին եւ սովորել է նայ նուագել: 1843–1848 թթ. Հ. Զերչեանը ծառայութեան է կոչուել Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցի՝ որպէս երաժշտապետ, այնուհետեւ մեկնել Ռոտոսդո՝ նոյն պաշտօնով: Նա մի կարճ ժամանակ՝ 1878 թուականին, եղել է Կոստանդնուպոլսի մայր եկեղեցու՝ Գում-Գաբուի երաժշտապետը՝ փոխարինելով իր ուսուցիչ Ա. Յովհաննիսեանին: Սակայն որոշ անձնական յանգամանքներ՝ մասնաւորապէս հակամարտութիւնը մի այլ երաժշտական ուղղութիւն ներկայացնող գործիչների (Գ. Երանեան, Ն. Թաչճեան) հետ չուտով ստիպել է Հ. Զերչեանին թողնելու Կ. Պոլիսը եւ վերջնականապէս հաստատուելու Արմաշում՝ որպէս Դպրեվանքի երաժշտապետ: Նա պաշտօնավարել է մինչեւ 1890 թուականը՝ դրանից հետոյ էլ մնալով իբրեւ խորհրդատու: Այստեղ էլ վախճանուել է 1901 թ.:

Պապա Համբարձումի՝ իբրեւ մանկավարժի, գործունէութիւնն ընդգրկում է մի մեծ ժամանակաշրջան՝ շուրջ 40 տարի: Կ. Պոլիս, Գասդեմունի, Սիվրի-Հիսար, Աֆիոն-Գարահիսար, Պանտրմա, Ադաբազար, Արմաշ՝ ահա ոչ լրիւ ցանկը այն վայրերի, որտեղ նա դասաւանդել է՝ պատրաստելով բազում չնորհալի երաժիշտներ: Ամենից երկարատեւը, սակայն, եղել է Արմաշի վանքում՝ որպէս երաժշտապետ պաշտօնավարելու շրջանը: 1884 թուականին նա գալիս է Արմաշ, որտեղ արդէն մեծ համբաւ ունէր Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքի ժառանգաւորաց ուսումնարանը: Հ. Զերչեանը, իբրեւ խորիմաց երաժիշտ, բացառապէս նոր հիմքերի վրայ է դնում երաժշտութեան ուսուցումը: Վանքի ձեռագրերը քննելիս մէկ անգամ եւս համոզուում ենք, որ արմաշական մտաւորականը աստուածաբան կամ պատմաբան լինելու հետ մէկտեղ պարտաւոր էր նաեւ լաւ երաժիշտ

41 Հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ Հ. Զերչեանը յիշատակւում է որպէս «կրտսեր Պապա Համբարձում»:

լինել: Արդեօ՞ք զարմանալի պատեհութեան բերումով չէ, որ մեզ հասած ամենավաղ գրչագրերը համընկնում են այն թուականների հետ, երբ Հ. Զերչեանը նոր էր սկսել Արմաշի վանքի երաժշտապետութեան շրջանը:

Իրենց պատմական կարեւորութիւնից բացի, ձեռագրերն արժէքաւորուում են նաեւ Հ. Զերչեանի ձեռքով արուած բազմաթիւ ուղղումնչումների չնորհիւ: Ըստ որում դրանք ոչ թէ արտայայտւում են ձայնանիշերի կամ ռիթմական պատկերների սոսկ մեխանիկական ուղղումների միջոցով, այլ ուղեկցւում են նաեւ աշակերտի համար պարզ ու ըմբռնելի բացատրութիւններով (ձեռագրեր NN96 (թ. 156բ), 97 (թ. 179բ), 98 (թ. 167ա) եւ այլն): Այս նչումների տոնը վկայում է այն գորովալից վերաբերմունքի մասին, որ տածել է վարպետն իր աշակերտների նկատմամբ՝ մեզ համար միաժամանակ ստեղծելով ուսուցչի եւ մարդու համակրելի ու բարոյական մի կերպար:

Համբարձում Զերչեանը դեռեւս իր կեանքի օրօք բարձր է գնահատուել: Արմաշի վանքի փոխվանահայրերը՝ Մաղաքիա արք. Օրմանեանը, իսկ այնուհետեւ Եղիշէ արք. Դուրեանը եւս մեծ գոհունակութեամբ ու դրուատանքով են արտայայտուել նրա ուսուցչական պաշտօնավարման եւ երաժշտական գործունէութեան մասին. «Պապա Հ. Զերչեանի այդ Ալէլուքն ու Քարոզը չատ ունկնդրած եմ Արմաշու Դպրեվանքին մէջ, ախորժալուր են ու հաճելի»,- մի զրոյցի ժամանակ ասել է սրբազան պատրիարքը[42]: Եղիշէ Դուրեանը վարպետին վերջին հրաժեշտը տալիս ինքն է դամբանական արտասանել՝ ներբողելով այն ծառայութիւնները, որ նա մատուցել է եկեղեցուն եւ Դպրեվանքին՝ «իբրեւ յօրինող եւ յարդարող եկեղեցական հոգեւոր եղանակներու: [...] իբրեւ ներքնապէս բարի՝ առատաձեռն եւ մանաւանդ աչխատասէր անձ մը, որ մինչեւ իր վերջին հիւանդութիւնը՝ երգեց ու ձայնագրեց, կարգաց ու ընդօրինակեց չարունակ»[43]: Աւելորդ չի լինի յիշատակել, որ յուղարկաւորութեան արարողութիւնից հետոյ աշակերտական երգչախումբը ուսուցչին հրաժեշտ է տալիս նրա իսկ ձայնագրած «Դարձ անձն իմ» սաղմոսով.

42 Յիսնամեայ յոբելենական Յիշատակարան բազմավաստակ երաժշտագէտ ու շարականագէտ տիար Գրիգոր Ջուլհայեանի. պատրաստուած՝ Պետրոս Կարապետեանէ, Ստամբուլ, 1937, էջ 41: Ի դէպ, բազմաշնորհ երաժիշտը որոշ ժամանակ աշակերտել է Հ. Զերչեանին՝ արեւելեան երաժշտութեան դասեր առնելով:

43 «Արեւելք», 1901, N4531:

Նշանաւոր երաժիշտ եւ ձայնագրագէտ Նիկողոս Թաշճեանը 1885-ին Արմաշ ուխտի գալով՝ ունկնդրում է եկեղեցում կատարուած ժամերգութիւնը եւ վեհարանում միաբանութեան ներկայութեամբ յայտնում. «Անկեղծութեամբ կը խոստովանեմ, թէ Համբարձում էֆ. Չերչեան մեր ազգին մէջ ամէնէն հոյակապ եկեղեցական երաժիշտն է»: Այնուհետեւ, դիմելով վանահայր Խորէն սրբազանին (Աչըգեան), ասում է. «Իբրեւ ձայնագրագէտ երաժիշտ, կը խոստովանիմ նաեւ, թէ աշակերտներու ներդաշնակ երգել տալու գործին մէջ ես այնքան յաջողած չեմ, որքան սքանչելապէս յաջողած է Չերչեան էֆ.»[44]:

Մեծահամբաւ երաժշտի՝ մէկ այլ երաժշտի մասին յայտնած այսպիսի բարձր կարծիքը, յիրաւի, բաւարար է՝ պատկերացում տալու վերջին ունեցած մեծ վաստակի մասին ու մէկ անգամ եւս համոզուելու, որ «Պապա» պատուանունը նա ստացել է ըստ արժանւոյն:

44 Ն. Պուրմայեան, Պապա Համբարձում, «Սուրհանդակ», Կ. Պոլիս, 1901:

XIX դարի երկրորդ կէսին Կ.Պոլսի մշակութային եւ մասնաւորապէս երաժշտական կեանքը չատ բուռն էր ու բազմազան: 1861 թ. սեպտեմբերից Կ. Պոլսում Գ. Երանեանն ու Ն. Թաշճեանը (յետագայում նրանց հետ համագործակցում է նաեւ Տ. Զուխաջեանը) սկսում են հրատարակել «Քնար հայկական» երաժշտական երկչաթերթերը, որ բովանդակում էր ազգային երգեր ու պարերգեր՝ եւրոպական նոտագրութեամբ: 1862 թ. Կ. Պոլսում ստեղծւում է «Քնար հայկական» երաժշտական ընկերութիւնը, որի հիմնադիրները ժամանակի ամենաերեւելի անձինք էին՝ Գ. Ալաթօն, Ե. Օտեան, Յ. Միւհէնտիսեան, Ն. Ռուսինեան եւ այլք: Ընկերութեան նպատակն էր «երաժշտութեան ճաշակը մեր մէջ տարածել, նուագածուներ յառաջ բերել, ինչպէս նաեւ «Քնար» հանդէսը կանոնաւոր կերպով եւ տետրակները ժամանակին հրատարակել»[45]: Հիմնական խնդիրներից էր նաեւ հասարակայնութեան համար հայ երաժշտութեան մասին ձրի դասախօսութիւններ կարդալը: Երաժիշտ-դասախօսների թւում էին Ռ. Փափազեանը, Գ. Երանեանը, Ե. Տնտեսեանը, Ն. Թաշճեանը, Հ. Չերչեանը եւ ուրիշներ:

1861–62 թուականներին «Քնար հայկական» հանդէսի մի քանի համարներում չարունակաբար լոյս է տեսել Հ. Չերչեանի «Սկզբունք հայկական համառօտ երաժշտութեան» յօդուածաշարը[46], որտեղ հեղինակը մանրամասնօրէն եւ միաժամանակ հանրամատչելի կերպով ներկայացնում է հայկական ձայնագրութիւնը, նշանների համակարգը, դրանց համապատասխանութիւնը արեւելեան ձայնաստիճաններին, տեղեկութիւններ տալիս չափի ու ռիթմի եւ տեւողութեան նշանների մասին: Տեսական մասն ուղեկցւում է ամփոփիչ գործնական վարժութիւններով: Յօդուածաշարը Հ. Չերչեանի միակ աշխատութիւնն է, որտեղ նա հանդէս է գալիս իբրեւ տեսաբան-երաժիշտ եւ արժէքաւոր է յատկապէս այն պատճառով, որ փաստօրէն հայկական նոր ձայնագրութեան վերաբերեալ առաջին դասագրքերից մէկն է ու հրատարակուել է միւս հեղինակների, մասնաւորապէս, Ն. Թաշճեանի յայտնի դասագրքից (1874) բաւական առաջ: Այն նաեւ կարելի է համարել Չերչեանի մանկավարժական գործունէութեան տեսական ուղեցոյցը, որով նա բազմաթիւ աշակերտներ է դաստիարակել: Նրանցից մի քանիսը հայ երաժշտութեան պատմութեան կարեւոր դէմքերից են, եւ ժամանակին իրենք նոյնպէս երաժշտական-հասարակական լայն գործունէութիւն են ծաւալել՝ Լեւոն Խանճեան (Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցու դպրապետ), Նազարէթ (Սեբովբէ քհն.) Պուրմայեան (Ադաբազարի Ս. Հրեշտակապետ թաղի եկեղեցու

45 «Յիշատակարան...», էջ 79:

46 Ձուգահեռաբար լոյս է տեսել Գ. Երանեանի՝ «Սկզբունք եւրոպական համառօտ երաժշտութեան» յօդուածաշարը:

երաժշտապետ) եւ Յակոբոս Այվազեան (Արմաշի վանքի երաժշտապետ): Վերջինս, անշուշտ, Պապա Համբարձումի ամենատաղանդավոր սանն է, որ մեծ աւանդ ունի հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ:

Արգասաւոր է եղել Ջերչեան երգահանի ստեղծագործական կեանքը յատկապէս Արմաշի շրջանում: Նրա գրչի արգասիքն են հոգեւոր երգարուեստի մի շարք նմուշներ (ինչպէս հաստատում է Ա. Հիսարլեանը)՝ Ծննդեան, Ծաղկազարդի, Համբարձման եւ այլ տօների ալէլուիաներ, ութ ձայն քարոզներ, տէր-ողորմեաներ, Ջրօրհնեաց «Ով զարմանալի» գանձը[47]: Եւ իրօք, ալէլուիաների մի ամբողջ շարք գտնում ենք ե՛ւ Հ. Ջերչեանի ձայնագրած ժամագրքում, ե՛ւ արմաշական մի քանի ձեռագրերում: Բերենք երկու նմուշ.

ԽԱՉԻ

47 Ա. Հիսարլեան, նշ. աշխ., էջ 166:

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴԻ

Հ. Զերչեանի ձայնագրած այս բոլոր ալէլուիաները, «Սուրբ Աստուած»-ներն ու քարոզները բոլորովին տարբեր են Ձայնագրեալ ժամագրքից եւ մեր կարծիքով յատուկ յօրինուած են Արմաշի վանքում կատարուած ժամերգութեան համար:

Արմաշի շրջանում է ձայնագրուել Հ. Զերչեանի մի գործը եւս՝ «Կանոն Խաչվերաց առնելոյ որպէս կատարի ի Սուրբ ուխտն Արմաշու», որ նա գրել է 1895 թուականին, Դպրեվանքի փոխվանահայր եւ վերատեսուչ Մաղաքիա Օրմանեանի հրամանով: Սա իր տեսակի մէջ մի բացառիկ աշխատութիւն է, որում ամբողջութեամբ նկարագրուած է տէրունական գլխաւոր տօներից մէկի՝ Խաչվերացի արարողութիւնը, որ տեղի էր ունենում Արմաշում: Յայտնի է, որ Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը եղել է նշանաւոր ուխտատեղի: Կ. Պոլսի եւ մերձակայ շրջանների հայութիւնը մի քանի օր առաջ ճամփայ էր ընկնում՝ ներկայ լինելու մի մեծ տօնախմբութեան: Այն տեղի էր ունենում վանքի հրապարակում, որ այդ ժամանակ վեր էր ածվում մի խայտաբղետ տօնավաճառի. «Երեւակայուածէն աւելի խիտ ու աւելի շատ նուագ ու պար, երգ ու խինդ, գոռում ու գոչում կը փլցուննեն Արմաշը, քով քովի ու ամէն կողմ ջուլթակ եւ ուտ, սրինգ ու տիկ, չեփոր ու թմբուկ»,-գրում է ականատեսը[48]: Ուխտագնացութեան գլխաւոր ծէսերից մէկը վանքում տեղադրուած Զարխափան Ս. Աստուածածնի մեծադիր պատկերի առջեւ աղօթելն էր: Այն գեղարուեստական առումով ոչ այնքան արժէքաւոր մի գործ էր՝ անյայտ նկարչի ստեղծագործութիւն. «Այդ պատկերին՝ գեղարուեստական յանգամանքէ զուրկ ըլլալու իրողութիւնը դիպուածական բան մը չէ, անճարտար վրձնի մը անկարողութեան հետեւանքը, այլ կամովին, գիտակցաբար, Աստուածածինը զրկած են իր մայրական չնորհագեղ ու վայելչածաղիկ տիպարէն, որ կը տեսնուի նմանօրինակ պատկերներու մէջ»[49]: Զարխափան Ս. Աստուածածնի պատկերի զօրութիւնը եւ բուժիչ ուժը գրեթէ դարուկէս (XVIII դարից սկսած) ապչեցնում էր նրան այցի եկած ուխտաւորներին. ականատեսների վկայութեամբ, հրաշքներ, իրօք, տեղի էին ունենում: Հանդէսների ժամանակ ժողովրդական բանահիւսու-

48 Ստեփան Մխիթարեան, Ուխտագնացութիւն դէպի Արմաշ, «Արեւելք», Կ. Պոլիս, N4847:

49 Լեւոն Բաշալեան, Արմաշի ուխտագնացութիւնը, «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1892, N249:

թեան գողտրիկ նմուշներ էին ծնունդ առնում, որոնցից մէկն էլ հէնց նուիրուած էր Ս. Աստուածածնին.

«Մատաղն է օրհնած,
Լուսաւորիչն է գոված,
Խաչն է պսակած:
Մատաղ Լուսաւորչին
Փա՛ռք սուրբ կարապետին
Մեղայ քեզ սուրբ Աստուածածին:
Մատաղն է օրհնել Սուրբ Աստուածածին,
Որդիքն է օրհնել Սուրբ Լուսաւորչին
Մեղայ քեզ Սուրբ Աստուածածին»[50]:

Եկեղեցական եւ ժողովրդական նման մի մեծ տօնախմբութեան համար յիրաւի պարտ էր ունենալ ըստ պատշաճի մի ձեռնարկ, որը միաժամանակ իբրեւ ուղեցոյց կծառայէր Դպրեվանքի ուսանողների համար: Եւ ահա, Հ Զերչեանը, ստեղծում է մի լիակատար աշխատութիւն (61 էջ), որտեղ ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացուած է Խաչվերացի արարողութեան կարգը: Հեղինակը ոչ միայն ժողովել եւ դասդասել է սոյն տօնին վերաբերող չարականների մի ամբողջ հոյլ, այլեւ մէկ առ մէկ գրանցել աւետարաններից ընթերցուող հատուածները: Ամբողջ չարքն ընդմիջարկւում է խաչի թափօրի ընթացքի մասին մեկնութիւններով եւ քահանայական դասին վերաբերող նշումներով:

Համառօտ ներկայացնենք մէկ-երկու դրուագ:

Խաչվերացի արարողութիւնն սկսւում է երեկոյեան ժամը 10-ին, երբ հոգեւորականները հաւաքւում են առաջնորդարանում, զգեստաւորւում եւ թափօր են կազմում եկեղեցի իջնելու համար. «Յառաջէն բարապանք բանալ ճանապարհ, եւ ի գլուխ թափօրին գնան երկու մոմակալք եւ խաչ ի միջի»: Այն եզրափակում են եպիսկոպոսն ու նրան ընթերակայ սարկաւագները: Եպիսկոպոսն օրհնում է եւ խունկ է արկանում, իսկ դպիրները սկսում են չարականը. թափօրը հանդարտաքայլ չարժւում է դէպի եկեղեցի.

50 Նահապետ, Նամակ Արմաշէն, «Արեւելք», 1889, N1746:

Ծանր

Բաց թողնելով արարողակարգի մի չարք մանրամասներ, յաջորդիւ լսենք ուխտագնացութեանը ներկայ մեր վկային. «Ժամը 10-ին երեկոյեան Թափօրը կազմուած է. Դուրեան Սրբազան ըստ սովորականին կը նախագահէ անոր ու 15-ի մօտ վեղարաւորներ եւ բազմաթիւ դպիրներ յուզիչ շեշտերով կ'եղանակեն օրուան «Սուրբ Աստուած»-ներն ու «Տէր Ողորմեա»-ները: Բակին չորս կողմերը յատուկ Աւետարաններով եւ չարականներով կ'օրհնուին, ուխտաւորներու բազմութիւնը կ'ունկնդրէ, կ'աղօթէ, կը զմայլի եւ կը զգածուի: [...] Թափօրը ներս կը մտնէ, «Խաչի քո Քրիստոս» չարականը քաղցրաձայն կ'երգուի...»[51]:

51 «Արեւելք», 1901, N4751:

Այս կանոնն ակներեւաբար պիտի չահէր մեծանուն եւ խստահայեաց ծխագէտի եւ փոխվանահօր բարեհաճութիւնը եւ արժանանար բարձր գնահատանքի: Փաստ է այն, որ Արմաշ ուխտի գնացած մի ժամանակակցի վկայութեամբ[52] այս տետրով են առաջնորդուել՝ վանքում Խաչվերացի տօնը կատարելիս:

Հ. Զերչեանի ստեղծագործական ձայնագրագիտական գործունէութեան գագաթնակէտն են հոգեւոր երգերի իր ձայնագրութիւնները, որ երկու ստուար հատոր են կազմում՝ Շարականը[53] եւ Ժամագիրքը[54]: Դրանք այսօր բարեբախտաբար մեզ են հասել, այն էլ՝ չատ լաւ պահպանուած[55]: Կազմերի վրայ, որ արուած են յետագայում, անգլերէն խորագրեր են՝ «Hymns of the Church of Armenia» (N 7 Շարական) եւ «Jamakirk. Hymns of the Church of Armenia» (N 8 Ժամագիրք): Ըստ Շ. Նարդունու վկայութեան, դրանք ընդօրինակել է Յ. Այվազեանը. «Պապա Համբարձում Զերչեանէն ունի ձայնագրուած՝ «Քաղուած շարականներ» խորագրով հատոր մը (անտիպ), 1700 էջ, եւ ամբողջ Ժամագիրքը (անտիպ), 700 էջ,-այս երկուքը Յակոբոս Այվազեան ընդօրինակած է երկիւղած հոգածութեամբ, գեղարուեստական ճաշակով, մաքուր եւ անբիծ, առանց որեւէ արատի, երկաթագիր, չղագիր ու նօտրագիր»[56]: Այս փաստը հաւաստում է նաեւ Յ. Այվազեանի որդին՝ Գեղամ Այվազեանը, ձեռագրերի մէջ արուած իր նշումներում: Իրապէս, ըստ արժանւոյն պէտք է գնահատել աշակերտի աշխատանքը, որ ամենայն բարեխղճութեամբ ընդօրինակել է իր ուսուցչի ձայնագրութիւնները՝ ոչ միայն չթերանալով, այլեւ վայելչագրութեան կատարեալ նմուշներ թողնելով սերունդներին: Այս աշխատանքը նա կատարել է 1885–1895 թուականներին, թէեւ դրանց բնօրինակները պատրաստ էին վաղուց:

Շարականի ձայնագրութեանը Հ. Զերչեանը ձեռնամուխ էր եղել 1856 թուականին՝ կարապետ ամիրա Պալեանի խնդրանքով եւ սատարութեամբ: Ինքնին հասկանալի է, թէ չափազանց խրթին գործ պէտք է լինէր դա,

52 «Բիւրակն», 1898, N34–35:
53 ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 7:
54 Անդ, N 8:
55 Դրա համար պարտական ենք Յ. Այվազեանի որդուն՝ Գեղամ Այվազեանին, որը մասունքի պէս պահպանելով իր հօր ու Հ. Զերչեանի մի քանի աշխատութիւնները, 1959 թ. ԱՄՆ-ից բերել եւ նուիրել է Գրականութեան ու արուեստի թանգարանին:
56 Շ. Նարդունի, Յակոբոս Այվազեան երաժշտապետ (1869–1918. Կեանքը, Գործը եւ նմոյշներ), Փարիզ, 1958, էջ 91:

«անհնարինութեան մօտ դժուարութիւն»-ինչպէս խոստովանում է Ե. Տնտեսեանը: 1873 թ. Հ. Զերչեանի ձայնագրած Շարականը ի թիւս այլոց ներկայացւում է Կ. Պոլսի նորաստեղծ երաժշտական քննիչ յանձնաժողովին, որի կազմում էին ժամանակի յայտնի երաժիշտներն ու եկեղեցական գործիչները՝ Արիս. Յովհաննիսեան, Ե. Տնտեսեան, Յովհ. Զամուռճեան, Ն. Թաշճեան, Ռ. Փափազեան եւ այլք: Դրա նպատակն էր չտկել ու կարգաւորել հոգեւոր երգեցողութեան մէջ տիրող անկանոն իրավիճակը. «ոմանք կուզէին մեր եղանակները սրբագրել թուրքական եղանակաց վերայ. ոմանք կը բաղձային եւրոպական ճաշակ մտցնել անոնց մէջ. ոմանք ալ բնաւ փոփոխութիւն մը չէին ուզէր ընդունիլ, թէեւ շատ երգերու վերայոք իրենք ալ անմիաբան կը գտնուէին իրարու հետ. ոմանք կուզէին եղանակները համառօտել. ոմանք ալ այս ինչ կամ այն ինչ ձեւը կամ ասմունքը կուզէին ընտրել. եւ իհարկէ ասոնք ամէնն ալ իրենց զօրաւոր կամ տկար փաստերն ունէին»[57]: Երաժշտական յանձնաժողովին է ներկայացւում մի քանի մաս, որը, սակայն, յատուկ քննութեան չի արժանանում:

Ինքը Զերչեանը, լինելով այս յանձնաժողովի պատուաւոր անդամ, կարծես կանխատեսել է դրա ոչ այնքան արդիւնաւէտ գործունէութիւնը եւ չի յուսացել, «որ յանձնաժողովն իրական արդիւնքի մը յանգի, որովհետեւ անհաւասար կարողութիւններէ կազմուած է եւ ամէն ոք տարբեր տարբեր աղբիւրներէ ջուր խմած ըլլալով, իր ուզածը առաջ պիտի քշէ»[58]:

Հ. Զերչեանի ձայնագրութիւններում, անշուշտ, առաւելագոյն հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Ձայնագրեալ Շարականի եւ Ժամագրքի համեմատութեամբ տարբերակ հանդիսացող եւ բոլորովին տարբեր նմուշները: Ուշագրաւ է Ներսէս Շնորհալու «Լուսապայծառ իմաստիւք» յայտնի չարականը (Շարական Բարսեղի հայրապետին, մանկունք դպ ստեղի), որը մէկ-երկու տեղ եղած որոշ տարբերութիւններով (յատկապէս սկզբի զատորոշ մեղեդիական դարձուածքով) հանդերձ պահպանել է աւանդական եղանակին բնորոշ ոճն ու կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները.

57 Ե. Տնտեսեան, Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ եւ յաւելուած բովանդակութեամբ երգոց ըստ ութ ձայնից, Բ. տպագրութիւն, Իսթանպուլ, 1933, էջ 100–101: Ի վերջոյ յանձնաժողովը որոշել է եղանակները պահել իրենց գտնուած վիճակի մէջ՝ ուղղակի սրբագրելով տարաձայնութիւն յարուցող մասերը:

58 «Արարատ», 1899, էջ 444:

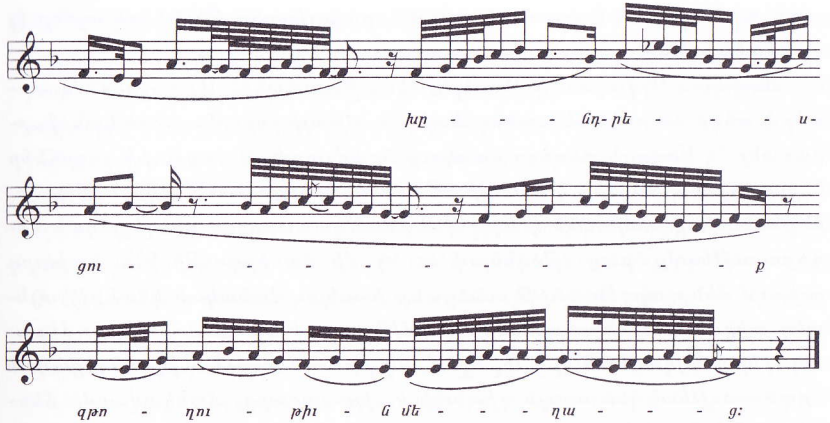

Յետագայ՝ աւելի պատեհ առիթի թողնելով վերոյիշեալ երկու ժողովածուների մանրակրկիտ երաժշտագիտական քննութիւնը, ասենք, որ Հ. Զերչեանի ձայնագրած երկու գործն էլ՝ ե՛ւ Շարականը, ե՛ւ ժամադիրքը կարեւորագոյն ու լիակատար աշխատութիւններ են, տարիների տքնաջան աշխատանքի արդիւնք, որ իրենց արժանի տեղը պիտի գրաւեն հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ:

Համբարձում Զերչեանի դերը Արմաշի Դպրեվանքում երաժշտութիւն դասաւանդելու, որոշակի աւանդոյթներ հիմնադրելու եւ դրանք աստիճանաբար զարգացնելու, ինչպէս նաեւ Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում հոգեւոր երգեցողութիւնը կանոնակարգելու առումով անգնահատելի է: Իր օրօք ծայր առաւ Արմաշի յայտնի երաժիշտների այն բացառիկ շղթան, որի յաջորդ ներկայացուցիչը Յակոբոս Այվազեանն է:

Երաժշտապետ Յակոբոս Այվազեան

Յակոբոս Այվազեանը Արմաշում ապրած եւ ստեղծագործած մի անհատականութիւն է, որ դաստիարակուելով ու կրթուելով հէնց Դպրեվանքում, իր մէջ ներառել է բազմաշնորհ արուեստագէտի մի շարք յատկանիշներ, որոնց մէջ իրեն դրսեւորել է լիովին: Մէկ տասնեակից աւելի տարիներ Յ. Այվազեանը եղել է այս բարձրագոյն կրթական հաստատութեան երաժշտապետը՝ շարունակելով ու զարգացնելով այն աւանդոյթները, որի հիմնադիրն էր իր ուսուցիչը՝ կրտսեր Պապա Համբարձումը: Նա ոչ միայն տաղանդաւոր երաժիշտ էր եւ հմուտ ձայնագրա-

գէտ, այլեւ վաստակաշատ տեսաբան, որի աշխատութիւնները այսօր էլ արդիական են:

Յակոբոս Այվազեանը ծնուել է 1869 թուականին Արմաշում: Աւարտել է տեղի Նարեկեան, այնուհետեւ Պրուսայի չերամաբուծական վարժարանը[59]: Սակայն դեռեւս մանկուց երաժշտական բացառիկ շնորհներ է ցուցաբերել եւ, իր կենսագիր Շաւարշ Նարդունու[60] վկայութեամբ, ինքնամոռաց տարուած է եղել վանքում կատարուող եկեղեցական երգեցողութեամբ՝ բաց չթողնելով եւ ոչ մի ժամերգութիւն[61]: Նախորդ գլխում մենք արդէն առիթ ունեցանք խօսելու վանական կեանքի, այնտեղ տիրող հոգեւոր-մշակութային մթնոլորտի մասին, որտեղ էլ ձեւաւորուել է Այվազեան երաժիշտը: Համբարձում Չերչեանի՝ եկեղեցական երաժշտութեան լաւագոյն գիտակի եւ խստաբարոյ մանկավարժի ձեռքի տակ է հասունացել նա, որ ապագայում ինքն էլ պիտի արժանանար նոյնպիսի պատւանունների:

1891 թուականին Յ. Այվազեանը, տակաւին երիտասարդ, փոխարինում է իր ուսուցչին՝ դառնալով Դպրեվանքի երաժշտապետ: Իր այս պաշտօնավարութեան ընթացքում նա բազմազեղ գործունէութիւն է ծաւալում՝ աշակերտներին ուսուցանում է հայկական ձայնագրութիւն, ութձայնի համակարգը եւ Շարականի, Պատարագի ու ժամագրքի երգեցողութիւնները: Նա ղեկավարում է նաեւ Դպրեվանքի երգչախումբը, որի մասին ժամանակակից մամուլում բազմաթիւ դրուատալից կարծիքներ են արտայայտուել նշելով դրա «ներդաշնակ եւ ազդեցիկ» հնչողութիւնը[62]: Արմաշի երաժշտապետութեան շրջանում Յ. Այվազեանը զբաղուում է նաեւ ստեղծագործական աշխատանքով՝ գրի է առնում աւանդաբար երգուող հոգեւոր նմուշները, ինքն է յօրինում թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ բնոյթի բազմաթիւ երկեր: Եղել է հրաշալի գեղագիր՝ թողնելով գեղարուեստական բարձր մակարդակի գործեր. դրանց թիւում են իր իսկ ձայնագրած ժամագիրքն ու Շարակնոցը, ինչպէս եւ արմաշական մէկ- երկու ձեռագիր ու Հ. Չերչեանի աշխատութիւնները: Գիտէր նուագել ջութակ, դաշնակ. եւ ուղ: Ինչպէս տեղեկանում ենք իր կենսագրից, Յ. Այվազեանը բանասիրական հետազօտութիւններ եւս կատարել է, որի արդիւնքը եղել են երկու աշխատութիւն՝ «Արմաշի պատմութիւնը» եւ «Արմաշի գիւղաբարբառը» (երկուսն էլ անտիպ)[63]: Այս բոլորին գումարած, լաւ լուսանկարիչ էր. դրա չնորհիւ այսօր ունենք Դպրեվանքը եւ նրա գործիչներին պատկերող հոյակապ լուսանկարների մի շարք: Յիրաւի, Յակոբոս Այվազեանը սերունդներին պատկերանում է իբրեւ մի կատարեալ մշակութային գործիչ, որ հաւասարապէս առաջաւոր է եղել իր տիրապետած բոլոր արուեստների ու արհեստների մէջ: Վերոյիշեալ բարեմասնութիւնները, սակայն, ածանցեալ էին. գերագոյն կոչումը երաժշտութիւնն էր, որին նվիրվեց անմնացորդ:

Յակոբոս Այվազեանի՝ երաժշտութեան ասպարէզում ունեցած ավանդները եւ մանկավարժական գործունէութիւնը ճանաչուել ու գնահատուել են: 1912 թուականին Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչութեան կրօնական ժողովը, որի ատենապետն էր եղիչէ արք. Դուրեանը, նրան չնորհում է մի վկայագիր, որում ասուած է.

«Որոց յայս գիր վկայութեան Կրօնական Ժողովոյ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան ակնարկին, հաւատարիմ առնիմք զի պ. Յակովբոս ծննեալ յԱրմաշ հարազատ որդի Հայաստանեայց Սբ. Եկեղեցւոյ եւ այժմ ի տես

59 Ձերամաբուծական վարժարանից Յ. Այվազեանի ստացած աւարտական վկայականն այսօր պահւում է Երեւանի Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում (Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N9): Առաջանալով ասենք, որ այս ասպարէզում եւս նա ունեցել է բաւական մեծ յաջողութիւններ՝ յետագայում իր ստացած գիտելիքները ներդնելով Արմաշի վանքին պատկանող թթենու այգիների մշակման մէջ, որ վերջինիս բաւական մեծ հասոյթներ էին բերում:

60 Ծ. Նարդունին (իսկական ազգանունը՝ Այվազեան) նոյնպէս բնիկ արմաշցի է, աւարտել է Նարեկեան նախակրթարանը, այնուհետեւ Ադաբազարի կենտրոնական վարժարանը: Մազապուրծ լինելով Մեծ եղեռնի ճիրաններից, յայտնւում է Կ. Պոլսում, սովորում բժշկական համալսարանում, որից յետոյ մեկնում է Փարիզ եւ 1927 թ. աւարտում այնտեղի բժշկական համալսարանը: Ծ. Նարդունին յայտնի գրող եւ հրապարակախօս է, գրել է երկեր, որոնցում «կայ հայրենի գիւղին կանչը. կայ նաեւ բնութեան «ձայն»-ը, բնութեան պաշտամունքը, կարօտը, խորհուրդն ու պատկերը (Ծ. Նարդունի, Ոգին հայկազանց, կահիրէ, 1954–մէջբերումը՝ իր մասին արտասանուած ելոյթից):

61 Ծ. Նարդունի, նշվ. աշխ., էջ 83:

62 «Ջեռնադրութեան հանդէսը դպրեվանքի մէջ», «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, էջ 631: Մի այլ հաղորդում նկարագրում է հետեւեալը. «Արմաշի եկեղեցիին մէջ ամէնէն ազդական արարողութիւնն է իրիկուան ժամերգութիւնը, «Եկեսցէ»-ն: […] Ամէնքն ալ կը սպասէն այն պահուն, երբ աշակերտները իրենց ներդաշնակ ու միաբերան երգեցողութեամբ պիտի եղանակեն Նարեկացիին մեծ աղօթքը, «Աւ Մայրն երանութեան՝ «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Տիրուհւոյն»: Եւ ահա աղօթքը կը սկսի դաշն, վսեմական, հեռուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու սարսուռ մը կ'անցնի բոլոր ներկաներուն մէջէն» («Հայրենիք», 1892, սեպտեմբեր):

63 Ծ. Նարդունի, նշվ. աշխ., էջ 86: Հեղինակի խօսքերից կարելի է ենթադրել, թէ սոյն ձեռագրերը գտնուելիս են եղել իր մօտ: Սակայն մինչ այժմ անծանօթ ենք մնում այս գործերին, թէեւ նա մտադիր է եղել հրատարակել դրանք:

45 ամաց, վկայեալ ի կրօնս եւ ի բարի վարս եւ նախանձախնդիր անվթար պահպանման հնաւանդ երգեցողութեան ծիսից եւ արարողութեանց Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ յօժարակամ նուիրէ զանճն ի կարեւոր գործ երաժշտութեան Շարականաց եւ երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հանդերձ հայկական ձայնագրութեան ուսմամբ»[64]:

Սակայն չնորհաչատ արուեստագետին վիճակուած չէր երկար չարունակել իր բազմարդիւն գործունէութիւնը 1915 թուականին հայ առաջաւոր մտաւորականների հետ մկկտեղ Յ. Այվազեանը եւս ձերբակալուում է: Այնուհետեւ աքսորուում է իր ընտանիքը, որին պատահականօրէն հանդիպում է Կոնիայում: Սակայն չուտով կառավարութիւնը նորից ձերբակալում է նրան եւ բանտարկում, որտեղ էլ զոհուում է 1918 թուականին:[65]

Այսպիսի եղերական վախճան է ունեցել արուեստագէտը, որ դեռեւս չատ ասելիք պիտի ունենար եւ չատ մնայուն գործեր պիտի թողներ թէ՛ երաժշտութեան եւ թէ՛ իր նախասիրած միւս ասպարէզներում:

Յակոբոս Այվազեանի երաժշտական ժառանգութիւնն ընդգրկում է բազմազան նիւթեր: Դրանք հիմնականում հայկական նոտագրութեամբ կատարուած ձայնագրութիւններ են, որ նա իրագործել է իր երաժշտապետութեան չրջանում՝ տարբեր տարիներին: Յ. Այվազեանի ֆոնդի N1 հատորում, որ վերնագրուած է «Hymns» (այս վերնագիրը տրուած է կազմելու ժամանակ), միաւորուած են այլազան նիւթեր, ինչպէս՝ Համբարձում Լիմոնճեանի «Տիրածին կոյս» մեղեդու ձայնագրութիւնը, «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդու բազմաթիւ եղանակներ, որոնց հեղինակներն են Գ. Անտառիկեանը, Լ. Խանճեանը, Հ. Չերչեանը, Լ. Չիլինկիրեանը եւ

64 ԳԱՖ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N9: Այստեղ է գտնուում մի փաստաթուղթ եւս՝ «Վկայական ուսուցչական ձեռնհասութեան» (տրուած 1913 թ. Կ. Պոլսում), ըստ որի Յ. Այվազեանը Ազգային վարժարաններում կարող էր վարել կրթական որոշակի պաշտօններ:

65 Նորերս Յ. Այվազեանի թոռը՝ Ժիրայր Հ. Պապիկեանը, որ բնակւում է ԱՄՆ-ում, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոնի հասցէով ուղարկել է մի նամակ, որում գրի են առնուած Յ. Այվազեանի կեանքի վերջին մանրամասները: Ընդհանրապէս Յ. Այվազեանի ընտանեկան շառաւիղը շատ նախանձախնդիր է գտնուել նրա ստեղծագործութիւնները պահպանելու եւ գործունէութիւնը լուսաբանելու հարցում: Արդէն նշել ենք, որ 1959 թուականին իր որդին՝ Գեղամ Այվազեանը մեծ հայրենասիրական գործ է կատարել՝ հօր արխիւը նուիրելով Երեւանի Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին: Յ. Այվազեանի մասին լոյս տեսած գրքի հեղինակը իր միւս ազգականն է՝ Ծ. Նարդունին: Եւ ահա այժմ էլ նրա թոռը նոյնպէս զբաղւում է Յ. Այվազեանի կեանքի ուղում նուիրուած նիւթերի հրապարակմամբ:

ինքը՝ Յ. Այվազեանը: Հատորում տեղ են գտել նաեւ Լ. Չիլինկիրեանի եռաձայն պատարագի ընդօրինակութիւնը (վերջում կայ հետեւեալ նշումը՝ «1904 հոկտ. 20, Դպրեվանք Արմաշու»), ինչպես նաեւ «Ի պէտս Մեծի պահոց» վերտառութեամբ հատուածը պատարագի երգեցողութիւնից:

Առաւել ուշարժան է մի ուրիշ հատոր (նոյն ֆոնդից, N3), որտեղ արդէն աւելի ամբողջականօրէն ձայնագրուած են ժամագրքի եւ Շարականի երգեցողութիւնները. այս առթիւ նորից յիշենք Շ. Նարդունուն. «Պօղոյ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իրեն կյանձնէ ծանր եւ կարեւոր պաշտօն մը,– կրճատել եւ ամփոփել մեր եկեղեցական եղանակները՝ ներկայացուելու համար համազգային Կրօն. Ժողովին, որ պիտի գումարուէը՝ օրակարգի վրայ ունենալով եկեղեցական բարենորոգութեան հարցը: [...] Եւ Յակոբոս Այվազեան, աշխատելով հինգ տարի անընդհատ (1908–1913), կպատրաստէ պատկառելի հատոր մը, աւելի քան 1200 էջ»[66]: Այո՛, յիրաւի, հսկայական եւ բացառիկ աշխատանք է կատարել հեղինակը, որի մեծ մասը, սակայն (Գեղամ Այվազեանի տուեալներով՝ մօտ 700 էջ), կորսուել է աքսորի ճանապարհներին: Ժամագիրքն ընդգրկում է երգեցողութիւնը մինչեւ քարոզները, իսկ Շարականը՝ Խաչի կանոնից մինչեւ Սրբոց Սուքիասեանց կանոնը: Մեղեդիների նախնական քննութիւնը եւ համեմատութիւնը Հ. Չերչեանի ժողովածուների եւ արմաշական ձեռագրերի հետ ցոյց է տալիս, որ Յ. Այվազեանի ձայնագրութիւնները կատարուած են՝ հիմնուելով Արմաշում հաստատուած վանական երգեցողութեան աւանդոյթների վրայ: Եկեղեցական եղանակների գրառման այս նոյնութիւնը վկայում է Այվազեան երաժշտի սկզբունքային համոզուածութիւնն ու նուիրուածութիւնն այն աւանդոյթներին, որով նա դաստիարակուել է՝ ուսանելով Հ. Չերչեանի մօտ, ինչը եւ բնութագրում է նրան՝ որպէս աւանդապահ երաժշտի:

Այս ժողովածուներում, սակայն, առկայ է Յ. Այվազեանի նոր քննական մօտեցումը, որն արտայայտուում է մի քանի մեղեդիների մէջ եղած ակներեւ տարբերութիւններով՝ ոչ միայն թաչճեանական գրառումներից, այլեւ արմաշական համանուն օրինակներից: Այսպիսի մի վառ օրինակ է «Ուրախացիր սրբուհի» բֆ օրհնութիւնը (կանոն Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի), որտեղ Արմաշում երգուող նմուշը ենթարկուել է փոփոխութիւնների (մասնաւորապէս խմբագրուել եւ «զտուել»

66 Ծ. Նարդունի, նշւ. աշխ., էջ 90:

են մանր տեւողութիւններով հնչիւնային շրջազարդումները, չատ դէպքերում փոխուել են մեղեդու չարժման ուղղութիւնը, ռիթմական պատկերները, որի հետեւանքով առաջ են եկել կիսահանգաձեւերի, վանկային չեչտադրումների եւ սրանից բխող իմաստային- հանգուցային եւ յօրինուածքային բնոյթի տարբերութիւններ.

3. Այվազեանի «Շարական»-ում տեղ են գտել նաև այնպիսի նմուշներ, որ աւելի մօտ են կանգնած թաչճեանական ձայնագրութիւններին. դրանցից է Վարդանանց «Նորահրաշ պսակաւոր» օրհնութիւնը: Ճիշտ է, այստեղ բացակայում են նախորդ օրինակում տեղ գտած հիմնարար

փոփոխութիւնները՝ պահպանուած են ե՛ւ զարգացման օրինաչափութիւնները, ե՛ւ ընդհանուր կառուցուածքն ու մեղեդիական հէնքը: Սա միջանկեալ տարբերակի դիրք է գրաւում Թաչճեանի եւ Զերչեանի ձայնագրութիւնների միջեւ՝ աւելի չատ հարելով առաջինին իր արտայայտման պարզութեամբ եւ լադային երանգաւորման առանձնայատկութեամբ (ներքնախաղ կիսվարի օգտագործումը).

Արդէն ասացինք, որ ԳԱԹ-ում պահուող Յ. Այվազեանի «Շարակնոց»-ի բնագրում չեն պահպանուել մինչեւ Խաչվերացի տօնը եղած կանոնների ձայնագրութիւնները: Սակայն մեր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր ձեռագրերի համեմատական եւ բնագրագիտական մանրազնին աշխատանքի շնորհիւ կարողացանք ճշտել Արմաշի աւելի ուշ շրջանի ձեռագրերից մէկում գրանցուած չարականներից մէկի հեղինակային պատկանելութեան հարցը: Այսօր առանց երկմտելու կարող ենք եզրակացնել, որ Յակոբոս Այվազեանի կատարած ձայնագրութիւնների թուին է պատկանում «Անսկիզբն էակից բանդ Հօր» գձ հարցը (Կանոն Ա աւուր Ծննդեան – Մատենադարան, նորագոյն հաւաքածու, ձեռ. N99), որը տարբերակ է եւ արմաշական մի այլ նմուշի ե՛ւ Ձայնագրեալ Շարականի համեմատութեամբ.

Այսպիսով, ունենք Յ. Այվազեանի ձայնագրած եւ յետագայում կրօսուած Շարականի երգեցողութեան երկու հաստատագրուած նմուշ. սակայն բացառուած չէ, որ յետագայ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում եւս գտնուեն այդպիսի օրինակներ եւ կարելի կլինի գեթ մասամբ վերականգնել հեղինակային բնագիրը:

Յ. Այվազեանի ստեղծագործութեան մէջ երրորդ եւ մի առանձին ոլորտ են կազմում իր սեփական երկերը, որ նա ընդգրկել է ժամագրքի կամ Պատարագի երգեցողութեանց մէջ. դրանցից են «Ամէն հայր սուրբ», «Լոյս զուարթ», «Սուրբ Աստուած», «Առաւօտ լուսոյ» եւ «կանայք ամենայն»[67] մեղեդիները: Պատարագի «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդին ձայնագրուած է երկու եղանակով՝ գձ եւ դձ: Երկրորդ օրինակը աւելի հետաքրքիր եւ ինքնատիպ է իր երգային թովիչ մեղեդիով, որի վարպետօրէն կառուցուած սահուն շրջադարձերը եւ ռիթմական բազմազան պատկերները կատարման ծանր ընթացքի մէջ ստեղծում են ներքին շարժուն ութիւն, իսկ հազուադէպ զարտուղութիւնները իւրատեսակ հմայք են հաղորդում նրան.

67 Վերջին երկուսի մասին արդէն առիթ ունեցել ենք խոսելու նախորդ գլխում:

Յ. Այվազեանի երաժշտական ժառանգութեան միւս կարեւոր մասը կազմում են աշխարհիկ երկերը[68], որոնց ծանօթանալու համար կրկին հարկադրուած ենք դիմել Շ. Նարդունուն, քանի որ նման օրինակներ հեղինակի երեւանեան դիւանում չեն պահպանուել: Ինչպէս երեւում է այդ աշխատութիւնից, աշխարհիկ արուեստի ստեղծագործութիւնները երգեր են (մի մասը՝ անյայտ տեքստերով)[69]: Ամենայն հաւանականութեամբ,

68 Մի առանձին մաս եմ կազմում Յ. Այվազեանի հայատառ թուրքերէնով գրուած արեւելեան ոճի ստեղծագործութիւնները (շարգիներ), որ այլ հեղինակների երկերի հետ զետեղուած եմ իր իսկ ինքնագրով գրուած ժողովածուում (Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N6):

69 Ըստ երեւոյթին, բաւականաչափ թուով այլ երգեր եւս եղել են, որ կամ կորել են կամ էլ ժամանակի ընթացքում մոռացուել:

դրանցից մի քանիսը նախատեսուած են եղել Դպրեվանքում կազմակերպուող երեկոյթների եւ թատերահանդէսների համար[70]: Այդ են յուշում խորագրերը եւ բերուած օրինակների երաժշտութիւնը՝ «Ո՛, տայր ինձ զծուխն ծխանի» կամ «Թաղէ սիրտդ, ո՛վ քրմանոյշ», որոնցում արտայայտուած յուզական-մելամաղձոտ տարրը զուսպ ցասում է արտայայտում տեղի ունեցած պատմական անցքերի նկատմամբ: Այս մեղեդիներից մէկը հետաքրքիր նմանողութիւն ունի «Արաքսի արտասուքը» հանրայայտ երգի հետ:

Յաջորդ երկու երգը բոլորովին այլ են իրենց բնոյթով, որոնց թեման Մովսէս Խորէնացու «Հայոց պատմութիւն»-ից յայտնի գողթան երգերն են եւ վիպական բանահիւսութիւնը («Արտաշէս եւ Սաթենիկ»):

70 Այս մասին իր յուշերում հետեւեալն է գրում դպրեվանքի սան, հետագայում Երուսաղէմի պատրիարք Թորգոմ արք. Գուշակեանը. «Դուրեանի Դպրեվանքի մէջ ներկայութեան առաջին արդիւնքներէն մին եղաւ գրական երեկոյթներու կազմակերպութեան ձեռնարկը: Ամսուան մէջ երկու անգամ, բացի ազգային եւ վանական յիշատակի տօնական օրերէն, անխափան պարբերականութեամբ տեղի կ'ունենային հանդիսական գումարումներ՝ միաբանութեան, ուսուցչութեան եւ աշակերտութեան մասնակցութեամբ. կը կատարուէին երգախառն արտասանութիւններ, ճառախօսութիւններ եւ բանախօսութիւններ. կը կարդացուէին գրաբար եւ աշխարհաբար ինքնագրութիւններ եւ թարգմանութիւններ՝ արձակ կամ չափաւ, ամենքն ալ աշակերտաց կողմէ պատրաստուած […]: Մտաւորական վայելքի ճշմարիտ կոչումներ էին այդ երեկոյթները, որոնք վանական կեանքի միայնութեան եւ միօրինակութեան մէջ մտածումի եւ զգացմանց ոգեւորիչ պէսպիսութիւնը կը դնէին» (Թորգոմ արքեպս., Եղիշէ պատրիարք Դուրեան (իր քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ), Երուսաղէմ, 1932, էջ 95):

Վահագնի ծնունդը պատկերող պաթոսով լի տողերը Յ. Այվազեանը իւրովի է մեկնել՝ դրանց հաղորդելով քնարական երգային երանգ եւ զուգորդելով քաղաքային երգի ռիթմա-ինտոնացիոն առանձնայատկութիւնների հետ.

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» չափածոյ քերթուածը, որ Յ. Այվազեանը եղանակաւորել է քայլերգի ձեւով, ժամանակակիցների վկայութեամբ, եղել է վանահայր Եղիշէ Դուրեանի սիրելի ստեղծագործութիւններից մէկը, որը երգելով՝ աշակերտները նրան ուղեկցել են վանքից դէպի վեհարան.

Այս երգերի մասին խօսելիս անհնար է չյիշատակել Եղիշէ արք. Դուրեանի՝ Դպրեվանքում ստեղծած հոգեւոր անբիծ մթնոլորտի մասին, այն մասին, թէ ինչպէս էր համակում թէ՛ ուսանողներին եւ թէ՛ դաստիարակներին իր խորասոյզ հայեցողութեամբ եւ բանաստեղծական հարուստ ներաշխարհով. «իր պարտականութեանց զգացումին մէջ հոգիացած համակ՝ հոգին էր դպրեվանքին, որ կ'ապրէր, այսինքն կը պահէր իր գոյութիւնը՝ իր չունչին եւ օրինակին ազդեցութեամբը միայն»[71]: Այսպիսի ազդմանց մթնոլորտում է Յ. Այվազեանը հեղինակել իր գողտրիկ երգերը, որ այլ պարագաներում գուցէ թէ չստեղծուէին:

Յակոբոս Այվազեանի երաժշտական գործունէութիւնը լայն ասպարէզ է ընդգրկում: Բացի քաջ չարականագէտ, երգահան եւ մանկավարժ լինելուց, նա զբաղվել է նաեւ երաժշտութեան տեսութեան հարցերով եւ թողել երկու ուսումնասիրութիւն՝ «Ձայնագրութիւն»[72] եւ «Արեւելեան երաժշտութիւն»[73]: Հեղինակը ներկայանում է իբրեւ լրջմիտ եւ խոհուն գիտնական եւ, ի մի բերելով սեփական դիտարկումներն ու կուտակուած փորձը, ստեղծում է իր ժամանակի համար շատ արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնց նկատմամբ հետաքրքրութիւնն այսօր եւս չի նուազում (երկուսն էլ գրուած են 1901 թուականին): «Ձայնագրութիւն»-ը Հ. Լիմոնճեանի ստեղծած նոտագրութեան մասին մի հանդամանալից հետազօտութիւն է (սակայն, անաւարտ), որտեղ մանրամասն բացատրւում է հիմնական, ալտերացիայի եւ տեւողութեան նշանների իմաստը: Այն կառուցուած է հարց ու պատասխանի ձեւով (ըստ երեւոյթին, աշակերտներին աւելի հասկանալի լինելու համար), եւ իւրաքանչիւր թեմա ունի «Դաս...» (առաջին, երկրորդ եւ այլն) խորագիրը: Այս դասագիրքը առանձնանում է մինչ այդ լոյս տեսած Նիկողոս Թաշճեանի, Եղնիկ քհն. Երզնկեանցի եւ Արշակ Բրուտեանի ստեղծած դասագրքերից, քանի որ հայկական ձայնանիշերի հետ մէկտեղ տրուած են դրանց արեւելեան համարժէքները, իսկ ձայնեղանակները մեկնաբանուած են արեւելեան ձայնեղանակների տեսանկիւնից եւս:

71 Թորգոմ արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 192:
72 Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N1:
73 Անդ, N2: Այս աշխատութեան բնագիրը՝ կից ուսումնասիրութեամբ հրատարակել է Ն. Թաւմիգեանը՝ «Յակոբոս Այվազեան, Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ» (ռուսերէն), Երեւան, 1990:

Յիշենք, թէ այս ասպարէզում առաջին փորձն արդէն արել էր Կոմիտասը՝ տալով ձայնեղանակների հայկական եւ ընդհանուր արեւելեան անունների համեմատական տախտակը[74]: Սակայն Յ. Այվազեանն իր աշխատութեամբ մէկ քայլ առաջ է անցնում՝ բացատրելով ոչ միայն հիմնական եղանակների, այլեւ դրանց դարձուածքների կառուցուածքը (կից բերելով դրանց հնչիւնաչարերը): Թէեւ դասագրքի անաւարտ մնալու պատճառով այս համեմատական կարգը կարծես թերի է մնում, սակայն նոյն այդ հատորում (N1) գտնում ենք «Ծանօթութիւն եկեղեցական եւ քաղաքական եղանակներու վրայ» խորագրով մի աւելի համառօտ ուսումնասիրութիւն, որտեղ արդէն լրիւ կերպով են ներկայացուած հիմնական եւ դարձուածք ձայնեղանակների բաղդատական աստիճանները:

Բերենք ցանկը.

Հէֆտիւկեահ – աճ
Նէշապուր,
Նէշապուրէք(Նէշավէրէք) – աճ դարձուածք
Սեկեահ – ակ
Բուսելիք– ակ դարձուածք
Հիւսէյինի – բճ
Շէհնազ – բճ դարձուածք
Խորասանք – Հիւսէյինի – բճ – գճ
Աճէմ – բկ (աւարտը՝ խոսրովային)
Ֆերահֆէզա – բկ (աւարտը՝ փուշ)
Աճէմ – աշրան – բկ (աւարտը՝ վերնախաղ կիսվար)
Հիճազ – գճ
Էվիճ – գճ դարձուածք
Իւզզալ – գճ դարձուածք
Սապա – գկ
Պէսթէնիկեար – գկ դարձուածք
Իսֆահան – դճ
Նէվա – դարձուածք (փուշ աւարտով)

74 Հայոց եկեղեցական եղանակները (Կոմիտաս, ՀշՎ. աշխ., էջ 114):

Հիւզզամ – դճ դարձուածք
Իշշագ – դկ
Բաստ – դկ դարձուածք:

Ինչպէս տեսնում ենք, մի քանի ձայնեղանակներ (բկ, դճ) նոյնիսկ տրուած են իրենց տարբեր վերջաւորութիւններով. այնպէս որ Յ. Այվազեանը իրապէս կատարել է լուրջ եւ հանգամանալից աշխատանք, որի անհրաժեշտութիւնը եւ հրատապութիւնն իր ապրած ժամանակաշրջանի համար խիստ ակնառու էր: Ձայնեղանակների համապատասխանութեան այվազեանական այս ցանկը չատ կարեւոր է ընդհանուր արեւելեան փոխազդեցութիւնների մթնոլորտում բացայայտելու՝ մի կողմից զուտ ազգային, եւ միւս կողմից՝ օտար մշակոյթների առնչութեան խնդիրը: Այն, փաստօրէն, յուրատեսակ ուղեցոյց է նաեւ Հայկական նոտագրութեամբ ձեռագրերի ուսումնասիրման առումով, քանի որ չատ դէպքերում դրանցում ձայնեղանակների հայերէն անուանումներն ուղղակի նշուած չեն:

Ինչպէս վկայում են ձեռագրերը, Յ. Այվազեանի հետաքրքրութիւնն արեւելեան երաժշտութեանն առնչուող տեսական հարցերի նկատմամբ բազմապարփակ է: Նա ուսումնասիրել է այդ խնդիրներն արծարծող մի չարք աշխատութիւններ եւ կատարել ընդօրինակութիւններ. երեւանեան արխիւում պահվում են այդպիսի երկու ինքնագիր՝ Թամբուրի Հարութիւնի «Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ»-ի մի մասը (N4) եւ «Մագամաթը միւթէհտավիւլէ վէ ղայրը միւթէհտավիւլէ» մուղամների մասին հայատառ թուրքերէն աշխատութիւնը[75]:Յ. Այվազեանի գիտական պրպտումների արդիւնքը հանդիսանում է «Արեւելեան երաժշտութիւն» խորագրով հիմնարար աշխատութիւնը: Թէեւ հեղինակն ինքը համեստօրէն (եւ հանիրավի) այն համարում է ոչ «կատարեալ գործ», սակայն չափազանց-արժեքաւոր եւ իր ժամանակի առումով եզակի աշխատութիւններից մէկն է սա, որտեղ դասակարգուած են արեւելեան երաժշտութեան մեղեդիները եւ տեսականօրէն հիմնաւորուած դրանց համապատասխան լադերն ու ռիթմական կառոյցները

75 Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N5: Ըստ Ն. Թահմիզեանի, այն ոմն թուրք հեղինակի գործ է, որում քննւում են արեւելեան երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր (ՀշՎ. աշխ., էջ 16):

(բաղկացած է երկու մասից՝ «Ծանօթութիւն ընդհանուր եղանակներու վրայ» եւ «Ուսուլներ»):

Յակոբոս Այվազեանի կեանքի ուղին կարճ ընթացք ունեցաւ: Սակայն, ինչպէս տեսանք, նա հասցրեց երաժշտական-հասարակական լայն գործունէութիւն ծաւալել: Յ. Այվազեանը երաժշտական գործչի մի օրինակելի կերպար է, որ մեծ նպաստ է բերել հոգեւոր երգեցողութեան նմուշները ձայնագրելու, դրանց վերաբերեալ տեսական գիտելիքները սերունդներին հաղորդելու գործում, եւ այս առումով նա XIX դարավերջի–XX դարասկզբի արեւմտահայ իրականութեան մէջ ապրած եւ ստեղծագործած բացառիկ արուեստագէտներից մէկն է:

Արտաւազդ Գալէնտէրեան

Արմաշի Դպրեվանքում Յակոբոս Այվազեանի աշակերտների մէջ առանձնապէս աչքի է ընկել Եփրեմ սարկաւագը, որի անունը գտնում ենք երաժշտութեան ուսուցիչների շարքում (նա դասաւանդել է 1899 թուականին): Եփրեմ սարկաւագը նոյն ինքը Արտաւազդ ծայրագոյն վարդապետ Գալէնտէրեանն է (1876–1915)՝ ժամանակի յայտնի եկեղեցական գործիչներից մէկը, որ վարել է Եդեսիայի թեմի առաջնորդութիւնը (նախքան այդ՝ նաեւ զանազան փոխանորդական ու տեղապահական պաշտօններ): Ա. Գալէնտէրեանը եղել է բազմաշնորհ եկեղեցական, գրել է բանաստեղծութիւններ եւ քերթուածներ, որոնցով աշխատակցել է Պօլսում հրատարակուած «Լոյս» եւ «Տաճար» կրօնաթերթերին[76]: Նրա գրական երկերից յիշատակութեան է արժանի «Մխիթենական հարց եւ Շնորհալի. պատմաքննական տեսութիւն» աշխատութիւնը, որ լոյս է տեսել 1909 թ. Մարզվանում[77]:

Արտաւազդ Գալէնտէրեանը միաժամանակ եղել է նաեւ հմուտ եւ քաջավարժ երաժիշտ: Դպրեվանքում իր ստացած երաժշտական գիտելիքները նա յետագայում կատարելագործել է՝ Պօլսում աշակերտելով յայտնի երգահան Գրիգոր Մեհտերեանին: «Արտաւազդ վարչական խոհականութեան հետ յատուկ յաջողակութիւն եւ գործունէութիւն ունէր երգեցողութեան եւ երաժշտութեան համար»,-գրել է Մ. Օրմանեանը[78]: Որպէս բազմահմուտ երաժիշտ՝ ճանաչուել է եւ Պօլսում: 1907 թուականին նա ընտրուել է այնտեղ մշտապէս գործող եկեղեցական երաժշտական քննիչ յանձնաժողովի կազմում[79]:

Ա. Գալէնտէրեանը նաեւ ստեղծագործել է. նրա երկերից յայտնի է եղել «Սարսուռներ»-ը, որ տպագրուել է Կ. Պօլսում[80]: Այն չորս երգից բաղկացած չարք է՝ գրուած ըստ Պետրոս Դուրեանի «Սեւ հողեր կամ Յետին գիշեր Արարատեան» ողբերգութեան բանաստեղծութիւնների՝ «Կոյր զինուորը» («Երկինք, ցողէ աչացըս լոյս»), «Վրէժ» («Վրէ՛ժ» կը գոռան չիրմայ խորէն»), Լալօնք» («Դժնեայ գիշերն անցաւ») եւ «Ստուերները Հայաստանին» («Մինչ ե՞րբ գլուխդ պիտի ծեծես»): «Հայաստանի թշուառութիւնը սեւ ուրուականի մը պէս անգամ մըն ալ կ'ցցուի մեր «Սարսուռներ»-ու պատմութեան մէջ որ մասնաւորապէս «Սեւ Հողեր»-ու եւ ընդհանրապէս Մայր Հայրենիքի «յետին գիշեր»-ը կ'կազմէ, անմխիթար սուգով մթագնած եւ արիւնի կարմիրով մը արշալուսուած գիշեր՝ որ հայ կեանքին համար ա՛լ այդ կարմիրէն տարբեր հորիզոն մը չէ բացած կարծես»,-գրում է ինքը՝ հեղինակը երկի հրատարակութեան վերջաբանում:

«Սարսուռներ»-ում երաժշտա-արտայայտչական պարզ ու զուսպ միջոցներով Ա. Գալէնտէրեանը վերստեղծում է Դուրեանի պատկերած «Հէգ Հայաստանի» թշուառութիւնը, հերոսների ողբերգական ճակատագիրը: Շարքը ժամանակի քաղաքային- ժողովրդական երգարուեստի ելեւէջներով գրուած ստեղծագործութիւն է: Ոճական առումով առաւել հետաքրքրական է վերջին երգը, որտեղ փորձ է արուած միահիւսելու հայկական եւ եւրոպական երաժշտութեան լաւագոյն առանձնայատկութիւնները.

76 Տե՛ս «Լոյս», 1905, N8, էջ 180 («Աղօթք»), այլեւ «Տաճար»՝ 1910, N5, էջ 151 (Փոխադարձը»), N8, էջ 231 («կաթիլ մը ջո՛ւր...»), N9, էջ 282 («Խորհուրդներու անուրջքին մէջ»), N11, էջ 345 («Խղճմտութեամբ բաժինը»), N16, էջ 447 («Արեւին դէմ») եւ այլն: Ա Գալէնտէրեանի բանաստեղծութիւնները հրատարակուել են նաեւ այլ գրքերում ու ժողովածուներում՝ «Նժդեհի արցունք» («Հայուն տարեցոյցը», Կ. Պոլիս, 1914, էջ 134), «Վիրաւոր տատրակը» («Արմաշու դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին առթիւ», էջ 216) եւ այլն:

77 Ա. Գալէնտէրեանի՝ վարդապետական ձեռնադրութեան առթիւ գրած թեզն է:

78 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, Երուսաղէմ,1929, էջ 450:

79 Ա. Գալէնտէրեանի մասին տե՛ս «Մեր տարեցոյցը» Կ. Պոլիս, 1912, Գ տարի, էջ 142, Մ. Պոտուրեան, Հայ հաճրագիտակ, Պուքրէշ, 1938, էջ 926 եւ այլն:

80 Առանց հրատարակութեան թուականի: Տպագրուած է եւրոպական նոտաներով:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Դժուար է գերագնահատել Արմաշի Դպրեվանքի ունեցած բացառիկ դերը ոչ միայն հոգեւորական գործիչներ կամ առաջաւոր մտաւորականներ կրթելու եւ պատրաստելու գործում: Անուրանալի է նրա ունեցած կարեւոր աւանդը նաեւ հոգեւոր երգեցողութեան սեփական աւանդոյթների հաստատման առումով եւ երաժշտութեան ասպարէզում փայլատակած տաղանդաւոր մշակներով, որոնցից իւրաքանչիւրը մի առանձին դարագլուխ է կազմում հայ երաժշտական մշակոյթի պատմութեան մէջ ընդհանրապէս:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Ամֆիթատրոնի հետքերը

Մաղաքիա արք. Օրմանեան

Յ. Այվազեանի ձեռագիրը
(ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 1)

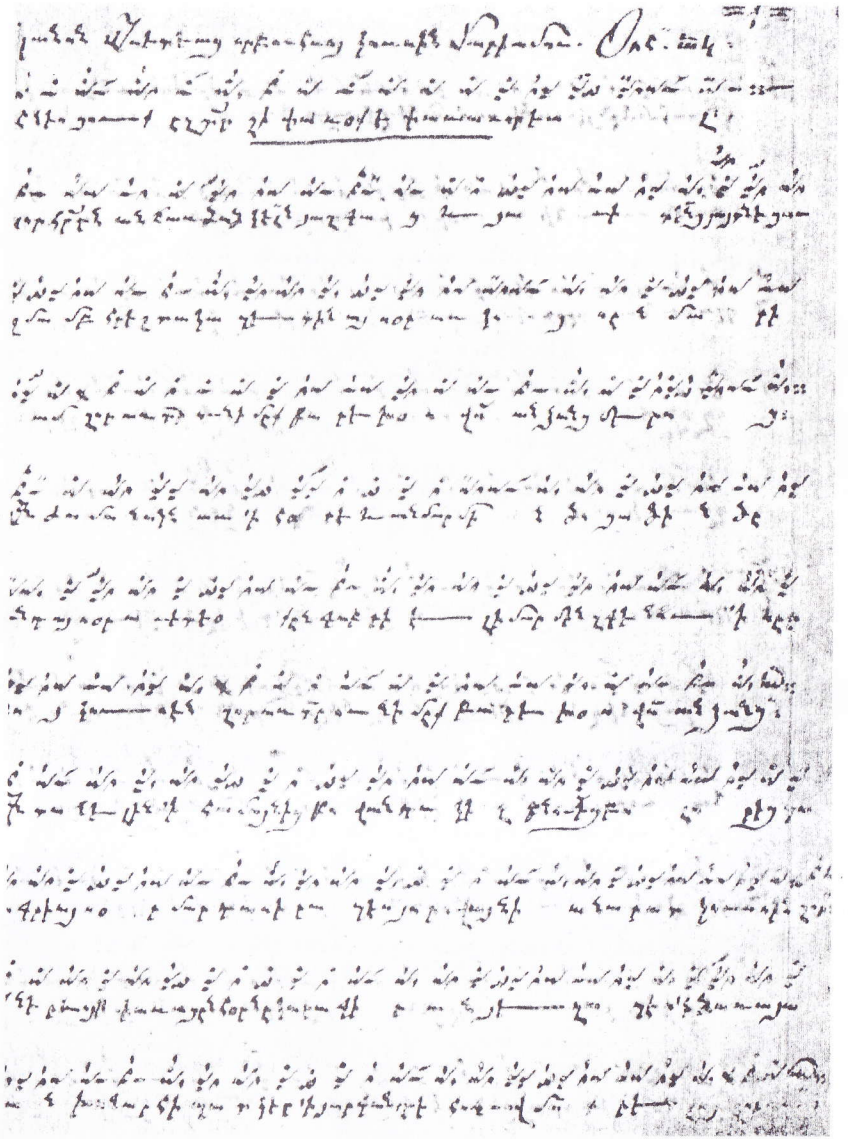

Հ. Զերչեան. Շարական
(ԳԱՄ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 7)

Եղիշէ արք. Դուրեան

Արտավազդ ծ. վրդ. Գալֆնտէրեան

Համբարձում Ջերչեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍ Ա (աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի) 7

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱՐՄԱՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ 7

ԱՐՄԱՏԸ ԺԵ-ԺԷ ԴԱՐԵՐՈՒՄ 19

ԱՐՄԱՏԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԳԱԻԱՋԱՆԱԳԻՐՔ) (ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ) 30

ԱՐՄԱՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ (1889–1915 թթ.) 50

ԱՄՓՈՓՈՒՄ 64

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 75

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՄԱՏԻ ՎԱՆՔԻՆ 77

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՅ ԱՐՄԱՏՈՒ 99

ԱՐՄԱՏԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ 104

ԱՐՄԱՏՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ 145

ՄԱՍ Բ (աշխատասիրութեամբ Ա. Մուշեղեանի) 155

ԱՐՄԱՏԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴՈՅԹՆԵՐԸ 155

երկու խօսք 155

ԱՐՄԱՏԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ 156

ԱՐՄԱՏԻ ԵՐԱԺՇՏԱՊԵՏԵՐԸ 215

երաժշտապետ Համբարձում Ջերչեան 215

երաժշտապետ Յակոբոս Այվազեան 231

Արտաւազդ Գալէնտէրեան 246

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ 248

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ 249